

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken

Leeuwen, M. van

Citation

Leeuwen, M. van. (2015, April 16). *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken. LOT dissertation series*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/32770>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/32770>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/32770> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Leeuwen, Maarten van

Title: Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken

Issue Date: 2015-04-16

Stijl en politiek

Een taalkundig-stilistische
benadering van Nederlandse
parlementaire toespraken

Gepubliceerd door
LOT
Trans 10
3512 JK Utrecht
Nederland

telefoon: +31 30 253 6111

e-mail: lot@uu.nl
<http://www.lotschool.nl>

Illustratie omslag: © Burght Marinus van 't Veer. All rights reserved.

ISBN: 978-94-6093-168-0
NUR 616

Copyright © 2015: Maarten van Leeuwen. All rights reserved.

Stijl en politiek

Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse
parlementaire toespraken

PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 16 april 2015
klokke 15.00 uur

door

Maarten van Leeuwen

geboren te Leiden
in 1981

Promotiecommissie

Promotores: Prof. dr. T. van Haaften
Prof. dr. J.C. de Jong
Prof. dr. A. Verhagen

Leescommissie: Prof. dr. M. Burke
Prof. dr. T.J.M. Sanders
Prof. dr. P.J.M.C. Schellens

Voor mijn ouders

Voor Hanna

Voorwoord

Dit proefschrift is geschreven binnen het interdisciplinaire NWO-project 'Stilistiek van het Nederlands' (projectnummer 360-70-260). Ik dank mijn promotoren Ton van Haaften, Jaap de Jong en Arie Verhagen voor hun vertrouwen, de geboden vrijheid om op eigen wijze vorm te geven aan het onderzoek, en vooral voor hun kritische en scherpzinnige commentaar. Ook ben ik hen erkentelijk voor de mogelijkheden die ze mij hebben geboden om binnen mijn aanstelling als aio ruime ervaring op te doen in het geven van onderwijs en het begeleiden van scripties.

Een interdisciplinair project brengt samenwerken met zich mee. Met medepromovendus Suzanne Fagel en postdoc Ninke Stukker als directe collega's heb ik het zeer getroffen. Ik kijk met veel plezier terug op zowel onze dagelijkse omgang als onze gesprekken en discussies over taalkundig-stilistisch onderzoek. Ninke dank ik in het bijzonder voor haar waardevolle suggesties en haar immer aanwezige bereidheid om mee te denken. Kamergenoot Suzanne heeft zich al die jaren een ideale sparring partner betoond – of dat nu aan de Eyckhof in Leiden was of in het 'I-house' tijdens ons onderzoeksverblijf van vier maanden aan de University of California, Berkeley. Beurzen van het Fulbright Center, het Prins Bernhard Cultuurfonds, het Robert Fruinfonds en het Leids Universitair Fonds hebben dit verblijf mede mogelijk gemaakt.

Het was een groot genoegen om het werken aan dit proefschrift de afgelopen jaren te kunnen combineren met een baan als docent bij de sectie Taalbeheersing van het LUCL en de Opleiding Nederlands. Mijn collega's en oud-collega's dank ik voor de prettige samenwerking en hun interesse in mijn onderzoek. De studenten die in het verlengde van mijn onderzoek tutorials volgden en scripties schreven, hebben bijgedragen aan het aanscherpen van mijn ideeën. Kim Verheij dank ik voor haar hulp bij het verzamelen van de in hoofdstuk 5 gepresenteerde data. Mijn collega-promovendi binnen LUCL ben ik erkentelijk voor het delen van hun promotie-ervaringen. Van hen wil ik Marijn van 't Veer in het bijzonder bedanken, voor het maken van de foto op de voorzijde van mijn proefschrift. Voor de soms broodnodige afleiding en ontspanning dank ik ook mijn vrienden. Op jullie valt te bouwen!

Twee mensen aan wie ik met een woord van dank geen recht kan doen, zijn mijn vader en mijn moeder. Hun onvoorwaardelijke steun, de vele mogelijkheden die zij mij hebben geboden om me te ontwikkelen en de manier waarop zij de afgelopen twee jaar bij mij en ook bij mijn broer Reinout zijn bijgesprongen, zijn bepaald niet vanzelfsprekend en koester ik als iets heel bijzonders.

Tot slot dank ik mijn vriendin Annemiek en dochter Hanna. Annemiek, ik ben je voor heel veel dingen dankbaar, maar in het kader van dit proefschrift noem ik vooral je meedenken en je begrip en geduld. Lieve Hanna, jouw eigenwijze blik en ontwapenende glimlach relativeren alles. Je hebt, zo klein als je bent, voor mij hét afdoende bewijs geleverd dat formuleringskeuzes ertoe doen. De afgelopen maanden weigerde je sloffen te dragen. Wat we ook probeerden, we kregen ze niet aan. Dat veranderde toen oma besloot je sloffen 'sokken' te noemen: je weerstand was op slag verdwenen. Een mooiere illustratie dat formuleringsalternatieven een verschillend effect sorteren en dus de moeite van het analyseren waard zijn, kan ik mij niet wensen.

Oegstgeest, 24 januari 2015

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Hoofdstuk 1 Inleiding	13
1.1 Stijl als betekenisvolle keuze	13
1.2 Stijlanalyse op taalkundige grondslag	17
1.3 Stijlkeuzes en globale indrukken	19
1.4 Doel, onderzoeksvragen en opbouw van de studie	22
Hoofdstuk 2 Stijlanalyse op taalkundige grondslag: een methode	25
2.1 Inleiding	25
2.2 Methodologische uitgangspunten	25
2.2.1 Macroniveau en intersubjectiviteit	25
2.2.2 Werken met een checklist	26
2.2.3 Vergelijkend te werk gaan	32
2.2.4 Kwalitatieve en kwantitatieve analyse	33
2.3 Een gefaseerde werkwijze	36
2.3.1 Fase 1: bottomup-analyse	36
2.3.2 Fase 2: topdown-analyse	37
2.4 Verantwoording van de gekozen casussen en corpora	39
2.5 Samenvatting en vooruitblik	42
Hoofdstuk 3 Een heldere en wollige spreekstijl	45
3.1 Inleiding	45
3.2 De spreekstijl van Wilders en Vogelaar tijdens het ‘Knettergek-debat’	47
3.3 Stilistische analyse	49
3.3.1 Methode	52
3.3.2 Resultaten	54
3.3.2.1 Intensiverende en extensiverende woorden	54
3.3.2.2 Concrete of abstracte naamwoorden	58
3.3.2.3 Nominalisaties	59
3.3.2.4 Definietheid of indefinietheid	64
3.3.2.5 Heldere of onheldere verwijswwoorden	65
3.3.2.6 Complexe of niet-complexe zinnen	71
3.3.2.7 Aan- of afwezigheid van complementatie	74
3.3.2.8 Parallellisme en anafoor	82
3.3.2.9 Metafoor	83
3.4 Samenvatting en conclusies	84

Hoofdstuk 4 Een afstandelijke en nabije opstelling	89
4.1 Inleiding	89
4.2 De opstelling van Wilders en Pechtold tijdens de APB (2008 en 2009)	91
4.3 Stilistische analyse	99
4.3.1 Methode	101
4.3.2 Resultaten	103
4.3.2.1 Aanduidingen voor collega's: neutraal of pejoratief	104
4.3.2.2 Collega's aanspreken in de tweede of derde persoon	107
4.3.2.3 Wel of niet verwijzen naar kiezers	108
4.3.2.4 Kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging	112
4.3.2.5 Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord	121
4.3.2.6 Jargon: met of zonder toelichting	127
4.3.2.7 Concreet of abstract taalgebruik	131
4.3.2.8 Aan- of afwezigheid van narratieve passages	140
4.3.2.9 Inferenties expliciteren: wel of niet	143
4.3.2.10 Inclusief/exclusief 'we'	146
4.4 Samenvatting en conclusies	148
 Hoofdstuk 5 Een diachroon perspectief: stilistische verandering?	153
5.1 Inleiding	153
5.2 Complementatie en het beperken van discussieruimte	155
5.3 Analyse parlementaire toespraken Wilders (2004-2009)	157
5.3.1 Corpus	157
5.3.2 Methode	158
5.3.3 Resultaten	165
5.3.3.1 Kwantitatieve analyse	165
5.3.3.2 Kwalitatieve analyse	167
5.4 Samenvatting en conclusies	172
 Hoofdstuk 6 Slotbeschouwing	175
6.1 Inleiding	175
6.2 Het vaststellen van een indruk op macroniveau	176
6.3 Het identificeren van stilistische verschijnselen	177
6.4 Het kwantificeren van stilistische verschijnselen	179
6.5 Het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau	180
6.6 Tot besluit	181
 Bibliografie	183
 Summary	199

Bijlagen	209
Bijlage 1. Screenshot <i>Atlas.ti</i>	209
Bijlage 2. Toespraken Geert Wilders en Ella Vogelaar tijdens het ‘Knettergek-debat’ (2007)	210
Bijlage 3. Toespraken Geert Wilders en Alexander Pechtold tijdens de APB (2008 en 2009)	217
Bijlage 4. Corpusoverzicht toespraken Wilders (2004-2009)	240
 Index	 245
 Curriculum Vitae	 249

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Stijl als betekenisvolle keuze

In 1999 kon minister van Financiën Gerrit Zalm op Prinsjesdag een bijzonder gunstige rijksbegroting presenteren: er was sprake van een begrotingsoverschot. Zalms ministerie gebruikte echter een andere omschrijving. Financiën stelde dat er sprake was van een ‘negatief begrotingstekort’ (Lagerwerf 2000: 75). Volkskrant-journalist Ferry Haan verklaarde die formuleringskeuze als volgt:

Zodra hij [d.i. Zalm] een overschot op de begroting meldt, zullen politici hun begerige blik op het ministerie richten. Dat moment stelt de minister zo lang mogelijk uit. (Haan 1999; cursivering MvL)

Haan doet een stilistische observatie: zijn opmerking heeft niet zozeer betrekking op *wat* er gezegd wordt, maar op *hoe* dat gebeurt. Hoewel ‘begrotingsoverschot’ en ‘negatief begrotingstekort’ naar hetzelfde in de werkelijkheid verwijzen, lijkt Haan te veronderstellen dat er wel degelijk een verschil zit tussen beide formuleringsalternatieven: hij suggereert dat bij ‘begrotingsoverschot’ politici eerder geneigd zouden zijn om bij Financiën aan te kloppen voor extra budget dan wanneer van ‘negatief begrotingstekort’ gesproken wordt.

De observatie van Haan past heel goed binnen een belangrijk uitgangspunt van wetenschappelijk onderzoek naar stijl. In de stilistiek wordt stijl veelal gedefinieerd als keuze: er is sprake van stijl wanneer de taalgebruiker formuleringsalternatieven voorhanden heeft om een verschijnsel of stand van zaken in de werkelijkheid te beschrijven.¹ Daarbij wordt aangenomen dat stilistische varianten (zoals ‘begrotingsoverschot’ en ‘negatief begrotingstekort’) weliswaar hetzelfde object of dezelfde stand van zaken in de werkelijkheid

¹ In de woorden van Verdonk (2006: 202): ‘Style is (...) the making of conscious and unconscious choices of certain linguistic forms and structures in preference to others that could have been chosen but were not. Obviously, every linguistic choice that is made is codetermined by a wide variety of contextual considerations, such as the genre of text, time, place, the nature of the communicative context, etc.’ Zie voor vergelijkbare definities Leech & Short (2007: 31), Jeffries & McIntyre (2010: 72) en Burger & De Jong (2009: 19). Stijl is ook wel op andere manieren gedefinieerd, zoals ‘stijl is versiering’ of ‘stijl is afwijking (van een bepaalde norm)’. Zie Leech & Short (2007: 13-24) en Renkema (2004: 147-150) voor een bespreking van problemen die deze definities met zich meebrengen.

beschrijven, maar semantisch niet uitwisselbaar zijn: uitgangspunt is dat stilistische varianten van elkaar verschillen in betekenis.

Een theoretische grondslag voor dit uitgangspunt van stijlonderzoek wordt geboden door de cognitieve linguïstiek. De cognitieve taalkunde gaat ervan uit dat de mens in staat is om verschijnselen in de werkelijkheid op verschillende manieren te conceptualiseren.² Representaties van de werkelijkheid zijn volgens deze benadering altijd subjectief van aard: mensen geven de werkelijkheid op een bepaalde manier weer, terwijl diezelfde werkelijkheid ook op andere manieren gerepresenteerd zou kunnen worden. Semantiek is in deze opvatting dus méér dan het leggen van relaties tussen taal en werkelijkheid alleen: de betekenis van een uiting bestaat niet alleen uit een referentiële beschrijving van een bepaald verschijnsel of bepaalde stand van zaken in de werkelijkheid, maar ook uit de manier waarop dat object of die stand van zaken door de taalgebruiker wordt *geconceptualiseerd*. Iedere talige representatie van de werkelijkheid, iedere formuleringskeuze, geeft een weergave van de werkelijkheid die in principe ook anders zou kunnen zijn, en dus subjectief is.³

Vanuit dit perspectief zijn stilistische varianten semantisch dus niet uitwisselbaar, zoals nader kan worden geïllustreerd met voorbeelden (1)-(4).⁴

- (1) [beschrijving van een groepje sterren]
 - a. Zie je die constellatie?
 - b. Zie je die lichtstipjes aan de hemel?
- (2) [beschrijving van een glas dat voor 50% gevuld is]
 - a. Een *halfvol* glas.
 - b. Een *halfleeg* glas.
- (3) [beschrijving van een trein die op ieder station stopt]
 - a. Een *stoptrein*.
 - b. Een *sprinter*.
- (4) [beschrijving van een situatie waarin een trein die onderweg is van A naar C, ongeveer 10 minuten later dan gepland zal arriveren op het tussengelegen station B]
 - a. De trein *heeft* ongeveer 10 minuten *vertraging*.

² Zie bijvoorbeeld Langacker (2000), Verhagen (2007) en Croft (2009).

³ In de cognitieve linguïstiek wordt de menselijke gave om verschijnselen in de werkelijkheid op verschillende manieren te conceptualiseren en weer te geven aangeduid met de term ‘construal’ (Langacker 2000: 26-27; Verhagen 2007). Iedere formuleringskeuze zorgt dus voor een bepaalde ‘construal’ van de werkelijkheid.

⁴ Voorbeelden (1), (2) en (4) zijn ontleend aan respectievelijk Langacker (1990: 61), Langacker (2008: 43) en Boogaart (2009).

b. De trein *vertrekt* over ongeveer 10 minuten.

In (1) zijn zowel ‘een constellatie’ als ‘lichtstipjes aan de hemel’ beschrijvingen van een groepje sterren aan de hemel. Beide typeringen zijn in overeenstemming met eigenschappen van het object in de werkelijkheid. De stilistische varianten zijn echter geen synoniemen: ze geven een verschillende representatie van hetzelfde object in de werkelijkheid. Wie spreekt van een ‘constellatie’, stelt het waargenomen verschijnsel voor als sterren die onderling op een bepaalde manier samenhangen; bij de omschrijving ‘lichtstipjes aan de hemel’ worden de sterren eerder als individuele, los van elkaar staande verschijnselen voorgesteld. Ook de formuleringsalternatieven in (2) duiden hetzelfde object in de werkelijkheid aan, maar geven een verschillende voorstelling van dat object: bij een ‘halfvol glas’ wordt bijvoorbeeld benadrukt dat het glas een zekere inhoud bevat; bij een ‘halfleeg glas’ wordt juist de aandacht gevestigd op het feit dat in het glas een deel van de mogelijke hoeveelheid inhoud ontbreekt. Iets soortgelijks geldt voor de formuleringsalternatieven in (3): een ‘stoptrein’ benadrukt dat de trein steeds halt moet houden; het woord ‘sprinter’ legt juist de nadruk op het feit dat de trein bij ieder station weer (snel) optrekt. In (4a) ten slotte wordt benadrukt dat de trein te laat is; in (4b) ligt de nadruk op het gegeven dat de trein na ongeveer 10 minuten zijn weg zal vervolgen.

Het feit dat stilistische varianten verschillen in betekenis, brengt met zich mee dat ze een verschillend effect kunnen sorteren. Zo is veelvuldig onderzocht wat het effect is als een verschijnsel vanuit een positief of negatief perspectief beschreven wordt (Holleman, Kamoen & De Vreese 2013: 31). Keer op keer blijkt het beeld dat taalgebruikers van het verschijnsel in kwestie hebben, door het gekozen formuleringsalternatief te worden beïnvloed. Een rijopleiding met een ‘slagingspercentage van 75%’ wordt bijvoorbeeld als aantrekkelijker gezien dan een rijopleiding met een ‘zakkans van 25%’. Rundvlees dat voor ‘25% rijk is aan vet’, wordt o.a. in termen van kwaliteit en smaak negatiever beoordeeld dan rundvlees dat voor ‘75% vetarm’ is. En een operatie met een ‘overlevingskans van 50%’ wordt eerder overwogen dan een operatie met een ‘sterftekans van 50%’.⁵

Een ander interessant voorbeeld dat laat zien dat formuleringsalternatieven een verschillend effect sorteren, is de studie van Fausey & Boroditsky (2010). In een drietal experimenten legden zij proefpersonen tekstjes voor waarin wordt verhaald over iemand die schade veroorzaakt. Van zo’n tekstje werden

⁵ Zie voor een overzicht van dit type onderzoek Holleman & Pander Maat (2009) en Levin, Schneider & Gaeth (1998). De voorbeelden zijn ontleend aan Holleman, Kamoen & De Vreese (2013), Levin & Gaeth (1988) en Levin, Schnittjer & Thee (1988).

twee stilistische varianten gemaakt, bijvoorbeeld zoals versie A en B hieronder (Fausey & Boroditsky 2010: 645).

Versie A

Mrs. Smith and her friends were finishing a lovely dinner at their favorite restaurant. After they settled the bill, they decided to head to a nearby café for coffee and dessert. Mrs. Smith followed her friend and as she stood up, *she flopped* her napkin on the centerpiece candle. *She had ignited* the napkin! As Mrs. Smith reached to grab the napkin, *she toppled* the candle and *ignited* the whole tablecloth too! As she jumped back, *she overturned* the table and *ignited* the carpet, as well. Hearing her desperate cries, the restaurant staff hurried over and heroically managed to put the fire out before anyone got hurt.

Versie B

Mrs. Smith and her friends were finishing a lovely dinner at their favorite restaurant. After they settled the bill, they decided to head to a nearby café for coffee and dessert. Mrs. Smith followed her friend and as she stood up, her *napkin flopped* on the centerpiece candle. The *napkin had ignited*! As Mrs. Smith reached to grab the napkin, the candle *toppled* and the whole *tablecloth ignited* too! As she jumped back, the *table overturned* and the *carpet ignited*, as well. Hearing her desperate cries, the restaurant staff hurried over and heroically managed to put the fire out before anyone got hurt.

In de ene tekstversie worden handelingen die tot schade leiden zo beschreven dat de veroorzaker van de schade in subjectpositie staat (vgl. versie A), waardoor de veroorzaker van de schade expliciet als handelende persoon genoemd wordt. In de andere tekstversie worden de objecten die beschadigd raken in subjectpositie gepresenteerd. Daardoor worden de gebeurtenissen meer voorgesteld als gebeurtenissen die de hoofdpersoon uit het tekstje overkomen (vgl. versie B). Uit het onderzoek bleek dat de stilistische varianten een verschillend effect sorteerden: proefpersonen die tekstversie A hadden gelezen, hielden de veroorzaker van de schade o.a. meer verantwoordelijk voor de gebeurtenissen dan proefpersonen die tekstversie B hadden gezien.

Het onderzoek van Fausey & Boroditsky (2010) laat onder meer zien dat stilistische keuzes *in* een tekst kunnen leiden tot een bepaalde globale indruk van zo'n tekst als *geheel*. Het leggen van causale verbanden tussen specifieke formuleringskeuzes in een tekst en globale indrukken van zo'n tekst als geheel neemt in dit proefschrift een centrale plaats in (zie verder paragraaf 1.3).

1.2 Stijlanalyse op taalkundige grondslag

Stijl is een onderwerp dat in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik de laatste jaren groeiende belangstelling geniet.⁶ In dit proefschrift richt ik mij op een specifieke *vorm* van stijlonderzoek, die kan worden gekarakteriseerd als ‘stijlanalyse op taalkundige grondslag’. Hieronder versta ik stijlonderzoek dat erop is gericht te laten zien hoe formuleringskeuzes in een tekst bijdragen aan een effect dat een tekst als geheel bij lezers of luisteraars teweegbrengt. Daarbij wordt geen experimenteel onderzoek verricht, maar wordt op basis van taalkundige analyse *aannemelijk* gemaakt dat stilistische keuzes een bepaald effect sorteren, en/of gedemonstreerd hoe daadwerkelijk opgetreden effecten, bijvoorbeeld de indruk die een tekst op lezers of luisteraars maakt, door stilistische keuzes kunnen worden verklaard (zie verder paragraaf 1.3). Deze vorm van stijlonderzoek kent in het Angelsaksische taalgebied een rijke traditie, maar wordt in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik tot op heden nauwelijks toegepast. In deze dissertatie betoog en demonstreer ik dat een taalkundig-stilistische benadering ook voor de analyse van Nederlandstalige teksten vruchtbaar is.⁷

Stijlanalyse op taalkundige grondslag kent vooral een traditie in het bestuderen van literaire teksten,⁸ maar wordt ook toegepast op zakelijke tekstsoorten.⁹ Dit gebeurt vooral binnen de zogeheten ‘kritische stilistiek’, die

⁶ Zie voor recente publicaties in het Nederlands waarin (effecten van) stilistische keuzes worden behandeld bijvoorbeeld Vismans (2013; 2007), Onrust (2013), Joris, d’Haenens, Van Gorp e.a. (2013), Holleman, Kamoen & De Vreese (2013), Burgers & Van Mulken (2013), Van Silfhout, Evers-Vermeul & Sanders (2012), Van Mulken & Schellens (2012), Hustinx & De Wit (2012), Lentz & Pander Maat (2010), Vis, Sanders & Spooren (2009), Van Gorp & Van der Goot (2009), Sanders (2009), Hoeken (2009), Ensink (2009), Tonnard (2009), Snoeck Henkemans (2008), Janssen, Jansen & De Pater (2008) en De Graaf, Sanders, Beentjes e.a. (2007). Deze aandacht voor stijl in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik is een relatief recente ontwikkeling (Van Mulken & Schellens 2006: 224; Schellens 2006: 15; Snoeck Henkemans & Van Eemeren 2005: 169).

⁷ Dit proefschrift is geschreven binnen het NWO-programma ‘Stilistiek van het Nederlands’. Naast deze dissertatie maken ook het proefschrift van Suzanne Fagel (Fagel 2015), dat gericht is op de analyse van *literaire* teksten, en de monografie *Stilistiek van het Nederlands* (Stukker & Verhagen, te verschijnen) deel uit van dit project, dat als doel heeft de stilistiek te (her)introduceren in de neerlandistiek. In de jaren ’20 tot de jaren ’60 van de twintigste eeuw zijn binnen de neerlandistiek verschillende aanzetten gedaan voor het beoefenen van een ‘linguïstische stilistiek’, maar tot een vaste discipline in de neerlandistiek hebben deze aanzetten, die gericht zijn op de analyse van *literaire* teksten, nooit geleid. Zie Fagel (2015: 47-62) voor details.

⁸ Zie voor inleidingen in de literaire linguïstische stilistiek bijvoorbeeld Leech & Short (2007), Jeffries & McIntyre (2010) en Fagel (2015); een klassieke literair taalkundig-stilistische analyse is Halliday (1971).

⁹ Zie bijvoorbeeld Charteris-Black (2014), Machin & Mayr (2012), Jeffries (2010), Simpson & Mayr (2010), Chilton (2004), Fairclough (2001; 1992), Simpson (1993), Carter & Nash (1990),

deel uitmaakt van de onderzoeksbenadering die Critical Discourse Analysis (CDA) wordt genoemd.¹⁰ Een uitgangspunt van CDA is dat taalgebruik ideologisch geladen is. De benadering gaat ervan uit dat taalgebruik machtsverhoudingen, maatschappelijke ongelijkheid, onrechtvaardigheid en onderdrukking weerspiegelt, en een centrale rol speelt in het in stand houden daarvan. CDA probeert hiervoor bewustwording te kweken en maatschappelijke verandering tot stand te brengen. Onderzoek binnen deze traditie heeft, met andere woorden, vaak duidelijke sociale of politieke motieven.¹¹ Zowel voor deze motieven als voor de verbanden die worden gelegd tussen talige verschijnselen en ideologie is de onderzoeksrichting ook bekritiseerd.¹²

De stijlanalyses in dit proefschrift hebben met de ‘kritische stilistiek’ gemeen dat ook ik ervan uitga dat objecten of standen van zaken met stilistische keuzes op verschillende manieren kunnen worden gerepresenteerd (zie paragraaf 1.1), en dat ook ik op basis van taalkundige analyse uitspraken doe over (veronderstelde) effecten van stilistische keuzes. Er zijn echter ook belangrijke verschillen. De aanname dat taalgebruik altijd ideologisch geladen is (in de zin van machtsverhoudingen weerspiegelend) vormt geen uitgangspunt van mijn onderzoek. Ook liggen aan de stijlanalyses in dit proefschrift geen sociale of politieke doelstellingen ten grondslag. In de stilistische analyses zal ik dus op basis van taalkundige inzichten aannemelijk maken dat stilistische keuzes bepaalde effecten sorteren, maar over die veronderstelde effecten zal geen (politiek) waardeoordeel worden geveld.

De vorm van stijlonderzoek die in dit proefschrift centraal staat, moet ook niet worden verward met het soort stijlonderzoek dat binnen verwante disciplines als de stylometrie en genreonderzoek wordt verricht. Stylometrisch onderzoek probeert op basis van de aan- of afwezigheid van (combinaties van) stijlkenmerken vast te stellen welke stilistische middelen iemands taalgebruik typeren (‘de stijl van persoon X’), of te bepalen wie de schrijver van een tekst of serie teksten is (auteursidentificatie).¹³ Genreonderzoek richt zich op de vraag welke (combinaties van) stijlmiddelen karakteristiek zijn voor een bepaald

Fowler & Kress (1979), en studies die in tijdschriften als *Discourse & Society*, *Critical Discourse Studies* of *Journal of Language and Politics* verschijnen.

¹⁰ Binnen CDA kunnen nog verschillende stromingen worden onderscheiden, die niet allemaal even stilistisch georiënteerd zijn (Jeffries 2010: 3). Een beknopt overzicht van de belangrijkste CDA-stromingen is te vinden in Fairclough, Mulderrig en Wodak (2011).

¹¹ Wodak (2006: 4-5), Van Leeuwen (2006: 290, 293), Wodak & De Cillia (2006: 713-714).

¹² Zie bijvoorbeeld Widdowson (1998). Een helder overzicht van de belangrijkste kritiekpunten is te vinden in Van Rees (2005) en Poole (2010).

¹³ Voorbeelden van stylometrisch onderzoek, dat zich zowel richt op literaire als niet-literaire teksten, kunnen onder meer gevonden worden in *Journal for Literary and Linguistic Computing*, dat vier keer per jaar verschijnt.

tekstgenre,¹⁴ en of zich binnen tekstgenres stilistische verandering voordoet.¹⁵ Het doel van stijlanalyse op taalkundige grondslag is een andere, nl. het functioneel *duiden* van stijlmiddelen. Op deze doelstelling ga ik in de volgende paragraaf nader in.

1.3 Stijlkeuzes en globale indrukken

Stilistiek op taalkundige grondslag kenmerkt zich, in de woorden van Anbeek en Verhagen (2001: 23), onder meer door het leggen van verbanden tussen ‘micro’- en ‘macroniveau’. Hiermee wordt bedoeld op het feit dat er in de analyse causale relaties worden gelegd tussen specifieke formuleringskeuzes *in* een tekst, en een globale indruk van de tekst als geheel.¹⁶ Het leggen van causale verbanden tussen stilistische keuzes op microniveau en globale indrukken op macroniveau kan het best worden verduidelijkt met een voorbeeld.

In 2003 kwam het koninklijk huis in opspraak vanwege de affaire-Bruinsma. Daarin speelde mevrouw Mabel Wisse Smit (de vrouw van prins Johan Friso) een hoofdrol. Mevrouw Wisse Smit zou voordat zij de prins leerde kennen een relatie hebben gehad met de Nederlandse drugsbaron Klaas Bruinsma. Over die contacten met Bruinsma zou Wisse Smit de regering onjuist en onvolledig hebben geïnformeerd. Om die reden besloot het kabinet geen toestemmingswet in te dienen bij de Staten-Generaal, die nodig was om prins Johan Friso’s recht op troonsopvolging te behouden. Tijdens een persconferentie motiveerde toenmalig premier Jan Peter Balkenende het kabinetsbesluit door te stellen dat hij voorgelegen was:¹⁷

- (5) De reden van het besluit van de regering is dat we helaas hebben moeten vaststellen dat de informatie die ons in juni [I] is gegeven over [II] het verleden van mevrouw Wisse Smit, dat die informatie onvolledig en onjuist is geweest. En dit alles levert op dat er sprake is van [III] het schaden van [IV] het vertrouwen. Maar wanneer [V] onwaarheid [VI] wordt gesproken, dan is daar natuurlijk geen kruid tegen gewassen. (Balkenende tijdens persconferentie in Nieuwspoor, 10 oktober 2003)

¹⁴ Zie voor voorbeelden van genreonderzoek Biber & Conrad (2009), Bhatia (2004), Swales (1990), Biber (1988) en Renkema (1981).

¹⁵ Zie voor voorbeelden Biber & Gray (2013), Vis (2011) en Biber & Finegan (1989).

¹⁶ Zie ook Toolan (2014: 14-15), Wales (2011: 400), Jeffries & McIntyre (2010: 26) en Leech & Short (2007: 2).

¹⁷ De interne nummering is toegevoegd om bespreking van het fragment te vergemakkelijken. Dank aan Ronny Boogaart, die me ooit op het fragment attendeerde.

Een dag na de persconferentie oordeelde het Eindhovens Dagblad dat Balkenende in zijn verklaring ‘in bedekte termen’ had aangegeven zich voorgelogen te voelen (Eindhovens Dagblad 2003). Interessant aan dit oordeel is dat het niet al te moeilijk is om in de verklaring van Balkenende, op het tekstuele microniveau, formuleringskeuzes aan te wijzen die kunnen hebben bijgedragen aan deze globale indruk op het macroniveau van de verklaring als geheel. Om dit te illustreren zijn hieronder de in (5) genummerde passages los van elkaar weergegeven (zie de a-varianten), en steeds voorzien van een mogelijk formuleringsalternatief (zie de b-varianten).

[I]

- a. de informatie die ons in juni *is gegeven*
- b. de informatie die *de prins en mevrouw Wisse Smit* ons in juni *hebben gegeven*

[II]

- a. *het verleden* van mevrouw Wisse Smit
- b. *de vermeende relatie* van mevrouw Wisse Smit *met de heer Bruinsma*

[III]

- a. dat er sprake is van *het schaden* van het vertrouwen
- b. dat *de prins en mevrouw Wisse Smit* het vertrouwen *hebben geschaad*

[IV]

- a. dat er sprake is van het schaden van *het vertrouwen*
- b. dat er sprake is van het schaden van *het vertrouwen van de regering/ het Nederlandse volk*

[V]

- a. Maar wanneer *onwaarheid* wordt *gesproken*
- b. Maar wanneer *leugens* worden *verkondigd*

[VI]

- a. Maar wanneer onwaarheid *wordt gesproken*
- b. Maar wanneer *zij* onwaarheid spreken

Uit [I]-[VI] komt naar voren dat Balkenende in de geciteerde passage tweemaal een lijdende vorm gebruikt (in [I]: ‘is gegeven’ en in [VI]: ‘wordt gesproken’). Daardoor raken de handelende personen (prins Johan Friso en mevrouw Wisse Smit) op de achtergrond: wanneer Balkenende in [I] en [VI] voor een ‘actief’ formuleringsalternatief had gekozen, zouden de hoofdrolspelers in de affaire veel directer met de in [I] en [VI] genoemde handelingen zijn geassocieerd (vgl. [Ia] met [Ib], en [VIa] met [VIb]). Iets dergelijks geldt voor de formulering in [III]. Balkenende maakt hier gebruik van naamwoordstijl. Daardoor wordt een

handeling (vertrouwen schaden) gepresenteerd als een toestand, en een directe koppeling met de handelende persoon (het prinselijk paar) ontbreekt.¹⁸ Wanneer Balkenende een werkwoordelijk formuleringsalternatief had gebruikt ('de prins en mevrouw Wisse Smit hebben ... geschaad') zou het verkeerde handelen van de prins en mevrouw Wisse Smit veel explicieter zijn benoemd. Ook het feit dat Balkenende in zijn verklaring spreekt van 'het vertrouwen' (zie [IV]) is interessant: daardoor blijft in het midden wiens vertrouwen precies geschaad is. Wanneer Balkenende had gekozen voor een formuleringsalternatief als '*ons* vertrouwen' of 'het vertrouwen *van de regering / het Nederlandse volk*', was dat voor mevrouw Wisse Smit en de prins pijnlijker geweest. Verder is de keuze voor het woord [V] 'onwaarheid' opvallend: 'onwaarheid spreken' klinkt milder dan bijvoorbeeld 'leugens verkondigen', en bovendien wekt 'onwaarheid' minder dan 'leugens' de suggestie dat er een handelende persoon in het spel is. De formuleringskeuze [II] 'het verleden' ten slotte is eveneens relevant: Balkenende gebruikt hier een heel algemene aanduiding voor een specifiek onderdeel van het verleden van mevrouw Wisse Smit, namelijk de vermeende relatie tussen haar en Bruinsma. Doordat Balkenende niet naar dit onderdeel van Wisse Smits verleden verwijst, maar in plaats daarvan in algemene zin van 'het verleden' van Wisse Smit spreekt, wordt de aanleiding voor de hele affaire niet expliciet benoemd (vgl. [IIa] met [IIb]).

Al met al zou de passage in (5) zijn geformuleerd als in (6) wanneer Balkenende bij de formuleringsalternatieven in I-VI steeds had gekozen voor de b)-varianten:

- (6) De reden van het besluit van de regering is dat we helaas hebben moeten vaststellen dat de informatie die [I] de prins en mevrouw Wisse Smit ons in juni hebben gegeven over [II] de vermeende relatie van mevrouw Wisse Smit met de heer Bruinsma, dat die informatie onvolledig en onjuist is geweest. En dit alles levert op dat [III] de prins en mevrouw Wisse Smit [IV] het vertrouwen van de regering [III] hebben geschaad. Maar wanneer [V] zij [VI] leugens verkondigen, dan is daar natuurlijk geen kruid tegen gewassen.

Wanneer Balkenende het voor prins Johan Friso en mevrouw Wisse Smit pijnlijke regeringsbesluit op deze manier zou hebben toegelicht, zou hij beduidend explicieter zijn geweest over de gebeurtenissen die aan het kabinetsbesluit ten grondslag lagen. In dat geval zou het Eindhovens Dagblad waarschijnlijk *niet* hebben geoordeeld dat Balkenende zijn gevoel voorgelogen te zijn 'in bedekte termen' formuleerde.

¹⁸ Zie voor een uitgebreidere bespreking van naamwoordstijl paragraaf 3.3.2.3. Het verschijnsel komt daarnaast ook in paragraaf 4.4.2.7b aan bod.

De beknopte analyse van Balkenendes verklaring illustreert wat Anbeek & Verhagen (2001) bedoelen met het leggen van verbanden tussen ‘micro-’ en macroniveau’, dat zoals gezegd kenmerkend is voor taalkundig-stilistisch onderzoek. Aannemelijk is gemaakt dat de globale indruk die het Eindhovens Dagblad had van Balkenendes verklaring *als geheel*, werd veroorzaakt door een serie specifieke formuleringskeuzes *in* die verklaring. Geformuleerd in termen van micro- en macroniveau: op het tekstuele microniveau zijn formuleringskeuzes aangewezen waarvan aannemelijk is gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk op macroniveau van de verklaring als geheel dat Balkenende ‘in bedekte termen’ sprak over de redenen voor het kabinetsbesluit. Bij het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau in Balkenendes verklaring was een indruk op macroniveau leidend: vastgesteld hebbende dat Balkenende met zijn verklaring als geheel een bepaalde indruk wekte (zie het oordeel van het Eindhovens Dagblad), heb ik gericht stilistische keuzes op microniveau aangewezen die aan die indruk bijdragen. Binnen de linguïstische stilistiek is dit een heel gebruikelijke manier om verbanden tussen micro- en macroniveau te leggen (zie bijvoorbeeld Leech & Short 2007; Anbeek & Verhagen 2001), en het is deze aanpak die in een groot deel van dit proefschrift zal worden gevolgd (zie hoofdstuk 3 en 4). Het is echter ook mogelijk om te starten op het tekstuele *microniveau*. In dat geval observeert de analist in een tekst een bepaald stilistisch verschijnsel, en probeert hij aannemelijk te maken dat het gebruik van dat stilistisch middel een bepaald effect sorteert op het macroniveau van de tekst. Ook deze manier van verbinden van micro- en macroniveau zal in dit proefschrift worden gedemonstreerd (zie hoofdstuk 5).

1.4 Doel, onderzoeksvragen en opbouw van de studie

Stijlanalyse op taalkundige grondslag is een vorm van tekstanalyse die in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik tot op heden weinig navolging heeft gekregen (zie paragraaf 1.2). Het algemene doel van deze studie is te betogen en te demonstreren dat een taalkundig-stilistische benadering ook voor de analyse van Nederlandstalige teksten vruchtbaar is. De centrale vraag van dit proefschrift luidt:

- Hoe kunnen op systematische wijze globale indrukken van een tekst worden verklaard door formuleringskeuzes op woord- en zinsniveau?

Voor het beantwoorden van deze vraag zal ik een methode voor taalkundig-stilistisch onderzoek uitwerken, en toepassen op een drietal casussen. De casusteksten zijn alle afkomstig uit het domein van de politiek: ik zal de taalkundig-stilistische methode toepassen op verscheidene parlementaire toespraken. Aan de keuze voor teksten uit dit genre liggen meerdere redenen ten grondslag (zie paragraaf 2.4), maar tegelijkertijd is deze keuze ook tot op

zekere hoogte willekeurig. Voor het beantwoorden van de centrale vraag van dit proefschrift hadden in principe ook *andere* typen teksten als casusmateriaal kunnen dienen. Het feit dat gekozen is voor parlementaire toespraken om de taalkundig-stilistische benadering op toe te passen, brengt met zich mee dat dit proefschrift naast methodische handvatten ook inzicht geeft in tal van stilistische keuzes van politici, en (veronderstelde) effecten van die keuzes. Daarbij zullen ook tal van stilistische verschijnselen worden behandeld waarvoor in de analyse van politiek taalgebruik tot op heden nauwelijks aandacht is geweest.

De methode die ik in deze studie uitwerk en toepas, bouwt vooral voort op het werk van Leech & Short (2007) uit de literaire stilistiek, en kent verschillende uitgangspunten. Deze worden in **hoofdstuk 2** beschreven. Anders dan Leech & Short (2007) zal ik daarbij ook expliciet aandacht besteden aan de vraag hoe die verschillende methodologische uitgangspunten in samenhang kunnen worden ingezet. Verder verantwoord ik in hoofdstuk 2 de keuze van de teksten waarop de methodologische principes zullen worden toegepast.

In hoofdstukken 3 t/m 5 volgen de gevalsstudies, waarbij ik in iedere casus een ander aspect van de geschetste methode zal belichten. Het methodologische aspect dat in **hoofdstuk 3** centraal staat, is het werken met een *checklist*. In de linguïstische stilistiek is meermalen voorgesteld om een checklist van stilistische verschijnselen in te zetten bij het identificeren van stilistische middelen. In de praktijk van stijlonderzoek heeft dit echter nauwelijks navolging gekregen. In hoofdstuk 3 neem ik daarom de proef op de som: in hoeverre is een checklist een waardevol instrument voor taalkundig-stilistisch onderzoek? Als casus dienen de toespraken die Geert Wilders (PVV) en Ella Vogelaar (PvdA) hielden tijdens het zogeheten ‘Knettergek-debat’ (2007). Een analyse van mediaoordelen over beide politici laat zien dat Wilders’ manier van spreken en die van Vogelaar als respectievelijk ‘helder’ en ‘wollig’ overkwamen. Welke stilistische keuzes op microniveau dragen aan deze indrukken op macroniveau bij?

In **hoofdstuk 4** staat, methodisch gezien, de vraag centraal hoe verbanden tussen micro- en macroniveau kunnen worden gelegd. Als casus dienen de toespraken van Geert Wilders en Alexander Pechtold (D66) tijdens de Algemene politieke beschouwingen van 2008 en 2009. De casus is complexer dan die in hoofdstuk 3, in die zin dat het macroniveau voor de stijlanalyse complexer is. In het hoofdstuk betoog ik dat politici zich in de Tweede Kamer ten opzichte van twee functioneel verschillende publiekstypen dienen te positioneren: ‘de Haagse collega’s’ en ‘de mensen in het land’. Een analyse van mediaoordelen laat zien dat Geert Wilders en Alexander Pechtold in hun toespraken de indruk wekten zich verschillend op te stellen tegenover deze twee publiekstypen. Wilders kwam over als een ‘politieke buitenstaander’ die afstand bewaarde ten opzichte van zijn Haagse collega’s, en als een politicus die

zich als ‘man van het volk’ nabij de samenleving opstelde. Alexander Pechtold wekte de indruk een ‘insider’ te zijn op het Binnenhof, die een zekere afstand bewaarde tot de samenleving. Welke stilistische keuzes op microniveau dragen aan deze indrukken op macroniveau bij?

In **hoofdstuk 5** wordt in een diachroon corpus van 47 parlementaire toespraken onderzocht of er op het tekstuele microniveau van Wilders’ speeches stilistische verandering is opgetreden – iets wat meermalen in de media is gesuggereerd. Daartoe richt ik me op een grammaticaal-stilistisch verschijnsel dat in hoofdstuk 3 als kenmerk van Wilders’ spreekstijl naar voren is gekomen, en waarvoor in de analyse van politiek taalgebruik tot op heden nauwelijks aandacht is geweest: de aan- of afwezigheid van complementatie. Is er door de jaren heen verandering opgetreden in de mate waarin Wilders van dit min of meer verborgen stijlmiddel gebruikmaakte? En zo ja, wat is op macroniveau het (veronderstelde) effect van die verandering? In methodisch opzicht staat in dit hoofdstuk het kwantificeren van stijlmiddelen centraal.

In de slotbeschouwing (**hoofdstuk 6**) beantwoord ik de centrale onderzoeksvraag, door de belangrijkste algemene bevindingen van dit proefschrift op een rij te zetten.

Hoofdstuk 2

Stijlanalyse op taalkundige grondslag: een methode

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk schets ik een methode voor stijlanalyse op taalkundige grondslag, waarmee op systematische wijze verbanden kunnen worden gelegd tussen stilistische middelen op microniveau en globale indrukken op macroniveau. Daartoe bouw ik vooral voort op het werk van Leech & Short (2007) uit de literaire stilistiek. Hun aanpak, die ook voor de analyse van zakelijke teksten geschikt is (Leech & Short 2007: 3), is de meest representatieve uitwerking van de hier geschetste vorm van stijlonderzoek. De hieronder geschetste methode is een nadere explicitering en verdere uitwerking van hun aanpak.

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In paragraaf 2.2 bespreek ik verschillende methodologische principes die bij stijlanalyse op taalkundige grondslag een rol spelen. Vervolgens wordt in paragraaf 2.3 de samenhang tussen die principes beschreven: hoe moeten die methodologische principes in de praktijk worden ingezet? In paragraaf 2.4 verantwoord ik de keuze voor de teksten waarop de methodologische principes in de verschillende casushoofdstukken zullen worden toegepast. Het hoofdstuk besluit met een korte samenvatting en vooruitblik (paragraaf 2.5).

2.2 Methodologische uitgangspunten

2.2.1 Macroniveau en intersubjectiviteit

Het is van belang dat indrukken op macroniveau een intersubjectieve grondslag kennen. Voorkomen moet worden dat een indruk op macroniveau een particuliere mening is van de analist, die hij vervolgens met stilistische verschijnselen uit de tekst bevestigt. Met name de ‘kritische stilistiek’ (zie paragraaf 1.2) is op dit punt onder vuur komen te liggen: de benadering is verweten aan teksten interpretaties toe te kennen die de politieke voorkeuren van de analist weerspiegelen.¹⁹ De kwestie speelt echter ook in de literaire

¹⁹ Zie bijvoorbeeld Blommaert (2005: 32); Van Rees (2005: 96 en de verwijzingen aldaar), en Simpson (1993: 111-116).

stilistiek, waar het eveneens niet ongebruikelijk is om uit te gaan van een eigen globale indruk van een literair werk, en vervolgens op microniveau te onderzoeken welke stilistische verschijnselen aan die indruk bijdragen.²⁰

Een indruk op macroniveau een intersubjectieve grondslag geven, kan door het aandragen van onafhankelijke evidentie. Dat is mogelijk door het doen van receptieonderzoek: wanneer wordt aangetoond dat een indruk op macroniveau door verschillende taalgebruikers wordt gedeeld, krijgt die indruk een intersubjectief karakter. Een mogelijkheid voor receptieonderzoek is om de tekst(en) in kwestie voor te leggen aan proefpersonen, en hen naar oordelen over die tekst(en) te vragen. Deze aanpak is vrij bewerkelijk: denk aan het vinden van proefpersonen, het opstellen van een goede vragenlijst, etc. In dat opzicht is een andere vorm van receptieonderzoek praktischer: zoeken naar oordelen van opinievormers. Wanneer er oordelen van opinievormers over de te analyseren tekst(en) beschikbaar zijn, kunnen ook deze als onafhankelijke evidentie fungeren. Beide methoden sluiten elkaar uiteraard ook niet uit: ze kunnen naast elkaar worden gebruikt.²¹

In dit proefschrift worden indrukken op macroniveau voorzien van een intersubjectieve basis door gebruik te maken van oordelen van opinievormers.

2.2.2 Werken met een checklist

Het is uiteraard belangrijk dat het zoeken naar relevante formuleringskeuzes op systematische wijze wordt aangepakt. Daartoe is verschillende malen voorgesteld te werken met een checklist waarin stilistische verschijnselen staan opgesomd.²² Het idee achter die verschillende checklists is steeds hetzelfde: een checklist is een heuristisch instrument, dat de analist kan helpen om stilistische verschijnselen op het spoor te komen die mogelijk voor de analyse relevant zijn (vgl. Leech & Short 2007: 61).

De checklists die in omloop zijn, hebben een aantal zaken met elkaar gemeen. Zo maken ze geen van alle aanspraak op volledigheid. De reden daarvoor ligt voor de hand: er bestaan dusdanig veel stilistische middelen dat het in de praktijk ondoenlijk zou zijn om een uitputtende lijst van stijlmiddelen systematisch langs te lopen.²³ De checklists beperken zich daarom tot het

²⁰ Vgl. Hamilton (2008: 559), O'Halloran (2007: 230) en Fish (1980).

²¹ Zie voor een voorbeeld Fagel, Van Leeuwen & Boogaart (2011).

²² Zie Fahnestock (2009), Leech & Short (2007), Verhagen (2001a), Fairclough (1992, 1989), Fowler (1991), Corbett (1990) en Fowler & Kress (1979).

²³ Als voorbeeld kan het boek *Rhetorical Style* van Jeanne Fahnestock dienen (Fahnestock 2011). Dit boek van ruim 400 pagina's kan worden beschouwd als een encyclopedie van stilistische verschijnselen. Een tekst systematisch langslopen op alle stilistische verschijnselen die Fahnestock behandelt zou ondoenlijk veel tijd kosten. Dit neemt uiteraard niet weg dat het boek van Fahnestock een zeer belangrijk naslagwerk is voor iedereen die geïnteresseerd is in het doen van stilistisch onderzoek.

opsommen van een *selectie* aan stijlmiddelen, waarbij de precieze samenstelling van verschillende checklists steeds is gebaseerd op praktijkervaring: de lijsten bestaan uit opsommingen van stilistische verschijnselen die volgens de auteur(s) in kwestie relatief vaak tot interessante inzichten leiden.²⁴

Geen van de checklists geeft informatie over de vraag hoe de opgesomde stijlmiddelen precies moeten worden geoperationaliseerd. Ook dat valt goed te verklaren: wanneer dergelijke informatie aan een checklist zou worden toegevoegd, zou dat een boekwerk opleveren. Achter de meeste stijlmiddelen gaat een ‘linguïstische wereld’ schuil, en die kan niet in een beknopte checklist worden opgenomen. Voor sommige stijlmiddelen geldt bijvoorbeeld dat er nog discussie bestaat over hoe dat stijlmiddel precies moet worden gedefinieerd.²⁵ Aan dat soort discussies kan in een checklist geen recht worden gedaan; de analist zal daarvan dus zelf kennis moeten nemen door zich in taalkundige literatuur over de opgesomde stijlmiddelen te verdiepen.

Ook geven de checklists geen uitputtend overzicht van (veronderstelde) effecten die de opgesomde stilistische verschijnselen kunnen sorteren. Veel stijlmiddelen kunnen, afhankelijk van de context waarin ze worden ingezet, nog verschillende effecten hebben. Een goed voorbeeld is naamwoordstijl: de syntactische en semantische eigenschappen van dit stijlmiddel kunnen leiden tot vaagheid en abstractheid (zie paragraaf 3.3.2.3), maar bijvoorbeeld ook tot de indruk dat een spreker of schrijver algemene wetmatigheden presenteert, dat hij zichzelf niet met bepaalde handelingen wil associëren (zie paragraaf 1.3), etc. (Onrust 2005). Een ander voorbeeld is iemand aanspreken met zijn of haar voornaam: in veel contexten duidt dat op solidariteit, maar in het taalgebruik van Geert Wilders heeft het aanspreken van collega-politici bij hun voornaam eerder iets denigrerends, en draagt het bij aan het creëren van afstand (zie paragraaf 4.3.2.2). Welk effect een stijlmiddel precies sorteert, kan dus van tekst tot tekst verschillen, en moet op basis van kwalitatieve analyse en taalkundige inzichten worden vastgesteld (zie ook paragraaf 2.3.2). De checklists zijn niet bedoeld als hulpmiddel in dat (soms ingewikkelde) interpretatieproces;²⁶ ze beogen de analist te helpen bij het *opsporen* van stijlmiddelen die relevant zijn voor de analyse.

²⁴ Leech & Short (2007: 61) spreken bijvoorbeeld over een lijst van ‘(...) good bets: categories which, in our experience, are likely to yield stylistically relevant information’. Evenzo motiveren Fowler & Kress (1979: 197-198) hun lijst door te stellen dat ‘our experience has shown us that certain structures are particularly likely to be revealing’; het zijn deze ‘linguistic features’ die in hun checklist zijn opgenomen.

²⁵ Zie in dit verband bijvoorbeeld de bespreking van naamwoordstijl in paragraaf 3.3.2.3.

²⁶ Bij sommige checklists worden overigens wel korte voorbeelden gegeven van mogelijke effecten van opgesomde stijlmiddelen (zie bijvoorbeeld Fairclough 1989: 113-139; Fowler & Kress 1979: 198-213). Deze voorbeelden zijn echter zeer beknopt, en geven zeker geen volledig overzicht van de effecten die die stijlmiddelen kunnen sorteren.

Een laatste overeenkomst tussen de verschillende checklists is dat deze in de praktijk van stijlonderzoek nauwelijks worden ingezet. In hoofdstuk 3 zal ik betogen dat dat onterecht is: het inzetten van een checklist heeft meerwaarde, en zou meer navolging verdienen dan het tot nu gekregen heeft.

Verhagen (2001a) heeft, op basis van de lijst van Leech & Short (2007: 61-64), een checklist van stijlmiddelen ontwikkeld voor het *Nederlands*. Van deze checklist maak ik in dit proefschrift gebruik.²⁷ De hierboven geplaatste opmerkingen over de aard en functie van de verschillende checklists zijn ook op Verhagens lijst van toepassing. Verhagens checklist is dus, in diens eigen woorden:

(...) een hulpmiddel bij het ‘voorwerk’ voor de stilistische analyse van een tekst: het inventariseren van mogelijk relevante taalkundige verschijnselen in de tekst en het benoemen daarvan. Het is dus een lijst met ‘aandachtspunten’ en geenszins een exacte beschrijving van de betekenis en/of stilistische waarde van de genoemde middelen; in sommige gevallen is er sprake van overlap – hetzelfde stijlkenmerk kan aan de orde komen bij verschillende onderdelen van de checklist. Dat is geen probleem voor het doel van de checklist: bevorderen dat de gebruiker in vrij korte tijd een behoorlijke hoeveelheid mogelijk relevante linguïstische kenmerken van een tekst kan identificeren en benoemen. Op volledigheid maakt de lijst ook geen enkele aanspraak. (Verhagen 2001a)

In de checklist van Verhagen (2001a) worden vijf categorieën stijlmiddelen onderscheiden, onder de noemers A) Grammatica, B) Woordgebruik, C) Stijlfiguren, D) Tekststructuur en E) Communicatie. De lijst wordt hieronder weergegeven. Hoe het werken ermee in de praktijk gestalte krijgt, wordt in hoofdstuk 3 en 4 gedemonstreerd.²⁸

²⁷ Een vernieuwde versie van Verhagens checklist zal worden gepubliceerd in Stukker & Verhagen (te verschijnen). Deze versie was nog niet beschikbaar ten tijde van mijn onderzoek.

²⁸ Vergeleken met de oorspronkelijke checklist van Verhagen (2001a) heb ik in de presentatie een aantal kleine wijzigingen doorgevoerd. De belangrijkste daarvan is dat ik onderdelen D1 en D2 nieuwe labels heb gegeven. Waar in onderstaande lijst wordt gesproken van ‘referentiële’ en ‘relationele’ coherentie, worden D1 en D2 in de oorspronkelijke lijst aangeduid met respectievelijk ‘cohesie’ en ‘coherentie’. Verhagen (2001a) merkt op dat deze termen in de tekstlinguïstiek niet op een uniforme manier worden gebruikt, en hij geeft daarom in een bijlage een toelichting op de manier waarop hij de termen hanteert. Om de checklist bondig te houden, heb ik ervoor gekozen om Verhagens toelichting niet over te nemen, maar te vervangen door verwijzingen naar inleidende Nederlandstalige literatuur over onderdelen D1 en D2 (zie noot 30); de terminologie is met die literatuur in overeenstemming gebracht. Verder wordt in de hier weergegeven lijst bijvoorbeeld gesproken van ‘personen’ in plaats van ‘personages’, omdat die laatste term primair op literaire teksten van toepassing is, terwijl de checklist evenzeer voor het identificeren van stijlmiddelen in zakelijke teksten bedoeld is. Om dezelfde reden heb ik ook een aantal literaire voorbeelden vervangen (in de oorspronkelijke checklist staat bijvoorbeeld bij onderdeel A1 een ander voorbeeld: ‘Ik pakte de beker op en brandde prompt mijn vingers. Stom.’). Ook de nummering is op detailniveau aangepast, om het verwijzen naar de checklist verder te vergemakkelijken.

 CHECKLIST NEDERLANDSE STIJLMIDDELEN (Verhagen 2001)

A. Grammaticale categorieën

1. Hoofdzinstypes

Vooral het gebruik van niet-standaardvormen,²⁹ zoals:

- Vraag- en bevelzinnen
- Uitroepen
- Beknopte zinnen (geen persoonsvorm)
- Losse woordgroepen, zonder werkwoord ('[Wat valt er onder embargo te houden?] Niets.')

2. Volgorde in hoofdzinnen

- Vooral bijzondere vooropplaatsingen ('Gezag en leiderschap moet de premier uitstralen')

3. Complexiteit van hoofdzinnen

- Verhouding tussen enkelvoudige hoofdzinnen en hoofdzinnen met bijzinnen
- Hoofdzinnen met meerdere bijzinnen

4. Aard van structurele verbindingen tussen tekstsegmenten

- Juxtapositie/nevenschikking/onderschikking
- Finiete/infiniete constructies

5. Complementatie

- Finiet of infinit
- Perspectiverend of ook causaal?
- Parenthetische zinnestelsels ('...', dacht zij, '...')

6. Soorten zinsstructuren

- Transitief/intransitief
- Passief
- Onpersoonlijke constructies ('Er verschijnt een glimlach op zijn gezicht' vs. 'Hij glimlacht')

7. Bijzondere kenmerken van presentatie van situaties en gebeurtenissen (werkwoordsgroepen)

- Tijd (tegenwoordig/verleden; voltooid/onvoltooid)
- Aspect (toestand/gebeuren; duur/moment; begin/proces – vgl. 'Hij dacht na', 'Hij was aan het nadenken', 'Hij begon na te denken')
- Causaliteit (vgl. 'Hij liet het boek vallen' vs. 'Het boek viel uit zijn handen')

8. Bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen

- Abstract/concreet
- Specificerend/vervagend
- Beschrijvend/evaluerend
- Voorzien van graadaanduidingen ('volkomen duidelijk' vs. 'duidelijk', 'doodmoe' vs. 'moe')?

²⁹ De standaardvorm is die van een mededelende hoofdzin met persoonsvorm op de tweede plaats.

9. Negatie

- ‘Niet’, ‘geen’, maar ook ‘nauwelijks’ e.d.

10. Modaliteit

- In bijwoorden (‘misschien’, ‘kennelijk’, ‘waarschijnlijk’, ‘blijkbaar’, ‘vast en zeker’, ‘ongetwijfeld’, enz.)
- In hulpwerkwoorden (‘lijken’, ‘blijken’, ‘schijnen’, ‘moeten’, ‘mogen’, ‘kunnen’, ‘zullen’, ‘zou(den)’, ‘willen’)

11. Algemeen

- Zijn er bepaalde grammaticale constructies die opvallen door frequent en/of bijzonder gebruik? Denk bijvoorbeeld aan als...dan-constructies, vergelijkingen (vergroterende en overtreffende trap), parallelismen (zie ook onder C. Stijlfiguren)

B. Woordgebruik

1. Algemeen

- Eenvoudig/ingewikkeld (ruwe maatstaf: gemiddeld aantal lettergrepen)
- Register: alledaags/formeel
- Woorden met specifieke connotaties (evaluerend, emotioneel, e.d.)
- Idiomatische uitdrukkingen
- Jargon
- Bijzonder gebruik van morfologische procedés: bijvoorbeeld samenstellingen, verkleinwoorden

2. Bijzondere soorten naamwoorden

- Abstract/concreet
- Let met name op nominalisaties (‘besparing’, ‘beheer’, ‘afname’) en andere naamwoorden die gebeurtenissen, toestanden, processen, psychologische en sociale verschijnselen aanduiden (‘kritiek’, ‘wetenschap’, ‘geweten’, ‘regering’, enz.)

3. Werkwoorden

- Specifieke en algemene werkwoorden (vgl. ‘lopen’ vs. ‘wandelen’, ‘slenteren’, ‘kuieren’, ‘drentelen’, ‘ijsberen’, ‘flaneren’, ‘banjeren’, ‘schrijden’, ‘struinen’, ‘benen’, ‘hollen’, ‘rennen’, ‘stappen’, ‘marcheren’)
- Hoeveel van de tekstbetekenis wordt gedragen door de werkwoorden? Let op de sterke interactie met het aandeel van nominalisaties in een tekst: dat gaat samen met vaagheid in de werkwoorden. Bijvoorbeeld ‘Het zakken van de koersen leidde tot gebrek aan vertrouwen bij de consumenten’: weinig specifieke betekenis in het werkwoord (‘leiden tot’) vs. ‘Doordat de koersen zakten, verloren de consumenten het vertrouwen’: meer specifieke betekenis in de werkwoorden (‘zakken’, ‘verliezen’)

4. Bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden

- Zie onder A8 bij Bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen

5. Neologismen

6. Partikels en tussenwerpsels

- Partikels (‘nou’, ‘toch’, ‘wel’, ‘maar’, ‘even’, ‘best (wel)’, ‘zelfs’, ‘tenminste’, enz.)

- Tussenwerpsels ('O', 'ja', 'hoor', enz.)
7. Voegwoorden en voornaamwoorden
- Zie onder D, Tekststructuur

C. Stijlfiguren

1. Fonologische patronen
 - Rijm, alliteratie, assonantie, ritmische patronen
2. Grammaticale en lexicale patronen
 - Gevallen van herhaling (parallelisme, zowel op het niveau van de woorden als dat van de grammatica), en 'gespiegelde' opbouw (chiasme)
3. Semantische patronen
 - Onconventioneel of opvallend gebruik van bepaalde betekenissen: vergelijking, metafoor, metonymie, ironie, paradox, enz.
 - Hoe impliciet of expliciet (vgl. 'Haar betonnen standpunt gaf geen millimeter mee' vs. 'Zij hield vast aan haar standpunt, alsof het een blok beton was')?
 - Wat zijn de begripdomeinen die in dergelijke semantische patronen aan elkaar gerelateerd worden (b.v. bezielde-onbezielde bij personificatie)?
 - Is er sprake van reactivering van conventionele beeldspraak (vgl. 'Hij schoof de hete aardappel niet alleen door, maar deed er ook nog wat peper bij').
 - Zijn er verbanden met fonologische, grammaticale en lexicale patronen te leggen?

D. Tekststructuur³⁰

1. Referentiële coherentie: expliciete verwijzingen naar dezelfde referenten in verschillende zinnen.
 - Persoonlijke voornaamwoorden
 - Aanwijzende voornaamwoorden
 - Definiëte naamwoordgroepen, met constante of variabele beschrijvende naamwoorden?
2. Relationele coherentie: conceptuele verbanden tussen zinnen en grotere tekstsegmenten
 - Welke relaties komen voor (causaal (voorwaarts/achterwaarts), lijst, tegenstellend, inhoudelijk/epistemisch)?
 - Expliciet gemarkeerd of niet?
 - Als ze gemarkeerd worden, met welke middelen: welke connectieven, verbindingsfrases, losse zinnen?

E. Communicatie

1. In welke mate en op welke manieren wordt in het taalgebruik duidelijk dat de tekst een geval van communicatie is, waarin een tekstproducent en een lezer/luisteraar verondersteld zijn?

³⁰ Met 'referentiële' en 'relationele' coherentie wordt bedoeld op vormen van tekstsamenhang zoals beschreven in Sanders & Spooren (2002) en Spooren (1999).

2. Worden voornaamwoorden van de eerste persoon ('ik', 'mij', 'me', 'mijn') gebruikt om naar de tekstproducent te verwijzen?
3. Worden er voornaamwoorden van de tweede persoon ('jij', 'u', 'je', 'jou', 'jouw'), imperatieven, aansporingen, e.d. gebruikt om de rol van de lezer/luisteraar op te roepen?
4. Zijn er epistemische betekenisrelaties die aan de gedachten van de tekstproducent toegeschreven moeten of kunnen worden?
5. Worden er evaluaties gegeven van elementen van het verhaal, of andere subjectieve attitudes geformuleerd die toegeschreven moeten/kunnen worden aan de tekstproducent?
6. Geven formuleringen iets te kennen over de houding van de tekstproducent ten opzichte van bepaalde personen?

2.2.3 Vergelijkend te werk gaan³¹

Werken met een checklist is niet het enige methodologische principe dat kan worden toegepast om relevante stilistische verschijnselen op het spoor te komen. Dat geldt ook voor *vergelijkendernijs* te werk gaan: door een tekst te vergelijken met een andere, kunnen stilistische kenmerken van een tekst gemakkelijker aan het licht worden gebracht (Leech & Short 2007: 41-44; Anbeek & Verhagen 2001: 10-11).

Bij formuleringskeuzes die een analist opvallen, wordt veelal een maatstaf geïmpliceerd. Stel dat de analist observeert dat tekst X veel graadaanduidende adjectieven bevat, dan impliceert die observatie een maatstaf waartegen het gebruik van graadaanduidende adjectieven in tekst X wordt afgezet. Het hanteren van een *absolute* maatstaf is vrijwel onmogelijk: dan zou een representatief corpus moeten worden opgesteld van alle schriftelijke tekstsoorten (nieuwsberichten, opiniestukken, wetteksten, ambtenarenproza, thrillers, speeches, etc. etc.). Vervolgens zouden het aantal zinnen en het aantal graadaanduidende adjectieven moeten worden geteld om op basis daarvan een algemeen, gegeneraliseerd gemiddelde vast te kunnen stellen, zoals 'Een zin bevat gemiddeld 1,2 graadaanduidende adjectieven.' Los van de methodologische problemen die deze aanpak met zich zou meebrengen (welke genres incorporeer je, in welke verhouding, etc.), is de vraag wat een gemiddelde als '1,2 graadaanduidende adjectieven per zin' precies zou zeggen. Een dergelijk gemiddelde functioneert niet als empirische realiteit in de hoofden van taalgebruikers: wanneer zij zinnen met of zonder graadaanduidende adjectieven lezen, hebben zij geen kennis van een dergelijk 'abstract' gemiddelde (vgl. Anbeek & Verhagen 2001: 6-8). Een *relatieve* maatstaf hanteren is daarom het beste (Leech & Short 2007: 41): door tekst X te

³¹ De beschrijving van de vergelijkende methode is deels ontleend aan Fagel, Van Leeuwen en Boogaart (2011).

analyseren in vergelijking met tekst Y, kan de analist laten zien dat tekst X relatief veel graadaanduidende adjectieven bevat.³²

Leech & Short (2007: 42) benadrukken dat de tekst die als relatief vergelijkingspunt wordt gekozen, ‘contextually related’ moet zijn: ‘There would be little point in comparing Jane Austen’s style with that of a contemporary legal writs or twentieth-century parliamentary reports.’ Wat precies onder ‘contextually related’ moet worden verstaan kan uiteraard per tekst verschillen, en dient expliciet te worden gemotiveerd.

In dit proefschrift worden parlementaire toespraken van Geert Wilders (PVV) bestudeerd in vergelijking met parlementaire toespraken van Ella Vogelaar (PvdA) en Alexander Pechtold (D66). De keuze voor deze zakelijke teksten wordt in paragraaf 2.4 nader toegelicht.

2.2.4 Kwalitatieve en kwantitatieve analyse

Stilistische analyse op taalkundige grondslag kent een traditie van voornamelijk kwalitatief onderzoek (Jeffries & McIntyre 2010: 11). Van oudsher wordt er veelal gewerkt met representatieve voorbeelden: de analist illustreert de aanwezigheid en veronderstelde effecten van stilistische verschijnselen aan de hand van representatieve tekstfragmenten. De afgelopen jaren is er echter ook een toenemende aandacht gekomen voor het werken met kwantitatieve gegevens.³³

Bij een puur kwalitatieve analyse kunnen geen ‘harde’ uitspraken worden gedaan over de frequenties van stilistische verschijnselen in een tekst. Dat is vaak wel wenselijk: voor het beantwoorden van de vraag hoe stilistische verschijnselen bijdragen aan het tot stand komen van een bepaalde indruk op macroniveau kunnen incidentele formuleringskeuzes van belang zijn, maar vaak zijn voor de analyse vooral formuleringskeuzes relevant die op een consistente manier worden ingezet, die systematiek vertonen (Leech & Short 2007: 34). Om de aanwezigheid van dergelijke stilistische patronen aan het licht te brengen, is kwantitatieve analyse noodzakelijk. Uiteindelijk zijn het immers concrete getallen die kunnen laten zien in hoeverre stilistische patronen in een tekst aanwezig zijn.

Het kwantificeren van relevante stilistische verschijnselen in een tekst is lang niet altijd eenvoudig (Biber & Conrad 2009: 59). Tellen heeft uiteraard alleen maar zin als de te onderzoeken verschijnselen nauwkeurig kunnen

³² Leech & Short (2007) en Anbeek & Verhagen (2001) spreken overigens van een ‘norm’ in plaats van ‘maatstaaf’. In het woordenboek *Van Dale* worden ‘norm’ en ‘maatstaaf’ genoemd als synoniemen van elkaar, maar een vergelijking van de twee lemma’s laat zien dat het woord ‘norm’ meer dan ‘maatstaaf’ de connotatie heeft van een regel of richtlijn die nagevolgd kan of moet worden. Het woord ‘maatstaaf’ drukt in mijn ogen beter uit waar het hier om gaat: de analist kiest een tekst die fungeert als *vergelijkingsbasis* (en niet als richtlijn voor ‘hoe het hoort’).

³³ Jeffries & McIntyre (2010: 173), Hakam (2009: 36), Mautner (2009: 122), Baker, Gabrietalos, Khosraviniq e.a. (2008: 273).

worden omschreven en op basis van expliciet geformuleerde criteria in een tekst kunnen worden opgespoord (vgl. Renkema 1981: 17; 19). Linguïstische categorieën zoals ‘zelfstandige naamwoorden’, ‘vragen’, ‘imperatieven’ of ‘diminutieven’ zijn relatief eenvoudig op basis van heldere criteria te kwantificeren. Voor het hier geschetste type stijlonderzoek zijn dergelijke categorieën echter vaak te weinig informatief: ze zijn te algemeen, te abstract. Stijlanalyse op taalkundige grondslag richt zich op veronderstelde effecten van stilistische verschijnselen, en daarvoor is het doorgaans relevanter om te kijken naar semantische categorieën, die specifiek en inhoudsrijker zijn (Anbeek & Verhagen 2001: 11; Leech & Short 2007: 37). Het kwantificeren van bijvoorbeeld alle imperatieven of alle diminutieven in een tekst zegt nog niet zoveel, omdat ze ieder nog verschillende functies kunnen vervullen.³⁴ Voor een stilistische analyse is het vooral van belang het aantal imperatieven of diminutieven met een bepaalde functie te tellen – bijvoorbeeld ‘het aantal imperatieven waarmee een bevel gegeven wordt’, of ‘het aantal diminutieven dat geringschatting uitdrukt’.³⁵ Het kwantificeren van dergelijke semantische, functionele categorieën is vaak aanzienlijk lastiger dan categorieën die enkel op basis van vormelijke criteria kunnen worden onderscheiden.³⁶ Veelal moet op basis van de context worden vastgesteld of een specifieke formuleringskeuze moet worden meegerekend tot een bepaalde stilistische categorie of niet, en daar komt interpretatie bij kijken. Het feit dat bij het kwantificeren van stilistische verschijnselen dus vaak ook kwalitatieve analyse komt kijken, maakt het ingewikkeld om stilistische verschijnselen op een betrouwbare manier te kwantificeren. Mogelijk is dat de reden dat in taalkundig-stilistisch onderzoek opvallend weinig aandacht is voor interbeoordelaarsbetrouwbaarheid (vgl. Spooren & Degand 2010: 242). Studies die wél over mate van overeenstemming tussen codeurs rapporteren, laten zien dat het soms lukt om een hoge mate van interbeoordelaarsbetrouwbaarheid te bereiken (zie bijvoorbeeld Steen, Dorst, Herrmann e.a. 2010; Joris, d’Haenens, Van Gorp e.a. 2013); in andere gevallen blijkt dat, ook na herhaaldelijke bijstelling en verfijning van het codeerprotocol, niet het geval (zie bijvoorbeeld Van Mulken & Schellens 2013; Spooren & Degand 2010).

Het feit dat het kwantificeren van stilistische verschijnselen een tijdrovende en ingewikkelde bezigheid is, is een kanttekening die op zichzelf natuurlijk niets afdoet aan het *belang* van kwantitatieve gegevens voor het hier geschetste type

³⁴ Zie voor functies die deze stijlmiddelen kunnen vervullen respectievelijk De Haan (1992) en Bakema, Defour & Geeraerts (1993).

³⁵ Voorbeelden van deze functie van het diminutief zijn te vinden in paragraaf 4.3.2.1. Zie de bespreking van fragment (14) aldaar.

³⁶ In de checklist Nederlandse stijlmiddelen (zie paragraaf 2.2.2) worden zowel vormelijke als semantische categorieën genoemd. Een duidelijk voorbeeld is onderdeel A8, waar onder de ‘vormelijke’ categorie ‘bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen’ verschillende semantische categorieën staan opgesomd (o.a. ‘abstract/concreet’).

stijlonderzoek. Een beperking van fundamenteeler aard is dat kwantitatieve analyse geen inzicht geeft in de functie van eventueel aanwezige stilistische patronen in een tekst. Kwantitatieve analyse kan dergelijke patronen in kaart brengen, maar de *interpretatie* van die patronen ('hoe draagt dit patroon bij aan indruk X op macroniveau?') blijft een kwalitatieve aangelegenheid – zoals pleitbezorgers van kwantitatieve analysemethoden in stilistisch onderzoek zelf ook benadrukken.³⁷ Bij stijlanalyse op taalkundige grondslag is het vinden en benoemen van stijlpatronen geen doel op zich: het staat in dienst van een type onderzoeksvraag waarvoor uiteindelijk altijd nog kwalitatieve analyse noodzakelijk is. Bovendien is de manier waarop indrukken op het macroniveau tot stand komen complex. Indrukken op macroniveau komen veelal tot stand door de gezamenlijke inzet van verschillende stilistische middelen, en vaak ook door de interactie tussen die middelen.³⁸ Dit zal in de casussen in hoofdstuk 3 en 4 worden gedemonstreerd, maar ook de beknopte analyse van Balkenendes verklaring over de affaire Wisse Smit (zie paragraaf 1.3) kan al als illustratiemateriaal dienen. In Balkenendes verklaring zijn verschillende stilistische keuzes aanwijsbaar die er *gezamenlijk* voor lijken te zorgen dat Balkenende de indruk wekte zijn boodschap 'in bedekte termen' te formuleren. Hoe verschillende stilistische keuzes gezamenlijk bijdragen aan een bepaalde indruk op het macroniveau, en elkaar kunnen versterken, valt alleen op basis van kwalitatieve analyse vast te stellen.

In dit proefschrift zullen kwantitatieve en kwalitatieve analyse worden ingezet als complementaire methoden voor taalkundig-stilistisch onderzoek; op de vraag hoe beide analysemethoden elkaar kunnen aanvullen, kom ik nog terug in hoofdstuk 5. In dat hoofdstuk is bij het kwantificeren van stijlpatronen gewerkt met interbeoordelaarsbetrouwbaarheid (zie paragraaf 5.3.2). In hoofdstukken 3 en 4 zijn de kwantitatieve gegevens verzameld door één codeur (de auteur), op basis van expliciet geformuleerde criteria. Werken met één codeur heeft als nadeel dat dit kan leiden tot idiosyncrasieën in de analyse. Wel is de vraag wat de invloed van dergelijke mogelijke idiosyncrasieën is op de uitkomsten van het onderzoek (Spooren & Degand 2010: 254; zie ook Vis 2011: 205). In de stilistische analyses staat steeds een vergelijking tussen zakelijke teksten centraal. Frequenties in tekst A worden vergeleken met frequenties in tekst B. Aangenomen mag worden dat eventuele idiosyncrasieën van een codeur een systematisch karakter hebben (Spooren & Degand 2010: 254). Eventuele idiosyncrasieën zullen zich dus in de analyse van beide teksten voordoen; dat

³⁷ Zie Jeffries & McIntyre (2010: 172), Biber & Conrad (2009: 64), Biber, Conrad & Reppen (1998: 139), Semino & Short (2004: 7).

³⁸ Vgl. Fagel, Stukker & Van Andel (2012: 195). Zie voor een bespreking van dit verschijnsel bijvoorbeeld ook Acton & Potts (2014: 20-22), Charteris-Black (2011: 9-12), Leech & Short (2007: 37) en Simpson (1993: 111-116).

betekent dat ze de vergelijking tussen tekst A en B, waar het in de analyses om draait, in principe niet zullen vertroebelen.

Tot besluit van deze paragraaf moet worden opgemerkt dat het combineren van kwantitatieve en kwalitatieve analyse impliciet ook terugkomt in het werken met een checklist (zie paragraaf 2.2.2). Bij het langslopen van de checklist stelt de analist immers zowel vragen die een kwantitatieve aanpak vereisen ('komt verschijnsel X veel of weinig voor?') als vragen die kwalitatieve analyse veronderstellen ('waar in de tekst doet verschijnsel X zich voor? Wat is het veronderstelde effect van verschijnsel X in deze tekst? Kan verschijnsel X met andere stilistische verschijnselen in de tekst in verband worden gebracht?').

2.3 Een gefaseerde werkwijze

In paragraaf 2.2 zijn de methodologische uitgangspunten geschetst die bij stijlanalyse op taalkundige grondslag een rol spelen. Een nog onbeantwoorde vraag is echter hoe die verschillende methodologische principes met elkaar *samenhangen*. Hoe en wanneer worden deze principes ingezet tijdens het analyseproces? Hoe gaat de analist in de praktijk te werk?

Om deze vragen te beantwoorden, beschrijf ik hieronder een werkwijze waarin de verschillende methodologische principes zijn geïntegreerd. Met deze werkwijze kan de analist op een systematische manier stilistische middelen zoeken en selecteren die bijdragen aan een vastgestelde (intersubjectieve) indruk op macroniveau. De aanpak is dus bedoeld voor die gevallen van stijlanalyse waarin een indruk op macroniveau leidend is voor de analyse (zie de analyse van Balkenendes persverklaring in paragraaf 1.3): de analist heeft op onafhankelijke gronden vastgesteld dat de te analyseren tekst op macroniveau een bepaalde indruk wekt, en wil op systematische wijze onderzoeken welke stilistische middelen op microniveau aan die indruk bijdragen. De methode is een nadere explicitering en verdere uitwerking van de aanpak van Leech & Short (2007: 66-94), en kenmerkt zich door het combineren van systematische bottomup- en topdown-analyse. Ik beperk mij tot het geven van een algemene beschrijving van het analyseproces; in hoofdstukken 3 en 4 wordt de methode gedemonstreerd door haar toe te passen op concrete teksten.

2.3.1 Fase 1: bottomup-analyse

In de eerste analysefase brengt de analist 'bottom-up' (inductief) stilistische eigenschappen van de tekst in kaart. Omdat niet op voorhand duidelijk is welke stilistische verschijnselen in de tekst relevant zullen zijn voor de analyse, is het van belang het net aanvankelijk breed te werpen. Daarom gaat de analist in de eerste analysefase met 'open blik' te werk: hij zoekt niet zozeer gericht naar stilistische middelen die aan de vastgestelde indruk op macroniveau kunnen bijdragen, maar hij inventariseert welke stilistische middelen in de tekst opvallen. Stilistische middelen kunnen in het oog springen door hun frequentie

(‘in de tekst worden veel lijdende vormen gebruikt’), maar ook in kwalitatieve zin – bijvoorbeeld doordat ze op een specifieke plek worden ingezet (‘zowel in de eerste als laatste zin van de tekst wordt een lijdende vorm gebruikt’).

Om een goed beeld te krijgen van stilistische eigenschappen van de te analyseren tekst, gaat de analist *vergelijkend* te werk: hij vergelijkt tekst A met tekst B. De analist zou ook zonder zo’n vergelijkingspunt stilistische kenmerken van een tekst in kaart kunnen brengen,³⁹ maar zoals in paragraaf 2.2.3 is besproken, werkt een vergelijkende methode productief. Door een vergelijking te maken met een andere tekst kunnen stilistische kenmerken eenvoudiger aan het licht worden gebracht, en wordt het mogelijk kwantitatieve observaties te duiden in termen van relatief ‘veel’ of ‘weinig’.

Om het (vergelijkenderwijs) identificeren van stilistische kenmerken op systematische wijze aan te pakken, maakt de analist gebruik van de checklist Nederlandse stijlmiddelen (zie paragraaf 2.2.2). Deze loopt hij langs, waarbij hij zich voor ieder in de checklist genoemd verschijnsel afvraagt of dat verschijnsel in de tekst op een opvallende manier wordt ingezet. Welke stilistische middelen uit de checklist geven verschillen te zien tussen de teksten die vergeleken worden? Komt stilistisch verschijnsel X uit de checklist bijvoorbeeld relatief veel of weinig voor in tekst A, vergeleken met tekst B? Kwantitatieve claims dienen te worden onderbouwd met concrete getallen (zie paragraaf 2.2.4), maar in de praktijk is het raadzaam om het kwantificeren uit te stellen en in deze fase van het analyseproces te volstaan met impressionistische observaties: wanneer de analist *de indruk* heeft dat een stilistisch middel relatief veel of weinig voorkomt, is dat voldoende reden om dat verschijnsel te selecteren voor verdere analyse. Omdat het kwantificeren van stilistische verschijnselen vaak ingewikkeld en tijdrovend is, is het doorgaans verstandiger eerst vast te stellen of het vermeende (in)frequente gebruik van het stijlmiddel in kwestie relevant is voor de indruk op macroniveau. Dat gebeurt in de tweede analysefase (zie paragraaf 2.3.2). Wanneer het (in)frequente gebruik van een stijlmiddel inderdaad relevant blijkt voor de indruk op macroniveau, gaat de analist vervolgens alsnog tot kwantificeren over.

Het (vergelijkenderwijs) langslopen van de checklist leidt tot een inductief samengestelde lijst van stilistische middelen die om een of andere reden opvallen. Deze selectie van stijlmiddelen, die dus door systematische bottomup-analyse tot stand is gekomen, vormt de basis voor het verdere onderzoek.

2.3.2 Fase 2: topdown-analyse

Uiteindelijk zijn voor de analyse alleen die stilistische middelen van belang waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de vastgestelde

³⁹ Zie voor een beknopte demonstratie de analyse van Balkenendes persverklaring in paragraaf 1.3.

indruk op macroniveau. Het doel is immers de vraag te beantwoorden welke stilistische middelen op microniveau voor een geconstateerde intersubjectieve indruk op macroniveau verantwoordelijk zijn – de analyse is erop gericht te laten zien welke stilistische middelen in de tekst die globale indruk tot stand brengen (vgl. paragraaf 1.3). Daarom gaat de analist in de tweede analysefase ‘topdown’ (deductief) te werk: hij onderzoekt voor elk bottom-up geïdentificeerd stijlmiddel of aannemelijk kan worden gemaakt dat dat stijlmiddel bijdraagt aan de vastgestelde indruk op macroniveau.

Om te bepalen of een geïdentificeerd stijlmiddel relevant is voor de indruk op macroniveau, brengt de analist eerst de syntactische, semantische en/of pragmatische eigenschappen van het stijlmiddel in kwestie in kaart. Dit gebeurt op basis van taalkundige analyse. Veelal kan worden teruggegrepen op eerder taalkundig onderzoek: voor veel stilistische middelen geldt dat hun syntactische, semantische en/of pragmatische eigenschappen in taalkundige literatuur beschreven zijn.

Met het in kaart brengen van de syntactische, semantische en/of pragmatische eigenschappen van een geïdentificeerd stijlmiddel is nog niet vastgesteld wat het (veronderstelde) effect is van dat stijlmiddel in de tekst die wordt geanalyseerd. Voor veel stilistische middelen geldt dat hun eigenschappen in principe nog *verschillende* effecten teweeg kunnen brengen: het (verondersteld) effect dat de syntactische, semantische en/of pragmatische eigenschappen van een stijlmiddel sorteren, kan van tekst tot tekst nog verschillen (zie paragraaf 2.2.2). Nadat de syntactische, semantische en/of pragmatische eigenschappen van een geïdentificeerd stijlmiddel in kaart zijn gebracht, vraagt de analist zich dan ook voor dat stijlmiddel af: welk (verondersteld) effect hebben de eigenschappen van dit stijlmiddel in deze tekst? Dragen ze bij aan de indruk die het macroniveau voor de analyse vormt? Het beantwoorden van deze vragen geschiedt op basis van kwalitatieve analyse (zie ook paragraaf 2.2.4). Waar mogelijk maakt de analist gebruik van eerder (taalkundig) onderzoek waarin claims worden gedaan over (veronderstelde) effecten die de syntactische, semantische en/of pragmatische eigenschappen van een stijlmiddel sorteren. Stijlmiddelen worden daarbij ook in onderlinge samenhang onderzocht. Het is bijvoorbeeld eenvoudiger aannemelijk te maken dat het gebruik van naamwoordstijl leidt tot abstractheid of vaagheid in een tekst, wanneer naamwoordstijl voorkomt in combinatie met *andere* stijlmiddelen waarvan bekend is dat hun syntactische, semantische en/of pragmatische eigenschappen tot abstractheid of vaagheid kunnen leiden (zoals lijdende vormen, onpersoonlijke constructies, etc.).

Naast kwalitatieve analyse zal ook kwantitatieve analyse een rol spelen tijdens de topdown-fase van het analyseproces. In de eerste analysefase zullen stijlmiddelen zijn opgevallen door hun frequentie, zonder dat die observaties met concrete getallen zijn ondersteund (vgl. paragraaf 2.3.1). Wanneer tijdens de topdown-analyse blijkt dat aannemelijk kan worden gemaakt dat het

(in)frequent gebruik van een bepaald stijlmiddel relevant is voor de indruk op macroniveau, zal dat (in)frequente gebruik van het stijlmiddel in kwestie nog dienen te worden aangetoond middels kwantitatieve analyse.⁴⁰

De beschreven werkwijze leidt doorgaans tot een verdere selectie van stijlmiddelen: normaliter wordt de selectie die in de eerste analysefase tot stand kwam, tijdens de tweede analysefase verder ingeperkt. Doorgaans zal namelijk niet voor *alle* stijlmiddelen die bottom-up zijn geïdentificeerd aannemelijk kunnen worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk op macroniveau. Stijlmiddelen die bottom-up werden geïdentificeerd maar vervolgens niet aan de indruk op macroniveau blijken te kunnen worden verbonden, vallen tijdens de tweede analysefase dus alsnog af. Ook deze verdere inperking van relevante stilistische middelen komt op systematische wijze tot stand: voor *ieder* stilistisch middel dat bottom-up is geïdentificeerd, wordt immers onderzocht of dat middel aan de indruk op macroniveau bijdraagt.

Na de tweede analysefase blijven dus stilistische middelen uit de tekst over waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de vastgestelde indruk op macroniveau. Deze selectie van stijlmiddelen is het resultaat van het combineren van systematische bottomup- (fase 1) en topdown-analyse (fase 2).

2.4 Verantwoording van de gekozen casussen en corpora

In de volgende hoofdstukken worden de methodologische principes van stijlanalyse (zie paragraaf 2.2) en de daarop gebaseerde gefaseerde werkwijze (zie paragraaf 2.3) toegepast op een aantal casussen. In deze casussen staan parlementaire toespraken van Geert Wilders (PVV), Ella Vogelaar (PvdA) en Alexander Pechtold (D66) centraal. Waarom is juist voor deze zakelijke teksten gekozen?

Op basis van de in paragraaf 2.2 besproken methodologische principes zijn drie criteria te formuleren waaraan zakelijke teksten moeten voldoen om voor selectie in aanmerking te komen. Allereerst was het belangrijk dat er mediaoordelen beschikbaar waren, zodat indrukken op macroniveau een intersubjectieve grondslag kon worden gegeven (vgl. paragraaf 2.2.1). Ten tweede moest er voor de teksten die geselecteerd werden een relevant vergelijkingspunt beschikbaar zijn, opdat vergelijkend te werk kon worden gegaan (vgl. paragraaf 2.2.3). Het laatste criterium was tekstlengte: om het werken met een checklist (zie paragraaf 2.2.2) goed te kunnen demonstreren, was het wenselijk teksten te selecteren die niet al te lang zijn.

Een teksttype dat goed bij de geformuleerde criteria past, is het genre van de parlementaire toespraak. Daaronder versta ik de voorbereide bijdragen die politici uitspreken tijdens debatten in de Tweede Kamer. Vergaderingen in het

⁴⁰ Dit kwantificeren van stijlmiddelen kan nog een complexe aangelegenheid zijn – zie bijvoorbeeld de kwantitatieve analyse van complementatie in Wilders' toespraken (hoofdstuk 5).

Nederlandse parlement bestaan uit een mengeling van debat en redevoering (Wolthuis 2007); met ‘parlementaire toespraken’ doel ik dus op de parlementaire *redevoeringen*. Deze zakelijke teksten voldoen aan de gestelde eisen: ze zijn doorgaans overzichtelijk qua lengte, in de context waarin ze worden uitgesproken zijn *andere* toespraken beschikbaar die als relevant vergelijkingspunt kunnen dienen, en parlementaire vergaderingen kunnen rekenen op de nodige media-aandacht.

De reden dat binnen het genre van de parlementaire toespraak vervolgens specifiek voor toespraken van Geert Wilders is gekozen, ligt voor de hand: Wilders is een van de meest besproken politici van de afgelopen jaren (Ruigrok, Schaper, Welbers e.a. 2013; Schaper & Ruigrok 2010). Veelbesproken in de media zijn zowel zijn politieke ideeën als de wijze waarop hij die ideeën verwoordt. Dit maakt Wilders’ toespraken dus bij uitstek geschikt om de hier geschetste vorm van stijlonderzoek op toe te passen: in de media zijn tal van (intersubjectieve) oordelen te vinden die als uitgangspunt voor de stilistische analyses kunnen dienen.⁴¹

De keuze voor parlementaire toespraken van Ella Vogelaar en Alexander Pechtold is primair ingegeven vanuit een vergelijkend perspectief (vgl. paragraaf 2.2.3). Beide politici zijn in de media namelijk gekarakteriseerd als een tegenpool van Wilders. Ella Vogelaar droeg als minister voor Wonen, Wijken en Integratie in het kabinet-Balkenende IV niet alleen een visie op integratie uit die haaks stond op die van Wilders, maar ze *verwoordde* die visie ook op een heel andere manier: waar over Wilders werd gezegd dat hij ‘helder’ taalgebruik bezigde, werd Vogelaars spreekstijl als ‘wollig’ gepercipieerd (zie hoofdstuk 3). D66-leider Pechtold heeft de afgelopen jaren veelvuldig het debat gezocht met Wilders en stelling genomen tegen diens opvattingen; de manier waarop hij zich in de Tweede Kamer opstelde werd daarbij heel anders gepercipieerd dan de opstelling van Wilders (zie hoofdstuk 4). Het contrast met Wilders is dus de belangrijkste reden die aan de keuze voor het analyseren van toespraken van Vogelaar en Pechtold ten grondslag ligt.

Voor de stilistische analyses maak ik gebruik van parlementaire toespraken zoals die in de Handelingen der Staten-Generaal zijn weergegeven. Ook dit is een keuze: een parlementaire toespraak kent namelijk verschillende versies. Naast de toespraak zoals die wordt weergegeven in de Handelingen is er vaak een vooraf (al dan niet door de spreker zelf) geschreven toespraak, en er is de toespraak zoals die daadwerkelijk is uitgesproken (‘het gesproken woord’). Deze verschillende versies zijn niet noodzakelijkerwijs identiek. Zo kan de

⁴¹ Vergeleken met andere politici heeft Wilders’ taalgebruik de afgelopen jaren ook vanuit een taalwetenschappelijke hoek relatief veel aandacht gekregen. Zie bijvoorbeeld De Landtsheer, Kalkhoven & Broen (2011), Tonnard (2011), De Bruijn (2010), Van Leeuwen (2009), en Janssen & Mulder (2009).

daadwerkelijk uitgesproken tekst afwijken van een vooraf geschreven toespraak doordat de spreker ter plekke, al improviserend, aanpassingen doet. Evenzo kunnen er verschillen bestaan tussen het gesproken woord en de tekst zoals die in de Handelingen wordt weergegeven. Teksten in de Handelingen zijn geen letterlijke weergave van wat er gezegd is, maar bestaan uit *geredigeerd* woordelijke verslagen. De medewerkers van de Dienst Verslag en Redactie (DVR), die de Handelingen maken, doen soms nog tekstuele aanpassingen om de leesbaarheid te verbeteren (De Jong & Van Leeuwen 2011).⁴² De keuze voor de Handelingen-versie van de toespraken als basis voor de analyses was vooral een praktische: deze versie van parlementaire toespraken is eenvoudig digitaal toegankelijk, hetgeen niet altijd geldt voor het letterlijk gesproken woord of de vooraf geschreven versie.⁴³

Het feit dat de teksten in de Handelingen ‘geredigeerd woordelijk’ zijn, kan de vraag oproepen of deze teksten wel geschikt zijn als basis voor de stijlanalyses. Kunnen deze teksten wel worden gezien als teksten van de politici zelf? Het antwoord op die vraag is zonder meer positief. Uitgangspunt bij het opstellen van de Handelingen is dat het stenografisch verslag de inhoud en de stijl van de spreker te allen tijde op een representatieve manier weergeeft (Dienst Verslag en Redactie 2011). Bovendien moeten parlementariërs, voordat de Handelingen officieel worden gepubliceerd, de weergave van hun woorden eerst nog controleren en goedkeuren. Daarbij hebben ze correctierecht, wat inhoudt dat ze de tekst, als deze het gesproken woord niet goed weergeeft, mogen corrigeren naar wat feitelijk gezegd is (De Jong & Van Leeuwen 2011: 226). Wanneer een politicus de tekst die in de Handelingen zal verschijnen fiatteert, erkent hij daarmee dat die tekst *zijn* tekst is.⁴⁴

De stilistische analyses in dit proefschrift zijn alle handmatig verricht: deels met markeringen op papier, en deels in het computerprogramma *Atlas.ti*. Met dit programma (zie Bijlage 1 voor een screenshot) kunnen teksten op overzichtelijke wijze worden gecodeerd op stilistische verschijnselen. Bij de bespreking van de resultaten wordt steeds gebruik gemaakt van representatieve

⁴² Op welke manier de medewerkers van de DVR de gesproken teksten redigeren om de leesbaarheid te vergroten, wordt nader beschreven in een 74 pagina’s tellende interne taalgids (Parlementaire taalgids 2010). Deze kent een *Schrijfwijzer*-achtig (zie Renkema 2012) karakter. De regels in de Parlementaire taalgids hebben vooral de status van richtlijnen (Parlementaire taalgids 2010: 2): of en hoe ze worden toegepast, wordt door de stenografen van geval tot geval bekeken (Dienst Verslag en Redactie 2011).

⁴³ De Handelingen zijn raadpleegbaar via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl>. Voor alle plenaire vergaderingen die na 26 oktober 2010 in de Tweede Kamer zijn gehouden, is het letterlijk gesproken woord beschikbaar via <http://debatgemist.tweedekamer.nl>. De parlementaire toespraken die in dit proefschrift worden geanalyseerd, zijn van voor die tijd.

⁴⁴ Tekstuele aanpassingen worden overigens vooral gedaan in de debatgedeelten van parlementaire vergaderingen (interrupties en reacties daarop), en minder in (voorbereide) toespraken, die in dit proefschrift centraal staan (persoonlijke communicatie met de DVR, 2014).

voorbeelden; de volledige stijlanalyses kunnen worden ingezien door contact op te nemen met de auteur.⁴⁵

Tot slot: de keuze om me te richten op parlementaire toespraken brengt met zich mee dat interrupties, reacties daarop en ingediende moties buiten beschouwing blijven. Dat geldt ook voor wat in de klassieke-retorica de ‘actio’ wordt genoemd (zie bijvoorbeeld Braet 2007). Het uitspreken van de tekst, de intonatie, de gebaren, de mimiek, etc., valt buiten het bereik van dit proefschrift; deze aspecten zouden een studie op zich verdienen.

2.5 Samenvatting en vooruitblik

In dit hoofdstuk heb ik de methodologische uitgangspunten van taalkundig-stilistisch onderzoek beschreven, en op basis van die uitgangspunten een methode uitgewerkt waarmee op systematische wijze kan worden uitgezocht hoe stilistische verschijnselen op het microniveau van een tekst bijdragen aan een (op onafhankelijke gronden vastgestelde) indruk op het macroniveau van die tekst. Hoe het bewerkstelligen van intersubjectiviteit op macroniveau, werken met een checklist, vergelijkend te werk gaan en het combineren van kwalitatieve en kwantitatieve analyse in de praktijk van stijlonderzoek gestalte krijgt, kan echter het beste aan de hand van praktische stijlanalyses worden gedemonstreerd. Daarom zal in ik hoofdstukken 3 t/m 5 een drietal casussen uitwerken, waarbij steeds een ander methodologisch aspect van taalkundig-stilistisch onderzoek wordt uitgelicht.

In hoofdstukken 3 en 4 zijn intersubjectieve indrukken op macroniveau leidend voor de analyses. In hoofdstuk 3 richt ik mij op de toespraken van Geert Wilders en Ella Vogelaar tijdens het ‘Knettergek-debat’ (2007). Ik onderzoek welke stilistische verschijnselen bijdragen aan de intersubjectieve indruk dat Wilders en Vogelaar hun standpunten op een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ verwoordden. In methodisch opzicht staat daarbij het werken met een checklist centraal. In hoeverre is een checklist een waardevol instrument voor taalkundig-stilistisch onderzoek? In hoofdstuk 4 volgen analyses van de toespraken die Geert Wilders en Alexander Pechtold hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen van 2008 en 2009. Welke stilistische verschijnselen dragen bij aan de intersubjectieve indruk dat zij zich in termen van ‘afstand’ en ‘nabijheid’ verschillend opstelden tegenover hun publiek? Met het beantwoorden van die vraag zal ik methodisch gezien betogen en demonstreren dat het voor het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau soms nodig is om een of meer ‘mesoniveaus’ te onderscheiden.

In hoofdstuk 5 is niet een indruk op macroniveau leidend voor de analyse, maar start ik op het tekstuele microniveau. Ik onderzoek of er in Wilders’

⁴⁵ Dat kan via e-mail: m.van.leeuwen@hum.leidenuniv.nl.

parlementaire toespraken stilistische verandering is opgetreden – hetgeen meermalen in de media is gesuggereerd. Die eventuele verandering op microniveau zal ik vervolgens op het macroniveau van zijn toespraken proberen te duiden. In methodisch opzicht beoogt dit hoofdstuk te demonstreren hoe bij het kwantificeren van stijlmiddelen vaak ook kwalitatieve analyse komt kijken.

In de slotbeschouwing worden de belangrijkste algemene bevindingen van dit proefschrift op een rij gezet en de voornaamste kwesties besproken waar de analist in de praktijk van taalkundig-stilistisch onderzoek tegenaan loopt. Daarbij reflecteer ik op de mogelijkheden en beperkingen van de in dit hoofdstuk geschetste methodologische principes, door terug te grijpen op bevindingen uit de casushoofdstukken.

Hoofdstuk 3

Een heldere en wollige spreekstijl

3.1 Inleiding⁴⁶

Op 6 september 2007 werd in de Tweede Kamer gedebatteerd over het kabinetsstandpunt inzake het rapport *Dynamiek in islamitisch activisme* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). In dit rapport, dat ruim een jaar eerder was verschenen, oordeelde de WRR onder meer dat belemmeringen voor democratisering en mensenrechten in veel moslimlanden meestal weinig met de islam zelf van doen hebben, en dat ook in Nederland ‘angst voor moslims en de islam heeft postgevat’ (Van de Donk, Hancher & Van Lieshout 2006: 201). Deze negatieve spiraal zou moeten worden doorbroken, aldus de Raad, die in het rapport ook een serie beleidsadviezen presenteerde.

Het Kamerdebat over het kabinetsstandpunt ten aanzien van het WRR-rapport is beter bekend komen te staan als het ‘Knettergek-debat’. Dat komt doordat PVV-leider Geert Wilders in zijn toespraak PvdA-minister voor Wonen, Wijken en Integratie, Ella Vogelaar, als ‘knettergek’ bestempelde. Aanleiding voor Wilders’ kwalificatie waren uitspraken die minister Vogelaar in aanloop naar het debat in een interview met dagblad Trouw had gedaan. In het bewuste interview (zie Van der Laan 2007) had Vogelaar gesteld zich te kunnen voorstellen dat de islam een proces zou gaan doormaken dat vergelijkbaar is met processen die joods-christelijke tradities in Nederland hebben doorgemaakt. Volgens Vogelaar nestelde de islamitische cultuur zich zo diepgaand in de Nederlandse samenleving dat Nederland op de lange duur een ‘joods-christelijke-islamitische traditie’ zou kunnen gaan kennen.

Wilders’ gebruik van het woord ‘knettergek’ had de nodige discussie tot gevolg – zowel op het Binnenhof als in de media. Zo stelde CDA-Kamerlid Jan Schinkelshoek na afloop van het debat dat er in de Tweede Kamer ‘al een tijdje’ een proces van taalverruwing aan de gang was. Wilders’ spreekstijl droeg daar volgens hem in belangrijke mate aan bij; het gebruik van ‘knettergek’ vormde in dit verband een ‘nieuw dieptepunt’ (Schinkelshoek 2007). Illustratief is ook de rondgang die Kamervoorzitter Verbeet naar aanleiding van Wilders’ optreden

⁴⁶ Een eerdere versie van dit hoofdstuk verscheen als Van Leeuwen (2014).

maakte langs de verschillende fractievoorzitters om te praten over de vraag of de regels voor het taalgebruik tijdens debatten aangescherpt zouden moeten worden (NRC 2007; Het Parool 2007).⁴⁷

Wilders' taalgebruik leidde echter niet alleen maar tot kritiek. Elsevier-redacteur Van Hoorn suggereerde dat het taalgebruik van Wilders in elk geval niets aan helderheid te wensen overliet:

Wat is er (...) zo erg aan het woord 'knettergek'? Alles beter dan die afgrijselijke sluiertaal waarvan politici zich doorgaans bedienen. Het kabinet van CDA, PvdA en ChristenUnie spreekt in zijn coalitieakkoord bijvoorbeeld over 'een verplichtende aanpak' van inburgering. Als je dwang bedoelt, waarom zeg je dat dan niet gewoon? (Van Hoorn 2007, cursivering MvL)

In dit hoofdstuk presenteer ik een stilistische analyse van de toespraken die Wilders en Vogelaar hielden tijdens het Knettergek-debat. Daarbij vormt de gedachte dat de spreekstijl van beide hoofdrolspelers heel verschillend overkwam het uitgangspunt. Ik zal betogen dat Wilders' taalgebruik, naast de wrevel die het bij velen wekte, overkwam als 'helder', terwijl de spreekstijl van Vogelaar als 'wollig' werd gepercipieerd. In de stilistische analyse zal ik laten zien dat tal van formuleringskeuzes aan deze globale indrukken van 'helder' en 'wollig' taalgebruik bijdragen.

Het doel van de gevalsstudie is tweeledig:

- In methodisch opzicht staat in dit hoofdstuk het werken met een checklist centraal. In de linguïstische stilistiek is meermalen voorgesteld om een checklist in te zetten bij het identificeren van stilistische verschijnselen, maar dit heeft in de praktijk van stijlonderzoek nauwelijks navolging gekregen (zie ook paragraaf 2.2.2). Daarom neem ik hier de proef op de som: in hoeverre is een checklist een waardevol instrument voor taalkundig-stilistisch onderzoek?
- Ik wil ervoor pleiten om in de analyse van politiek taalgebruik systematischer aandacht te besteden aan variatie op het terrein van grammaticale verschijnselen. Voor dit terrein is relatief weinig aandacht (vgl. Fausey & Matlock 2010): de meeste belangstelling gaat traditioneel uit naar lexicale verschijnselen en stijlfiguren (met name metaforen). Als er al aandacht is voor de grammatica, dan zijn analyses doorgaans gericht op nominalisatie en passivering (vgl. Dirven, Polzenhagen & Wolf. 2007: 1230), of transitiviteit (Jeffries 2010; Simpson 1993; Fowler & Kress 1979). In dit hoofdstuk zal ik betogen dat ook andere grammaticale verschijnselen de moeite van het bestuderen waard zijn.

⁴⁷ Deze discussie over (on)toelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer was overigens bepaald niet uniek: zulke discussies zijn van alle tijden (zie Bootsma & Hoetink 2007).

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 3.2 betoog ik dat de globale indrukken die het uitgangspunt voor de analyse vormen, een intersubjectieve grondslag hebben: ik maak aannemelijk dat Wilders en Vogelaar op macroniveau de indruk wekten respectievelijk een ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl te hebben. In paragraaf 3.3 wordt vervolgens de vraag beantwoord welke stilistische verschijnselen aan deze globale indrukken bijdragen. In de conclusie (paragraaf 3.4) vat ik de belangrijkste bevindingen van de gevalstudie samen. Daarbij kom ik ook terug op de waarde van het werken met een checklist.

3.2 De spreekstijl van Wilders en Vogelaar tijdens het ‘Knettergek-debat’

Om inzicht te krijgen in oordelen over de spreekstijl van Wilders en Vogelaar is via de database van LexisNexis gezocht naar artikelen waarin Wilders of Vogelaar genoemd worden, in combinatie met ‘stijl’, ‘taal’ of ‘taalgebruik’. Gezocht is in landelijke en regionale dagbladen in de periode van 6 september 2007 (de dag van het Knettergek-debat) t/m 13 november 2008 (de dag dat Ella Vogelaar moest aftreden). Bij het bekijken van de resultaten van deze vrij globale zoekopdracht bleek al snel dat het niet goed mogelijk was om oordelen te vinden die specifiek gingen over de spreekstijl van Wilders of Vogelaar tijdens het Knettergek-debat. De meeste oordelen over beide politici bleken een *globaal* karakter te hebben: in de meeste gevallen valt niet goed te achterhalen op welke publieke optredens ze precies zijn gebaseerd.⁴⁸

Ook deze globale indrukken zijn echter relevant voor de vraag hoe de spreekstijl van Wilders en Vogelaar tijdens het Knettergek-debat werd gepercipieerd. Uit de analyse van Van Leeuwen (2009) blijkt dat de toespraken van Wilders en Vogelaar tijdens het Knettergek-debat dezelfde stilistische kenmerken hebben als toespraken die beide politici bij andere publieke optredens hielden. De toespraken tijdens het Knettergek-debat kunnen, met andere woorden, worden gezien als representatieve voorbeelden van een manier van spreken die Wilders en Vogelaar bij tal van publieke optredens tentoonspreidden. Het ligt voor de hand dat de globale indrukken op die spreekstijl betrekking hebben.

De oordelen over het taalgebruik van Geert Wilders in de periode 2007-2008 kunnen grofweg worden ingedeeld in twee soorten, die in paragraaf 3.1 al zijn aangestipt. Enerzijds wordt Wilders’ spreekstijl bekritiseerd vanwege het ‘harde’, ‘grove’, ‘beledigende’, ‘onparlementaire’, ‘lompe’, ‘ruwe’ karakter

⁴⁸ Tijdens het onderzoek stuitte ik ook buiten de systematische zoektocht om op een aantal relevante oordelen over het taalgebruik van beide politici (bijvoorbeeld Joosten 2008; Nova 2008). Deze oordelen zijn aan de resultaten van de systematische zoektocht in de dagbladen toegevoegd.

ervan.⁴⁹ Anderzijds wordt het taalgebruik van de PVV-leider ook geprezen, omdat hij zijn standpunten op een ‘heldere’ of ‘duidelijke’ manier verwoordt. Politicoloog André Krouwel oordeelde bijvoorbeeld dat Wilders ‘extreem laag scoort op argumentatie’, maar wel ‘heel helder taalgebruik’ bezigt: ‘op herhalingen, jargon of dooddoeners betrap je hem niet zo gauw’ (Krouwel 2007).⁵⁰ Volgens Olders (2008) is het ‘een feit’ dat Wilders ‘klare taal’ sprak: ‘men kan vinden van de standpunten van Wilders wat men wil, [maar] dat hij ze regelmatig helder naar voren brengt valt niet te ontkennen’. Wilders hanteerde ‘geen wollig taalgebruik’ (Lezerspanel 2009), maar sprak in ‘heldere zinnen’ (De Volkskrant 2008a). Hij verwoordde zijn wereldbeeld ‘helder’ (Joosten 2008), in ‘duidelijke taal’ (Starink 2008; zie ook Bovens & Hendriks 2008 en Aalberts 2012: 89-95). Illustratief is ook dat Wilders in september 2007 de Klare Taalprijs kreeg toegekend door de jargonbrigade van de Nederlandse Nationale Jeugdraad.

De indrukken van Wilders’ ‘heldere’ taalgebruik contrasteren met de manier waarop de spreekstijl van Ella Vogelaar werd gepercipieerd. Vogelaar had moeite om haar genuanceerde standpunten over integratie⁵¹ in heldere bewoordingen uiteen te zetten. Zo oordeelde Ferry Mingelen:

Zij [d.i. Vogelaar] moest de PvdA smoel geven in het integratiedebat, en zij moest duidelijk maken hoezeer de PvdA afweek van het beleid van Verdonk, maar ja dat lukt toch met, laten we het mild zeggen, wisselend succes. Haar beleid op papier in haar integratienota past helemaal in de (...) lijn van Wouter Bos, dus daar zit het probleem niet, maar als ze het gaat uitleggen, als ze reageert, dan wordt het

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Kammer & Reerink (2007), Sitalsing (2008), Trouw (2008) en Van Os (2009).

⁵⁰ Anders dan dit oordeel over Wilders’ taalgebruik doet vermoeden, zijn herhalingsfiguren in het taalgebruik van Wilders overigens volop aanwezig (Kuitenbrouwer 2010; Van Leeuwen 2009). Zie ook paragraaf 3.2.2.8.

⁵¹ Ella Vogelaar was de opvolgster van Rita Verdonk, die bekend stond om haar strenge integratiebeleid. Vogelaar probeerde met het beleid van haar voorgangster te breken en meer nuance aan te brengen in discussies over integratie. Ze stelde stevige maatregelen te willen nemen, maar die maatregelen gepaard te willen laten gaan met het bieden van kansen en het aangaan van dialoog (Vogelaar 2007a; Pauw en Witteman 2007). Integratie moest volgens haar worden gezien als een gezamenlijke reis, als wederkerig proces dat alleen succesvol kan verlopen wanneer iedereen – autochtoon én allochtoon – zich daarvoor inzet (Vogelaar 2007b). Het willen uitdragen van een genuanceerde visie op integratiekwesities bleek al direct op de avond van haar beëdiging (22 februari 2007), toen ze voor de NOS-camera op een vraag over het verbieden van de boerka geen alles-of-niets-standpunt innam. Vogelaar stelde dat boerka’s een probleem konden vormen als ze op het werk gedragen werden, maar dat het op straat dragen van een boerka mogelijk moest zijn. Haar uitspraken leidden direct tot discussie in de media en tot felle kritiek van Wilders. In een interview met de Volkskrant (zie Valk 2007) stelde Wilders geen goed woord over te hebben voor ‘die tante van de PvdA wiens naam ik steeds vergeet’. ‘Dat [boerka’s op straat mogelijk moeten zijn] zegt ze even tussen neus en lippen door. Daar zakt mijn broek van af. Op deze manier gaat het volledig bergafwaarts in Nederland, en dat terwijl de Kamer tot twee keer toe per motie heeft bepaald dat er een verbod moet komen. Zo’n PvdA-dame moet je verketteren.’

allemaal een stuk vager, een stuk wolliger. (Ferry Mingelen in Nova (2008); cursivering MvL)

Ook anderen zagen Vogelaar als een ‘wollig pratende bewindsvrouw’ (De Telegraaf 2008a). ‘Met haar lange, ondoorgrondelijke zinnen vol jargon drijft ze leden van de oppositie geregeld tot wanhoop’, aldus Heerma van Voss & Wester (2008). SP-Tweede Kamerlid Jansen verzuchtte, nadat de Kamer door Vogelaar niet goed was geïnformeerd over het feit dat veel gemeenten niet op tijd konden zijn met het inleveren van wijkplannen:

Ook wij wisten dat allemaal niet (...). Of de minister was slecht geïnformeerd, *of het zijn weer misverstanden die terug te voeren zijn op haar wollige taalgebruik*. Kwalijk is het wel – het begint te lijken op onjuist informeren van de Kamer. (Jansen in Douwes & Meerhof (2007); cursivering MvL)

Interessant in het oordeel van Jansen is vooral het woordje ‘weer’, hetgeen suggereert dat het ‘wollige taalgebruik’ van Vogelaar niet een incidenteel, maar een structureel probleem vormde. Diezelfde suggestie wordt gewekt in het volgende fragment uit een column in de Telegraaf:

(...) [Ik] geef (...) onmiddellijk toe dat de ambtenarentaal hier en daar best voor enige verheldering vatbaar is. Zo staat op de website www.grotestedenbeleid.nl van Ella Vogelaar - *ja, zij weer, ik kan er ook niks aan doen* - onder de button 'FAQ - Sociaal Integratie en Veiligheid' het volgende. (...) (De Telegraaf (2008b); cursivering MvL).

Vogelaars ‘berucht wollige taalgebruik’ (Heerma van Voss 2008) was volgens verscheidene media ook een belangrijke reden om een mediastrategie in de hand te nemen (NRC 2008).⁵²

3.3 Stilistische analyse

Welke stilistische verschijnselen kunnen hebben bijgedragen aan de contrasterende indrukken van het taalgebruik van Wilders en Vogelaar? Welke formuleringskeuzes maakten Wilders’ manier van formuleren zo ‘helder’, en die van Vogelaar ‘wollig’? Die vragen staan in deze paragraaf centraal.⁵³

⁵² Zelf liet Vogelaar zich hier niet over uit. Bekend is het interview met Rutger van Castricum van de website *GeenStijl*, tegenover wie ze minuten lang voor een draaiende camera bleef zwijgen nadat haar gevraagd was of ze inderdaad door een ‘spindoctor’ werd ondersteund.

⁵³ In de stilistische analyse richt ik me dus op één aspect van Wilders’ spreekstijl. Intersubjectieve oordelen die andere aspecten van Wilders’ spreekstijl vatten (zoals de indruk dat zijn taalgebruik ‘onparlementair’ zou zijn) blijven verder buiten beschouwing. Uiteraard zouden dergelijke

Voor de stilistische analyse richt ik me op de toespraken van Wilders en Vogelaar tijdens de eerste termijn van het Knettergek-debat. Interrupties en reacties van Wilders en Vogelaar daarop zijn dus niet geanalyseerd (vgl. paragraaf 2.4). Daarnaast is van Vogelaars bijdragen een serie voorbereide antwoorden op vooraf ingediende vragen niet tot de toespraak gerekend – vragen die over specifieke beleidskwesties gaan en niet zozeer over Vogelaars visie op het integratievraagstuk. Dit is gedaan om het aantal woorden van de twee toespraken zo veel mogelijk gelijk te houden. De geanalyseerde toespraken van Wilders en Vogelaar bevatten respectievelijk 1352 en 1666 woorden; ze zijn in hun geheel te lezen in Bijlage 2.

In de stilistische analyse zal ik geen aandacht besteden aan factoren die de te bespreken verschillen kunnen verklaren – ook al kunnen verschillende factoren worden genoemd:

- Wilders en Vogelaar hadden een verschillende politieke boodschap. Wilders richtte zich op integratieproblematiek omtrent moslims en pleitte daarbij voor radicale maatregelen; Vogelaar sprak in abstractere zin over integratie-in-het-algemeen en had genuanceerdere standpunten (vgl. Tekstkader 1).
- Wilders was lid van de oppositie; Vogelaar sprak uit naam van het kabinet en moest daardoor haar woorden meer wikken en wegen.
- Tijdens het Knettergek-debat was de rol van beide politici ook nog op een andere manier verschillend: Wilders koos de aanval, terwijl Vogelaar de kabinetsstandpunten omtrent integratie moest verdedigen.
- De voorbereiding op het debat was verschillend. Wilders had zijn toespraak vooraf uitgeschreven.⁵⁴ Vogelaar niet: zij werkte met zogeheten ‘bullet points’,⁵⁵ en voelde zich niet goed voorbereid (Vogelaar & Bosma 2009: 112).

oordelen eveneens als uitgangspunt kunnen dienen voor een stilistische analyse; een dergelijke studie zou complementair zijn aan de stijlanalyse in dit hoofdstuk.

⁵⁴ Dit blijkt uit het feit dat Wilders’ vooraf uitgeschreven toespraak online te vinden is (zie <http://www.pvv.nl/index.php/component/content/article/12-spreekteksten/484-inbeng-wilders-tijdens-debat-islamitisch-activisme.html>) [website voor het laatst bezocht op 3 april 2014].

⁵⁵ Dit blijkt uit mailcorrespondentie die ik in 2009 had met een aantal speechschrijvers van Vogelaar. Vogelaars speechwriters schreven alleen toespraken voor haar optredens *buiten* de Tweede Kamer; haar parlementaire toespraken werden door de afdeling ‘Beleid en beleidsondersteuning’ voorbereid. Dat gebeurde in de vorm van ‘bullet points’: uitgeschreven antwoorden op verwachte vragen (‘questions and answers’). Volgens medewerkers van de betreffende afdeling werden de bullet points vooral als voorbereiding op de debatten gebruikt. In de debatten zelf werden ze vrijwel niet ingezet, omdat gestelde vragen meestal toch net wat anders bleken dan de vragen die werden verwacht.

Voor de stilistische analyse in dit hoofdstuk zijn factoren die verschillen tussen de spreekstijlen van Wilders en Vogelaar kunnen verklaren, irrelevant: ze nemen niet weg *dat* de spreekstijl van beide politici heel verschillend werd gepercipieerd. De stilistische analyse is erop gericht formuleringskeuzes aan te wijzen die aan die verschillende percepties bijdragen – los van de vraag welke redenen aan die formuleringskeuzes ten grondslag lagen.

Tekstkader 1. Samenvatting van de toespraken die Wilders en Vogelaar hielden tijdens de eerste termijn van het Knettergek-debat (2007).

Geert Wilders verzet zich in zijn toespraak tegen de Islam – een in zijn ogen intolerante, gewelddadige en imperialistische ideologie. Ook pleit hij voor een verbod op de Koran: volgens hem is dat een oorlogszuchtig en opruiend boek dat in strijd is met de Nederlandse rechtsorde en democratische rechtsstaat. Verder waarschuwt Wilders voor de ‘islamisering’ van de Nederlandse samenleving. Hij roept het kabinet, dat hiertegen nog ‘helemaal niets’ gedaan heeft, op om dit proces een halt toe te roepen, door de Koran en verschillende andere uitingsvormen van de Islam in Nederland te verbieden.

Ella Vogelaar zet in haar toespraak de visie van het kabinet uiteen op het terrein van integratie. Ze stelt dat de aanwezigheid van immigranten, onder wie ook moslims, een gegeven is, en dat problemen die met de komst van immigranten samenhangen in de eerste jaren van de multiculturele samenleving onvoldoende zijn benoemd. Dat heeft, zo stelt ze, geleid tot ‘een groeiend onbehagen’ in de samenleving. Vogelaar betoogt dat de problemen moeten worden aangepakt: de tijd van ‘vrijblijvendheid, onverschilligheid en taboes’ is volgens haar voorbij. Tegelijkertijd waarschuwt ze ervoor om integratievraagstukken niet te verengen tot geloofskwesties. Ook benadrukt ze dat integratie ‘van twee kanten moet komen’. Volgens Vogelaar is integratie een proces dat niet van de ene op de andere dag te realiseren is: het is een proces dat ‘tijd, aandacht en volharding’ kost, waarbij respect voor elkaars eigenheid van groot belang is. Vogelaar stelt ‘geen enkele behoefte’ te hebben om terug te komen op de uitspraken over integratie die ze eerder in dagblad Trouw heeft gedaan.⁵⁶

In paragraaf 3.3.1 beschrijf ik eerst hoe in de toespraken van Wilders en Vogelaar is gezocht naar relevante stilistische verschijnselen. De stilistische analyse zelf volgt in paragraaf 3.3.2. Hier zal ik demonstreren hoe het als ‘helder’ en ‘wollig’ gepercipieerde taalgebruik van beide politici het resultaat is van tal van stilistische keuzes op het tekstuele microniveau. Daarbij zullen ook stilistische verschijnselen worden behandeld op het in de analyse van politiek taalgebruik relatief onderbelichte terrein van de grammatica.

⁵⁶ Deze uitspraken waren voor Wilders reden om Vogelaar als ‘knettergek’ te bestempelen (zie paragraaf 3.1).

3.3.1 Methode

Om stilistische verschijnselen op het spoor te komen die bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl hadden, is de in paragraaf 2.3 beschreven werkwijze gehanteerd.

In een eerste analysefase is bottom-up gezocht naar opvallende stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Vogelaar. Daartoe ben ik vergelijkend te werk gegaan: gezocht is naar stilistische verschillen tussen de toespraken van beide sprekers. Deze verschillen zijn in kaart gebracht door op systematische wijze de checklist Nederlandse stijlmiddelen (zie paragraaf 2.2.2) langs te lopen. Voor alle stilistische verschijnselen die in de checklist staan opgesomd, werd dus geïnventariseerd of ze verschillen tussen beide politici te zien geven. Dit bleek niet voor alle stijlmiddelen uit de checklist het geval. Bij onder meer het gebruik van vooropplaatsingen (onderdeel A4 uit de checklist), neologismen (onderdeel B5), partikels (onderdeel B6) en voornaamwoorden van de eerste persoon (onderdeel E2) werden geen opvallende observaties gedaan. Dergelijke stijlmiddelen vielen daarom af voor verdere analyse. De eerste analysefase leverde zo een *selectie* op van stilistische verschijnselen uit de toespraken van Wilders en Vogelaar: de bottomup-analyse leidde tot een lijst van stilistische verschijnselen die verschillen te zien gaven tussen de toespraken van beide sprekers.

In een tweede analysefase werd deze selectie van stijlmiddelen vervolgens ‘topdown’ verder ingeperkt. Gegeven de onderzoeksvraag van de casus zijn voor de stijlanalyse namelijk niet per se *alle* stilistische verschillen tussen Wilders en Vogelaar relevant, maar enkel die stilistische verschillen waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar hun standpunten respectievelijk ‘helder’ en ‘wollig’ formuleerden. In de tweede analysefase werd daarom voor elk van de bottom-up geïdentificeerde stijlmiddelen nagegaan of deze bijdragen aan de vastgestelde indrukken op macroniveau. Voor sommige van de geïdentificeerde stilistische middelen bleek het niet mogelijk zo’n verband te leggen; die stilistische verschillen vielen af. Een voorbeeld is de observatie dat Wilders in zijn toespraak meer dan Vogelaar kiezers een eigen ‘perspectief’ toekent (vgl. E7 in de checklist), door hen op te voeren als subject bij een werkwoord van cognitie. Zinnen (1) en (2) demonstreren dit verschijnsel:

- (1) (...) veel Nederlanders (...) *hunkeren* naar actie’. (W55)
- (2) De meerderheid van de bevolking (...) *denkt* daar anders over. (W58)

Deze stilistische observatie is op zich interessant (zie paragraaf 4.3.2.5). Het bleek echter niet mogelijk om deze stilistische observatie te verbinden aan het gekozen macroniveau: het wel of niet verwijzen naar kiezers in combinatie met een werkwoord van cognitie lijkt niet bij te dragen aan de indruk van ‘helder’ of

‘wollig’ formuleren. Dat maakt de stilistische observatie irrelevant voor de huidige analyse.

Al met al is bij het zoeken naar en selecteren van relevante stilistische verschijnselen dus een combinatie van bottomup- en topdownanalyse toegepast (vgl. paragraaf 2.3). Tijdens de bottomup-analyse werden op systematische wijze stilistische verschillen tussen de toespraken van Wilders en Vogelaar geïnventariseerd (met behulp van de checklist); vervolgens werd topdown de vraag gesteld welke van deze stilistische verschillen kunnen hebben bijgedragen aan de vastgestelde indrukken op macroniveau (‘helder’ en ‘wollig’ taalgebruik).

Deze combinatie van systematische bottomup- en topdownanalyse leidde tot de selectie van stilistische verschijnselen die in Tabel 1 is weergegeven. Tabel 1 geeft, met andere woorden, een overzicht van de stilistische verschijnselen die tijdens de analyse naar voren kwamen als middelen die verschillen tussen beide sprekers te zien geven en waarvan bovendien aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar respectievelijk ‘helder’ en ‘wollig’ spraken. Per verschijnsel is aangegeven door welk onderdeel uit de checklist de blik van de analist op dat verschijnsel gericht werd. Zoals het overzicht laat zien, geldt voor ‘definietheid of indefinietheid’ en ‘zinslengte’ dat deze verschijnselen niet door het gebruik van de checklist op het spoor zijn gekomen. Tijdens de bottomup-analyse werden deze verschijnselen aangetroffen; ze bleken relevant voor de indruk van helder/wollig taalgebruik, en zijn daarom aan de systematische analyse toegevoegd.

Tabel 1. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Vogelaar die bijdragen aan de indruk van een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl.

Stilistische verschijnselen	Onderdeel uit de checklist (zie paragraaf 2.2.2)	Paragraaf
Intensiverende en extensiverende woorden	Woordgebruik: B1	3.3.2.1
Concrete of abstracte naamwoorden	Woordgebruik: B2	3.3.2.2
Nominalisaties	Woordgebruik: B2	3.3.2.3
Definietheid of indefinietheid	---	3.3.2.4
Heldere of onheldere verwijswwoorden	Tekststructuur: D1	3.3.2.5
Complexe of niet-complexe zinnen	Grammatica: A3	3.3.2.6
a. zinslengte	---	
b. aan- of afwezigheid van bijzinnen	Grammatica: A3	
c. graden van inbedding	Grammatica: A3	
Aan- of afwezigheid van complementatie	Grammatica: A5	3.3.2.7
Parallelisme en anafoor	Stijlfiguren: C2	3.3.2.8
Metafoor	Stijlfiguren: C3	3.3.2.9

In paragraaf 3.3.2 zal ik voor de stilistische verschijnselen uit Tabel 1 betogen dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl hanteerden.

3.3.2 Resultaten

De voorbeelden die bij het bespreken van de resultaten worden gegeven, zijn voorzien van codes, zoals (W12) of (V45). Deze staan voor respectievelijk de toespraak (W=Wilders; V=Vogelaar) en de specifieke zin uit die toespraak. (W12) staat dus voor ‘Toespraak Wilders, zin 12; (V45) voor ‘Toespraak Vogelaar, zin 45. De volledige toespraken zijn, inclusief zinsnummering, te vinden in Bijlage 2.

Voor de statistische toetsing is in dit hoofdstuk gebruikgemaakt van log likelihood. Met log likelihood kunnen frequenties van verschijnselen in corpora met elkaar worden vergeleken, ook als de onderzochte verschijnselen relatief weinig voorkomen (Vis, Sanders & Spooren 2009: 415).⁵⁷ Voor het berekenen van zinslengteverschillen (zie paragraaf 3.3.2.6) heb ik gebruikgemaakt van een t-test.⁵⁸ De afkortingen in de gekwantificeerde gegevens moeten als volgt worden gelezen: W = Wilders; V = Vogelaar; w = aantal woorden; z = aantal zinnen.

3.3.2.1 Intensiverende en extensiverende woorden

Een van de aandachtspunten in de checklist op het gebied van woordgebruik is de vraag of er in de te analyseren tekst(en) woorden zijn met specifieke connotaties (zie B1). Het woord dat er in de toespraak van Wilders in dit verband direct uitspringt is in paragraaf 3.1 al ter sprake gekomen: ‘knettergek’, dat door Wilders wordt gebruikt om minister Vogelaar te typeren.

- (3) Minister Vogelaar kwekt dat Nederland in de toekomst een joods-christelijk-islamitische traditie zal kennen, en dat zij de islam wil helpen te wortelen in de Nederlandse samenleving. Zij toont daarmee wat mij betreft aan dat zij *knettergek* is geworden. (W60-61)

Opvallend aan de term ‘knettergek’ is niet alleen dat het woord een sterk negatieve lading heeft⁵⁹ en parlementaire conventies op het gebied van bejegening doorbreekt, maar ook dat het woord zich bevindt op het uiterste

⁵⁷ Concreet zijn de berekeningen uitgevoerd met de ‘loglikelihood-calculator’ (zie <http://ucrel.lancs.ac.uk/llwizard.html> en de verwijzingen aldaar).

⁵⁸ Log likelihood is geschikt voor statistische toetsing van categoriale data (Field 2013: 721), waarvan bij stilistische verschijnselen doorgaans sprake is. Bij zinslengte hebben we echter te maken met continue data; vandaar dat gekozen is voor een parametrische (onafhankelijke) t-test (Field 2013: 10, 365).

⁵⁹ Dat geldt overigens ook voor het werkwoord ‘kwekken’. Pejoratieve stilistische keuzes in Wilders’ taalgebruik komen uitgebreider aan bod in paragraaf 4.3.2.1.

van een semantische schaal. Wilders omschrijft Ella Vogelaar niet als ‘gek’, maar als ‘knettergek’ – hetgeen een graad of wat sterker is. De formulering ‘knettergek’ is daarmee een voorbeeld van wat een ‘intensiverder’ genoemd wordt: een stilistisch middel dat een evaluatief karakter heeft en waarmee een taalgebruiker zijn standpunt kracht bijzet (Van Mulken & Schellens 2012; Schellens 2006).

Onderzoek naar taalintensiteit heeft laten zien dat taalgebruikers tal van stilistische middelen kunnen inzetten om hun standpunt kracht bij te zetten. Niet alleen ‘voorvoegsels’ (zoals in ‘knetter’ in ‘knettergek’) kunnen een intensiverend karakter hebben, maar onder meer ook zelfstandige naamwoorden (bijvoorbeeld ‘ramp’ in plaats van ‘nadeel’), bijvoeglijke naamwoorden (‘schitterend’ in plaats van ‘mooi’), werkwoorden (‘schransen’ in plaats van ‘eten’), telwoorden (‘vele’ in plaats van ‘sommige’), en verschillende soorten bijwoorden (o.a. van frequentie (‘voortdurend’ in plaats van ‘soms’) en kwantiteit (‘volkomen’ in plaats van ‘enigszins’) kunnen soms als intensiverend worden aangemerkt.⁶⁰ Volgens Van Mulken & Schellens (2012: 29) is een tekstelement intensiverend als het in de context waarin het voorkomt kan worden weggelaten of kan worden vervangen met als resultaat een minder krachtige uiting die in de context relevant is. Wilders’ gebruik van ‘knettergek’ is dus intensiverend omdat hij in de context waarin hij dit woord gebruikte ook voor de formulering ‘de minister is *gek* geworden’ had kunnen kiezen – zonder het voorvoegsel.

Van Mulken & Schellens (2012: 48-53) hebben een codeerprotocol opgesteld waarmee taalintensiverende middelen in een tekst kunnen worden gekwantificeerd. Met dit protocol heb ik onderzocht in welke mate Wilders en Vogelaar intensiveerders inzetten. De resultaten van de analyse zijn weergegeven in Tabel 2.⁶¹ Uit de tabel blijkt dat Wilders meer dan Vogelaar van intensiveerders gebruikmaakt. Het verschil tussen beide sprekers is (zeer) significant.⁶²

⁶⁰ Zie Van Mulken & Schellens (2012) voor een vollediger overzicht van stilistische middelen die als intensiveerder kunnen worden ingezet.

⁶¹ In het codeerprotocol van Van Mulken & Schellens (2012) worden 9 categorieën intensiveerders onderscheiden, die soms ook weer verschillende subcategorieën kennen. Bij het analyseren van de toespraken van Wilders en Vogelaar zijn intensiveerders niet uitgesplitst naar (sub)categorie, omdat de analyse gericht is op het *totaal* aantal intensiveerders in beide toespraken.

⁶² W: 117/1352w vs. V: 71/1666w; LL = 23,02, p < 0,0001.

Tabel 2. Intensiveerders in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal intensiveerders
Geert Wilders	117 (8,7)
Ella Vogelaar	71 (4,2)

Voorbeelden die Wilders' frequente gebruik intensiveerders illustreren, zijn weergegeven in (4)-(7).

- (4) De Koran is *levensgevaarlijk* en *volledig* in strijd met onze rechtsorde en democratische rechtsstaat. (W21)
- (5) Sta *geen enkele* nieuwe moskee meer toe. (W82)
- (6) (...) de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. Dat is een nu al *historische* vergissing. (W47)
- (7) Wij nemen die mensen *uiterst* serieus, want *veel* Nederlanders zijn het *spuugzat* en *hunkeren* naar actie. Maar de Haagse politiek doet helemaal *niets*, (...). (W55-56)

In (4) maakt Wilders gebruik van een intensiverend voorvoegsel en van een intensiverend bijwoord van kwantiteit: Wilders stelt niet dat de Koran 'gevaarlijk' is of 'in strijd' met de Nederlandse rechtsstaat, maar dat het boek '*levensgevaarlijk*' is en 'volledig' strijdig met Nederlandse gerechtelijke en democratische principes. In (5) zet Wilders het voorstel om geen nieuwe moskeeën meer te laten bouwen kracht bij door de toevoeging van een telwoord: hij stelt voor 'geen enkel' nieuw islamitisch gebedshuis meer toe te staan. Ook in (6) is sprake van intensivering: volgens Wilders maakt de minister-president niet zomaar een vergissing, maar een vergissing die 'historisch' is. Met dit bijvoeglijk naamwoord zet Wilders zijn standpunt kracht bij. Die 'historische vergissing' wordt bovendien nog verder geïntensiveerd door de toevoeging van het oordeelspartikel 'nu al', waarmee het oordeel meer urgentie krijgt: door de toevoeging 'nu al' wordt de uitspraak van minister Vogelaar niet voorgesteld als een uitspraak die over een x-aantal jaar, met terugwerkende kracht, als een 'historische vergissing' zal moeten worden geclassificeerd, maar als een uitspraak die dat per direct is. In voorbeeld (7) ten slotte zijn eveneens meerdere intensiveerders te ontdekken: 'veel' Nederlanders hebben er niet 'genoeg' van of zijn het 'zat', maar nog sterker: ze zijn het '*spuugzat*'. Zij 'wensen' of 'verlangen' niet, maar 'hunkeren', en worden door de PVV niet 'serieus' maar '*uiterst* serieus' genomen. Evenzo doet 'de Haagse politiek' niet 'weinig' of 'niets', maar ze doen '*helemaal* niets'.

Wilders zoekt dus meer dan Vogelaar het einde van een semantische schaal: zijn toespraak heeft frequenter een hyperbolisch karakter. Hij doet een 'persoonlijk beroep op de minister-president namens *heel veel* Nederlanders'

(W74), spreekt over ‘moslims van *alle* tijden’ (W14), over ‘teksten die *eenwig* gelden voor *alle* moslims’ (W13), over ‘Theo van Gogh die (...) op *beestachtige* wijze werd *afgeslacht*’ (W16), ‘de *enorme* oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad’ (W52), etc, etc. De frequente inzet van taalintensiverende middelen draagt bij aan de indruk dat Wilders ‘helder’ spreekt. Door het einde van semantische schalen op te zoeken laat Wilders geen ruimte voor nuance: het is alles of niets.

Uit Tabel 2 blijkt dat taalintensiverende middelen ook in de toespraak van Ella Vogelaar aanwezig zijn (‘Ik vond (...) een *heel* mooi citaat van een Amerikaanse chieft’ (V16); ‘Het is *ontzettend* belangrijk om dit te doen (V15); ‘Laten wij *heel* precies kijken naar wat zich in de praktijk van alledag in onze samenleving afspeelt’ (V26)), maar dus niet in de mate waarin dat in Wilders’ toespraak het geval is. In Vogelaars toespraak valt daarnaast het gebruik van zogeheten ‘extensiveerders’ op (Van Mulken & Schellens 2012: 28): taalelementen met een evaluatief karakter die een standpunt geen kracht bij zetten, maar die kracht juist afzwakken.

Ook voor extensiveerders geldt dat tal van stilistische middelen een extensiverende functie kunnen hebben. Om een indruk te krijgen van de mate waarin Vogelaar gebruikmaakt van extensiveerders, is gekeken naar bijwoordelijke en bijvoeglijke bepalingen van graad (‘een beetje’, ‘redelijk’, ‘tamelijk’, etc.), kwantiteit (‘gedeeltelijk’, ‘wat’, etc.) en tijd (‘soms’, ‘af en toe’, etc.) die in de context waarin ze voorkomen een afzwakkende functie hebben.⁶³ In de toespraak van Vogelaar komen 26 van dergelijke bepalingen voor (zie Tabel 3); een aantal voorbeelden is weergegeven in fragmenten (8)-(11).

- (8) (...) *soms* lijkt het alsof het bij integratie alleen nog maar om geloofsvraagstukken gaat, (...). (V22)
- (9) *Sommige* gebruiken en tradities worden *vrijwel* geruisloos in de samenleving aanvaard, maar wij zien ook dat *minder* prettige en *soms* zelfs negatieve kanten van veranderingen wrijving en spanningen in de samenleving veroorzaken. (V12)
- (10) Het is een gegeven dat de acceptatie van deze religie wordt bemoeilijkt doordat de islam *een aantal* sterke uitingsvormen heeft in het publieke domein (V48)
- (11) *Sommige* [religieuze uitingsvormen] zullen wij moeten aanvaarden, omdat zij zijn toegestaan binnen de kaders van de rechtsstaat, (...). (V50)

⁶³ Om een volledig beeld te krijgen van het gebruik van extensiveerders zouden ook andere extensiverende middelen in de analyse moeten worden betrokken. Daar zie ik hier van af: dat zou een studie op zich kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Fraser 2010).

De gecursiveerde bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen in fragmenten (8)-(11) intensiveren de standpunten van Vogelaar niet, maar extensiveren ze juist, d.w.z. ze zwakken de gepresenteerde standpunten af. Ze dragen bij aan het presenteren van genuanceerde standpunten: Vogelaar zoekt in fragmenten als (8)-(11) niet het einde van een semantische schaal, maar eerder het midden.

In Wilders' toespraak zijn extensiverende bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen van graad, kwantiteit en tijd afwezig (vgl. Tabel 3). De afwezigheid van zulke 'afzwakkers' past in het eerder geschetste beeld van een politicus die de nuance mijdt en standpunten op een hyperbolische manier presenteert. Zo beschouwd draagt dus ook de afwezigheid van dergelijke extensiveerders bij aan de indruk dat Wilders zijn standpunten op een heldere manier verwoordde.

Tabel 3. Bijwoordelijke en bijvoeglijke bepalingen van graad, kwantiteit en tijd met een extensiverende functie in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal bepalingen
Geert Wilders	0 (0)
Ella Vogelaar	26 (1,6)

3.3.2.2 Concrete of abstracte naamwoorden

Onderdeel B2 van de checklist richt de aandacht van de analist op concrete en abstracte naamwoorden. Concrete naamwoorden worden in de schrijfadviseliteratuur gedefinieerd als 'naar zintuiglijke zaken verwijzend' (Douma 1994); abstracte naamwoorden zijn naamwoorden die, naar hun aard, met de zintuiglijke wereld *geen* rechtstreekse relatie hebben (zie Onrust 2013: 18 en de referenties aldaar; E-ANS 3.2.1). Tot concrete naamwoorden worden benamingen van al dan niet denkbeeldige mensen ('Jan', 'man', 'kabouter'), dieren ('hond', 'papegaai'), dingen ('pantoffel', 'rivier', 'postzegelverzameling') en stoffen ('water', 'goud', 'gas') gerekend; voorbeelden van abstracte naamwoorden zijn 'jaar', 'liefde', 'kracht', 'stand', 'vreugde', 'goedheid', 'haat', 'ligging', 'prijs', 'duurte', 'temperatuur' en 'koude' (E-ANS 3.2.1).

Een kwantitatieve analyse van het aantal abstracte woorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar laat zien dat de toespraak van Wilders beduidend minder abstracta bevat dan die van Vogelaar (zie Tabel 4). Anders geformuleerd: Vogelaar maakt beduidend meer dan Wilders gebruik van abstracte naamwoorden, zoals 'behoud', 'marginalisatie', 'integratie', 'cultuur', 'begrip', 'gebeurtenissen', 'emancipatie', 'extremisme', 'generatie', 'gevoelens', 'mening', 'misverstand', 'oorsprong', 'politiek', 'ideologie', 'invloeden', 'religie', etc. Dit verschil is significant, zowel voor het aantal tokens (d.w.z. het totaal

aantal abstracte woorden per toespraak), als voor het aantal types (d.w.z. het aantal verschillende abstracte woorden per toespraak).⁶⁴

Tabel 4. Abstracte naamwoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Abstracte naamwoorden	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Tokens	126 (9,3)	228 (13,7)
Types	80 (5,9)	134 (8)

De genoemde verschillen in het gebruik van abstracte naamwoorden vormen een sterke aanwijzing dat de toespraak van Wilders vergeleken met die van Vogelaar relatief concreet is. Dat is relevant: in de schrijfadviseliteratuur bestaat er consensus dat veelvuldig gebruik van abstracte naamwoorden tot vaagheid kan leiden (Onrust 2013: 18). Ook bestaat er experimenteel onderzoek waaruit blijkt dat abstracte teksten tot meer begripsproblemen leiden dan concrete.⁶⁵ Het is dan ook aannemelijk dat een politicus die op een relatief concrete manier formuleert, eerder de indruk zal wekken ‘helder’ te spreken dan een politicus die relatief veel abstracte woorden gebruikt.

3.3.2.3 Nominalisaties

Behalve op abstracte en concrete woorden richt onderdeel B2 van de checklist de aandacht ook op naamwoordstijl. Onder deze noemer wordt in de schrijfadviseliteratuur een variëteit aan talige verschijnselen geschaard (Onrust 2013: 63). Naamwoordstijl wordt door schrijfadvisers niet op een geheel eenduidige manier gedefinieerd, maar er bestaat consensus dat *nominalisaties* tot het verschijnsel naamwoordstijl moeten worden gerekend. Nominalisaties zijn zelfstandige naamwoorden die een handeling beschrijven. (Onrust 2013: 18, 35). Voorbeelden zijn ‘ontwikkeling’ en ‘het handelen’ in (12) en (14). De handelingen die in deze zelfstandige naamwoorden worden beschreven, zouden ook met werkwoorden kunnen worden aangeduid, getuige de formuleringsalternatieven in (13) en (15):

- (12) De *ontwikkeling* van onze kenniseconomie is harde noodzaak.
- (13) Het is harde noodzaak dat we onze kenniseconomie *ontwikkelen*.
- (14) *Het handelen* van de minister rond de basisinfrastructuur getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang.
- (15) Hoe de minister *handelt* rond de basisinfrastructuur, getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang.

⁶⁴ Tokens: W: 126/1352w vs. V: 228/1666w; LL = 12,36, $p < 0,001$. Types: W: 80/1352w vs. V: 134/1666w; LL = 4,83, $p < 0,5$.

⁶⁵ Zie Kraf & Pander Maat (2009: 106) voor een overzicht.

In de schrijfadviseliteratuur wordt aangenomen dat frequent gebruik van nominalisaties kan bijdragen aan abstractheid en vaagheid (Onrust 2013: 19). Vergeleken met een werkwoordelijk formuleringsalternatief zijn nominalisaties relatief abstract, doordat een handeling niet als concreet proces of concrete activiteit wordt gepresenteerd, maar als een algemener verschijnsel of toestand. Bovendien ontbreekt er een directe koppeling tussen de tot verschijnsel geneutraliseerde handeling en de uitvoerder ervan (Onrust 2005: 209). Waar bij een werkwoordelijke formulering de handelende instantie in subjectpositie verschijnt (zie (13) en (15)), komt de handelende instantie bij het gebruik van nominalisaties op een minder prominente zinspositie terecht, of verdwijnt hij helemaal naar de achtergrond. Zo verschijnt in (14) ‘de minister’ in een bepaling die ook weggelaten zou kunnen worden;⁶⁶ in (12) blijft de handelende instantie (‘we’) geheel buiten de tekst. Het op de achtergrond raken van de handelende instantie draagt bij aan abstractheid en vaagheid: de handelende instantie is meestal een belangrijk concreet element in een zin (Burger & De Jong 2009: 61).

Maken Wilders en Vogelaar in verschillende mate gebruik van nominalisaties? Om die vraag te beantwoorden zijn in de toespraken van beide politici alle nominalisaties geteld, op basis van de analysecriteria van Onrust (2013: 210-211). Als nominalisaties zijn opgevat: afleidingen op *-ing* (‘islamisering’, ‘inburgering’), substantiveringen (‘het verspreiden’, ‘het aanpakken’), nominalisaties op basis van een werkwoordsstam (‘hoop’, ‘bijdrage’), nominalisaties uit het Grieks en Latijn (d.w.z. nominalisaties op *-atie* (‘integratie’, ‘acceptatie’), *-tie* (‘selectie’, ‘productie’) en *-sie* (‘invasie’, ‘conclusie’), en ‘oudere vormen van nominalisaties’ (‘opdracht’, ‘diagnose’). Samenstellingen zijn niet meegeteld (‘kabinetsreactie’, ‘vrouwenbesnijdenis’, ‘geloofsbeoefening’, ‘levensbeschouwing’), tenzij de naamwoorden te herleiden waren tot samengestelde werkwoorden (‘oververtegenwoordiging’).

Tabel 5 geeft de resultaten van de kwantitatieve analyse weer. Uit de tabel blijkt dat Wilders’ toespraak minder nominalisaties bevat dan die van Vogelaar. De mate waarin beide politici van nominalisaties gebruikmaken verschilt significant.⁶⁷

⁶⁶ De gedachte dat een bepaling een relatief perifeer zinsdeel is, wordt uitgebreider besproken in paragraaf 4.3.2.5.

⁶⁷ W: 51/1352w vs. V: 99/1666w; LL = 7,97, $p < 0,01$.

Tabel 5. Nominalisaties in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal nominalisaties
Geert Wilders	51 (3,8)
Ella Vogelaar	101 (6,1)

Het significante verschil in gebruik van nominalisaties vormt een verdere aanwijzing dat de toespraak van Vogelaar abstracter is geformuleerd dan die van Wilders (vgl. paragraaf 3.3.2.2). Wel moet over de kwantitatieve gegevens in Tabel 5 worden opgemerkt dat het hier tamelijk ‘ruwe’ getallen betreft. Bij het kwantificeren van nominalisaties is namelijk geen rekening gehouden met het feit dat er binnen de categorie van nominalisaties nog diversiteit bestaat in de mate waarin die nominalisaties bijdragen aan abstractheid en vaagheid. Sommige nominalisaties zijn meer ‘ingeburgerd’ dan andere (vgl. ‘het verspreiden’ met ‘diagnose’); van ingeburgerde nominalisaties wordt aangenomen dat ze minder abstract zijn en minder tot snel tot vaagheid leiden dan niet-ingeburgerde, ‘creatieve’ gevallen (Onrust 2013: 215-216; Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 118). Bovendien is in Tabel 5 puur het aantal nominalisaties geteld, zonder rekening te houden met combinaties die de nominalisaties aangaan met andere woorden. Bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre nominalisaties bijdragen aan abstractheid of vaagheid in een tekst is echter, naast het onderscheid ‘ingeburgerd’-‘creatief’, ook die combinatie met andere talige middelen van belang: Onrust (2013) betoogt dat sommige woordcombinaties waarin nominalisaties voorkomen een grotere bedreiging vormen voor de begrijpelijkheid van een tekst dan andere. Op basis van combinaties die nominalisaties kunnen aangaan met andere talige middelen (zoals voorzetsels, adjectieven, werkwoorden, etc.) onderscheidt ze in totaal 16 typen van naamwoordstijl (Onrust 2013: 209-215), die in 3 categorieën kunnen worden onderverdeeld (Onrust 2013: 217-220): een categorie ‘licht’, ‘midden’ en ‘zwaar’. Tot de categorie ‘licht’ behoren woordcombinaties met nominalisaties die voor relatief weinig begripsproblemen zullen zorgen (o.a. vaste uitdrukkingen als ‘met betrekking tot’ en verbonominale constructies (‘onderzoek verrichten’)). In de categorie ‘midden’ rubriceert Onrust woordcombinaties met nominalisaties die vergeleken met de categorie ‘licht’ iets minder toegankelijk zijn (bijvoorbeeld nominalisaties met adjectief plus ‘van X’ als in ‘de totale mislukking van de taalcompensatieprogramma’s’). In de categorie ‘zwaar’ ten slotte plaats Onrust woordcombinaties met nominalisaties die, ook in de schrijfadviseliteratuur, ‘bij uitstek verantwoordelijk worden gehouden voor de problemen met begrijpelijkheid en aantrekkelijkheid’ (Onrust 2013: 219). Hieronder vallen onder meer nominalisaties met (pre)attributieve bepalingen (bijvoorbeeld ‘het louter op het geheugen steunend creatief reproduceren van stukken tekst’) en voorzetselstijl (bijvoorbeeld ‘het bewijs van de slechte resultaten van de sprekers in interviews’).

Om een genuanceerder beeld te krijgen van de mate waarin nominalisaties bijdragen aan abstractheid of vaagheid in de toespraken van Wilders en Vogelaar, zou het dus interessant zijn de nominalisaties uit Tabel 5 verder op te splitsen – zowel naar het onderscheid ‘ingeburgerd’ vs. ‘creatief’ als naar combinaties van nominalisaties en andere woorden. Van een dergelijke ingewikkelde en uitgebreide analyse wordt hier afgezien. In plaats daarvan beperk ik me tot het bespreken van 1 soort woordcombinatie met nominalisaties die door Onrust (2013) wordt onderscheiden, en die ook in de checklist als apart aandachtspunt genoemd staat (zie onderdeel B3): nominalisaties in combinatie met zogenoemde ‘lege’, ‘bleke’ werkwoorden, d.w.z. werkwoorden die weinig betekenis toevoegen aan de zin waarin ze voorkomen, zoals ‘plaatsvinden’, ‘optreden’, ‘betrekking hebben op’, ‘komen tot’, ‘betreffen’, ‘uitgaan van’, etc. (Onrust 2013: 220; zie ook Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 123-124). Het samengaan van nominalisaties en bleke werkwoorden wordt door Onrust (2013: 219) in de categorie ‘zwaar’ geplaatst: het is dus een woordcombinatie die volgens de schrijfadviseliteratuur in relatief grote mate bijdraagt aan abstractheid en vaagheid in een tekst.

In de toespraak van Ella Vogelaar geldt voor 11 nominalisaties dat ze gepaard gaan met bleke werkwoorden (vgl. Tabel 6). Een aantal voorbeelden is weergegeven in (16)-(18):

- (16) In het integratiebeleid gaan wij uit van *het behoud* van verworvenheden in onze samenleving, zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht hun seksuele geaardheid of religie. Het heeft in onze samenleving lang genoeg geduurd om tot een brede maatschappelijke *acceptatie* te komen van deze gelijkheden. (V65-66)
- (17) Het gaat om *het bevorderen* van de *emancipatie* van vrouwen, *het versterken* van de weerbaarheid van die gemeenschappen tegen *radicalisering* en *het bespreekbaar maken* van eengerelateerd geweld. (V63)
- (18) Dat raakt immers aan de *scheiding* van kerk en staat. (V28)

In de toespraak van Wilders zijn nominalisaties in combinatie met bleke werkwoorden geheel afwezig. Dit verschil is relevant: de aan- of afwezigheid van nominalisaties + bleke werkwoorden draagt ertoe bij dat de spreekstijl van Vogelaar en Wilders respectievelijk als ‘wollig’ en ‘helder’ werd gepercipieerd.

Tabel 6. Nominalisaties in combinatie met bleke werkwoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal nominalisaties
Geert Wilders	0 (0)
Ella Vogelaar	11 (0,7)

Tot besluit van deze paragraaf over naamwoordstijl wil ik nog twee specifieke passages uit de toespraken van Wilders en Vogelaar aanstippen waarin nominalisaties op een meer of minder ‘gelukkige’ manier worden ingezet. In (19), afkomstig uit de toespraak van Vogelaar, is opnieuw een combinatie waarneembaar van nominalisaties en weinig informatieve werkwoorden (‘zoeken in’, ‘voortkomen uit’):

- (19) Het is begrijpelijk dat dat heeft geleid tot een groeiend onbehagen onder autochtonen over de tekortschietende integratie van niet-Westerse allochtonen. De *oplossing* (...) zullen wij moeten zoeken in *het aanpakken* van de concrete problemen, de *marginalisatie* en onvrede, die daaruit voortkomen. (V40-41)

Los van vaagheid die het combineren van nominalisaties en lege werkwoorden met zich meebrengt, is de keuze voor nominalisaties in (19) ook nog om een andere reden ongelukkig. In de slotzin van (19) lijkt het logischer om een werkwoordelijke formulering te hanteren: Vogelaar lijkt te betogen dat concrete problemen kunnen worden *opgelost* door die problemen *aan te pakken*. Met andere woorden: de nadruk in deze zin lijkt te liggen op een aantal handelingen. Door deze handelingen in genominaliseerde vorm te formuleren, worden de handelingen echter gepresenteerd als toestanden of verschijnselen, en niet als acties.

Het tweede fragment is weergegeven in (20). Hier somt Wilders concrete voorbeelden op van ongewenste gevolgen van wat hij ‘de islamisering van Nederland’ noemt:

- (20) Zij [heel veel mensen] hebben genoeg van die hoofddoekjes, van die boerka’s, van dat *ritueel slachten* van dieren, van eerwraak, van schallende minaretten en krijsende imams, van vrouwenbesnijdenis, van maagdenvlieshersteloperaties, van de *mishandeling* van homo’s, van het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, van dat hallalvlees bij Albert Heijn en van El HEMA, over de shariatestaten en de shariahypotheek van Wouter Bos en van de enorme *oververtegenwoordiging* van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen. (W51)

Waar bij voorbeeld (19) betoogd kan worden dat Ella Vogelaar beter voor een werkwoordelijk formuleringsalternatief had kunnen kiezen omdat in het tekstfragment handelingen centraal lijken te staan, kan over (20) worden opgemerkt dat de inzet van nominalisaties functioneel is. Door de nominalisaties krijgen de verschillende delen van de opsomming een gelijke lengte. Bovendien lijkt de inzet van nominalisaties hier nog een ander effect te hebben: door handelingen (‘dieren slachten’, ‘homo’s mishandelen’) te

neutraliseren tot verschijnselen, krijgen ze een algemenere geldigheid. De nominalisaties maken dat er geen sprake is van incidentele gebeurtenissen, maar van maatschappelijke problemen los van een specifieke tijd en plaats die aandacht verdienen.⁶⁸

3.3.2.4 Definietheid of indefinietheid

Een laatste relevant lexicaal verschil dat opvalt in de toespraken van Wilders en Vogelaar, is een verschil in (in-)definietheid. Dit stilistische verschijnsel wordt niet in de checklist genoemd. Omdat het tijdens de bottomup-analyse in de toespraken werd aangetroffen, en relevant bleek, is het aan de systematische analyse toegevoegd (zie paragraaf 3.3.1).

In fragmenten als (21)-(25) duidt Ella Vogelaar ingewikkelde concepten en groepen mensen die een pluriforme samenstelling hebben aan op een indefiniete manier:

- (21) Als je met *mensen* praat, leer je ze kennen. (V17)
- (22) (...) dit soort vraagstukken raakt *mensen* heel direct en heel persoonlijk. (V35)
- (23) Het is erg belangrijk dat wij voorkomen dat *integratievraagstukken* worden versmald tot alleen *geloofskwesties*. Natuurlijk vormen *geloof* en *religie* daarvan een onderdeel, maar soms lijkt het alsof het bij *integratie* alleen nog maar om *geloofsvraagstukken* gaat, wat een *verkeerd beeld* is. (V21-22)
- (24) Ik zal er een paar noemen [d.w.z. een aantal nieuwe maatschappelijke vraagstukken]; ze hangen sterk samen met *vraagstukken op het gebied van levensbeschouwing*. (V08)
- (25) Wij moeten hiermee zo omgaan dat wij voorkomen dat *mensen* elkaar de rug toekeren. (V14)

Vergeleken met deze manier van formuleren valt in Wilders' toespraak op dat pluriforme concepten en groepen mensen juist worden aangeduid met definiete lidwoorden:

- (26) *Het* Westen kent geen problemen met *het* joden- en christendom, maar wel met *de* islam. (W12)
- (27) *De* meerderheid van *de* Nederlanders is namelijk doordrongen van het feit dat *de* islam een gevaar is. (W53)

⁶⁸ In de Nederlandse praktijk van stijladvisering wordt vooral op een negatieve manier over naamwoordstijl en het abstracte karakter ervan gesproken (samengevat in het advies 'Vermijd de naamwoordstijl'). Zoals Onrust (2005) betoogt, is deze voorstelling van zaken echter te simplistisch en eenzijdig: naamwoordstijl kan zowel retorisch sterk als retorisch zwak worden ingezet. Fragmenten (19) en (20) vormen hier eveneens demonstraties van.

- (28) Maar *de* Haagse politiek doet helemaal niets, (...). (W56).
 (29) (...) *de* kiezer dus, denkt daar anders over. (W58)
 (30) Als wij zo doorgaan, zal die verdergaande islamisering vroeg of laat het einde betekenen van *de* Westerse beschaving en *de* Nederlandse cultuur, (...). (W72)

Wilders' gebruik van definiete lidwoorden draagt bij aan het creëren van heldere hokjes. Door te spreken van '*de* Haagse politiek', '*de* kiezer', '*de* Nederlandse cultuur' of '*de* Islam', schetst hij schijnbaar eenduidige, helder afgebakende categorieën die als eenheid worden gepresenteerd. Daarmee abstraheert hij van de diversiteit die in werkelijkheid binnen deze verschijnselen of groepen mensen te vinden is. Voorbijgaan aan dergelijke nuances zorgt voor duidelijke scheidslijnen, en draagt zodoende bij aan de helderheid van zijn toespraak.

De indruk dat Wilders en Vogelaar in verschillende mate op definiete en indefiniete wijze naar groepen mensen en concepten verwijzen, kan ook met kwantitatieve gegevens worden ondersteund. In beide toespraken is voor alle substantieven nagegaan of ze bepaald of onbepaald zijn. Daartoe is gebruikgemaakt van de criteria die in de ANS worden genoemd (E-ANS 14.3.1).⁶⁹ De resultaten van de analyse zijn weergegeven in Tabel 7: vergeleken met de toespraak van Vogelaar bevat Wilders' toespraak significant meer substantieven die definiet zijn, en significant minder indefiniete substantieven.⁷⁰

Tabel 7. Definiete en indefiniete substantieven in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Type substantief	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Definiet	158 (11,7)	150 (9)
Indefiniet	91 (6,7)	164 (9,8)

3.3.2.5 Heldere of onheldere verwijswwoorden

Onderdeel D van de checklist richt de blik onder meer op referentiële coherentie (D1). Referentiële coherentie is de samenhang in een tekst die

⁶⁹ In navolging van de ANS (E-ANS 14.3.1) zijn als substantief opgevat: woorden die kunnen worden voorafgegaan door 'die' of 'dat'. Eigennamen zijn daarbij buiten beschouwing gelaten. Een substantief is als definiet aangemerkt wanneer het werd voorafgegaan door een bepaald lidwoord ('de', 'het'), of door een aanwijzend voornaamwoord ('deze', 'die', 'dit', 'dat'), bezittelijk voornaamwoord ('mijn', 'uw', 'hun', 'ons'/'onze'), bepaald telwoord ('twee', 'vijftig'), of collectiverend onbepaald voornaamwoord ('ieder', 'elk'). Een substantief is als indefiniet gekarakteriseerd wanneer het werd voorafgegaan door een onbepaald lidwoord ('een'), een 'nul-lidwoord' (ø – vergelijk: 'mensen' vs. 'de mensen'), een vragend voornaamwoord ('welk'), een onbepaald hoofdtelwoord ('veel', 'weinig') of een niet-collectiverend onbepaald voornaamwoord ('enige', 'enkele', 'een zekere'). Substantieven die deel uitmaken van een voorzetsluitdrukking ('op het gebied van') of werkwoord ('aan de orde stellen', 'het *geval* zijn') zijn niet meegeteld.

⁷⁰ Aantal definiete substantieven: W: 158/1352w vs. V: 150/1666w; LL = 5,23, p < 0,05. Aantal indefiniete substantieven: W: 91/1352 vs V: 164/1666. LL = 8,72; p = 0,01).

ontstaat doordat in een tekst verschillende woorden betrekking hebben op dezelfde referenten (Sanders & Spooren 2002: 113). Op dit gebied springt in de toespraken van Wilders en Vogelaar het gebruik van twee soorten verwijswwoorden in het oog: aanwijzende voornaamwoorden ('deze', 'die', 'dit', 'dat') en voornaamwoordelijke bijwoorden ('hierdoor', 'waarover', 'daarmee' etc.). De mate waarin Wilders en Vogelaar van beide typen verwijswwoorden gebruikmaken, is weergegeven in Tabel 8.⁷¹

Tabel 8. Aanwijzende voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Type verwijswoord	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Aanwijzende voornaamwoorden	23 (1,74)	49 (3,62) ⁷²
Voornaamwoordelijke bijwoorden	9 (0,54)	13 (0,96)

Het is interessant te kijken naar de manier waarop Wilders en Vogelaar beide typen verwijswwoorden inzetten. Voor een heldere tekst is het van groot belang dat het duidelijk is waarnaar verwijswwoorden verwijzen. Uit onderzoek naar de vraag hoe verwijswwoorden tekstbegrip beïnvloeden is onder meer gebleken dat teksten makkelijker te verwerken zijn wanneer voornaamwoorden niet ambigu zijn, maar slechts één mogelijke referent hebben. Ook 'afstand' is een factor van belang: voornaamwoorden die relatief ver terugverwijzen in een tekst, zijn lastiger te verwerken dan voornaamwoorden die terugverwijzen naar een referent die dicht bij het voornaamwoord staat (zie Sanders & Spooren (2007: 920-924) en de verwijzingen aldaar⁷³). In beide opzichten ('ambigüiteit' en 'afstand') zouden de verwijswwoorden in Vogelaars toespraak weleens voor meer begripsproblemen kunnen zorgen dan in de toespraak van Wilders. Dit kan met een serie voorbeelden worden geïllustreerd. Interessant zijn bijvoorbeeld de verwijswwoorden 'dit' en 'daarmee' in fragmenten (31) en (32) uit de toespraak van Vogelaar:

- (31) In dat verband heb ik op de vraag van de journalist gezegd, dat ik mij zou kunnen voorstellen dat als je zo naar cultuur kijkt, er een situatie

⁷¹ Statistische analyse laat zien dat Vogelaar significant vaker gebruikmaakt van aanwijzende voornaamwoorden dan Wilders (W: 23/1352w vs. V: 49/1666w; LL = 4,96, $p < 0,05$); in het aantal voornaamwoordelijke bijwoorden treedt geen significant verschil op (W: 9/1352w vs. V: 13/1666w; LL = 0,14; $p > 0,05$).

⁷² In de toespraak van Vogelaar zijn ook 3 gevallen van 'het' meegeteld, omdat deze gevallen van 'het' een duidelijk referentiële functie hebben en zouden kunnen worden vervangen door 'dit' of 'dat'. Een voorbeeld is te vinden in de slotzin van fragment (56) dat in paragraaf 3.3.2.7 wordt besproken ('*Het* betekent dat...').

⁷³ Het onderzoek naar verwijswwoorden en tekstbegrip betreft met name leesexperimenten (o.a. oogfixatiestudies), d.w.z. experimenteel onderzoek naar geschreven teksten.

kan ontstaan waarin de cultuur van de miljoen moslims die wij op dit moment in Nederland hebben, na een paar eeuwen haar sporen nalaat in de Nederlandse cultuur. Dat is hoe ik aankijk tegen de wijze waarop maatschappelijke processen zich voltrekken. Kijkend naar hoe culturen zich door de eeuwen hebben ontwikkeld, heb ik vastgesteld dat **dit** een ontwikkeling is die je heel veel ziet. (V79-81)

- (32) Steeds vaker zien wij dat moslims vereenzelvigd worden met extremisten en vijanden van de democratie. En dat terwijl juist een heel groot deel van de moslims in Nederland eigenlijk net zo bang is als u en ik voor opkomend fundamentalisme en extremisme. **Daarmee** hangt samen dat de islam nog steeds geen geaccepteerde religie in de Nederlandse samenleving is. (V45-47)

De afstand tussen verwijfswoord en referent is in (31) en (32) relatief groot: in (31) verwijft 'dit' niet naar de zin die er direct aan voorafgaat, maar verder terug, namelijk naar de ontwikkeling dat de islam na verloop van tijd 'haar sporen nalaat in de Nederlandse cultuur'. En in (32) verwijft 'daarmee' niet terug naar opkomend fundamentalisme en extremisme, maar naar de eerste regel van het fragment, namelijk naar het gegeven dat moslims steeds vaker met extremisme en vijandschap worden vereenzelvigd. Het is niet onaannemelijk dat de afstand tussen verwijfswoord en referent in dit soort gevallen tot begripsproblemen leidt: door de afstand tussen verwijfswoord en referent is niet direct duidelijk waarnaar Vogelaar precies terugverwijft.

Interessant zijn ook de vetgedrukte verwijfswoorden in het volgende fragment uit Vogelaars toespraak (gemakshalve voorzien van interne nummering):

- (33) Het gaat om het bevorderen van de emancipatie van vrouwen, het versterken van de weerbaarheid van die gemeenschappen tegen radicalisering en het bespreekbaar maken van eengerelateerd geweld. In die gemeenschappen zelf moet duidelijk worden wat wel en niet kan. [1] Taboes rond **dit** soort onderwerpen moeten binnen die gemeenschappen worden doorbroken. In het integratiebeleid gaan wij uit van het behoud van verworvenheden in onze samenleving, zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht hun seksuele geaardheid of religie. Het heeft in onze samenleving lang genoeg geduurd om tot een brede maatschappelijke acceptatie te komen van [2] **deze** gelijkheden. Ik zal [3] **deze** met kracht bevorderen en verdedigen. Maar ik zeg er ook bij dat [4] **dit** betekent dat wij realisme en geduld nodig hebben. (V62-68)

In (33) verwijft de woordgroep [1] '*dit* soort onderwerpen' niet terug naar dat wat er direct aan voorafgaat, maar verder terug, namelijk naar de verschijnselen

of onderwerpen die in de openingszin van (33) worden opgesomd. Bij [2] ‘deze gelijkheden’ is niet alleen de afstand met de referent vrij groot, maar is bovendien ook niet helemaal duidelijk waarnaar de woordgroep nu precies terugverwijst. In het voorafgaande spreekt Vogelaar in enkelvoud over ‘gelijkheid van mannen en vrouwen’. Verwijst de in meervoud geformuleerde woordgroep [2] op een ongrammaticale manier hiernaar terug, of refereert ‘deze gelijkheden’ daarnaast ook aan andere gelijkheden, zoals gelijkheid op het gebied van ‘seksuele geaardheid’ en ‘religie’? Het voornaamwoord [3] ‘deze’ verwijst direct terug, naar [2] ‘deze gelijkheden’, maar omdat [2] ‘deze gelijkheden’ zelf weer op een onduidelijke manier verwijst, lijkt dit ook voor [3] te gelden. De referent van verwijfwoord [4] ‘dit’ ten slotte is vervolgens weer een ander: ‘dit’ verwijst niet naar de concepten die Vogelaar onder ‘deze gelijkheden’ schaaft, maar verder terug, naar het feit dat het ‘lang genoeg geduurd [heeft] om tot een brede maatschappelijke acceptatie te komen’ van de ‘gelijkheden’ waarover Vogelaar spreekt.

Een verdere illustratie van het op een onheldere manier gebruikmaken van verwijfwoorden in de toespraak van Vogelaar vormt fragment (34). Ook dit voorbeeld is voorzien van interne nummering om de bespreking ervan te vergemakkelijken.

- (34) [1] Terugkijkend op de afgelopen jaren, kan ik zeggen dat het tijdens de eerste jaren van de multiculturele samenleving not done was om de problemen aan te kaarten die samenhangen met de komst van culturele gebruiken en gewoontes in ons land door de migranten, laat staan dat wij durfden te discussiëren in termen van verplichtingen die daar voor migranten uit voortvloeiden. [2] **Dat** heeft ertoe geleid dat er een toenemende economische, sociale en culturele vervreemding, en een marginalisering en achterstand van [3] **deze** groepen is ontstaan. Het is begrijpelijk dat [4] **dat** heeft geleid tot een groeiend onbehagen onder autochtonen over de tekortschietende integratie van niet-Westerse allochtonen. [5] De oplossing **daarvan** zullen wij vooral moeten zoeken in het aanpakken van de concrete problemen, de marginalisatie en onvrede, die daaruit voortkomen (V38-41)

In de slotzin van fragment (34) is niet duidelijk wat precies de referent is van [5] ‘daarvan’. Verwijst het voornaamwoordelijk bijwoord naar ‘de tekortschietende integratie’, naar ‘het onbehagen onder autochtonen’, of naar het cluster aan problemen dat vanaf [2] tot aan [5] wordt genoemd, d.w.z. de problemen die in het tekstgedeelte ‘Dat heeft ertoe geleid...’ t/m ‘niet-Westerse allochtonen’ wordt opgesomd? De onduidelijkheid van de slotzin [5] wordt nog versterkt door de nominalisaties, die voor begripsproblemen zorgen (zie paragraaf 3.3.2.3, in het bijzonder de bespreking van fragment (19)). Ook [3] ‘deze groepen’ is verwarrend: deze woordgroep is in het meervoud geformuleerd,

maar in de voorafgaande tekst wordt slechts over één groep gesproken, namelijk ‘migranten’.⁷⁴ Los van die onduidelijkheid is ook de afstand tussen verwijswoord en referent (‘migranten’) relatief groot. Tussen verwijswoord en referent is namelijk ook nog het verwijswoord [2] ‘dat’ te vinden, dat weer een andere referent heeft, namelijk de gehele redenering die in [1] wordt geformuleerd. Ook het aanwijzend voornaamwoord [4] ‘dat’ ten slotte verwijst terug naar een hele redenering, namelijk naar de gedachte dat ‘een toenemende economische, sociale en culturele vervreemding, en een marginalisering en achterstand van deze groepen’ is ontstaan – een redenering dus die de verwijzing [3] ‘deze groepen’ bevat, die voor begripsproblemen zorgt.

Al met al geldt voor Vogelaars toespraak dat 18 van de 62 (29%) aanwijzende voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden problematisch zijn doordat de afstand tussen verwijswoord en referent relatief groot is, en/of doordat niet precies duidelijk is waarnaar het verwijswoord verwijst (zie Tabel 9). Verwijzingen naar een hele redenering (zoals [2] ‘dat’ en [4] ‘dat’ in fragment (34)) zijn daarbij niet meegerekend.

Tabel 9. Heldere en potentieel problematische verwijswoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantal en percentage van het totaal (tussen haakjes).

Type referentiële verwijzing	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Helder	31 (97%)	44 (71%)
Potentieel problematisch	1 (3%)	18 (29%)

In de toespraak van Geert Wilders is slechts 1 geval te vinden van een verwijswoord dat mogelijk enigszins voor begripsproblemen zorgt – hetgeen significant minder is.⁷⁵ Dit potentieel problematische geval is te vinden in passage (35):

- (35) Laten wij ervoor zorgen dat de derde islamitische invasie die nu volop gaande is, tot stilstand wordt gebracht. [1] **Deze** is sluipend en niet gewelddadig, in tegenstelling tot [2] **die** in de achtste en de zeventiende eeuw, zonder islamitisch leger, maar [3] **dat** komt omdat de bange dimmies uit het Westen – ik zie er hier heel veel, ook in de Nederlandse politiek – de deur voor de islam en de moslims wagenwijd openzetten. (W34-35)

⁷⁴ Deze onduidelijkheid zou zijn voorkomen wanneer Ella Vogelaar in de openingszin van fragment (34) niet had gesproken van ‘migranten’, maar van ‘groepen migranten’. In dat geval zou voor [2] ‘*deze* groepen’ een duidelijker referent in de tekst aanwijsbaar zijn geweest.

⁷⁵ W: 1/32w vs. 18/44w; LL = 13,13; p < 0,0001.

In (35) is het voorstelbaar dat het aanwijzend voornaamwoord [3] ‘dat’ voor enige begripsproblemen zorgt: het verwijst niet terug naar de uitbreidende bijzin die eraan voorafgaat, maar naar Wilders’ stellingname dat de huidige ‘islamitische invasie’ ‘sluipend en niet gewelddadig’ is.

Alle overige aanwijzende voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden in Wilders’ toespraak leveren vermoedelijk geen enkel begripsprobleem op. Anders dan in de toespraak van Vogelaar is het bij Wilders’ tekst steeds zeer duidelijk waarnaar deze verwijswwoorden terugverwijzen,⁷⁶ en de afstand tussen verwijswoord en referent is klein. Representatieve voorbeelden zijn weergegeven in (36)-(39) (en zie ook [1] en [2] in (35)).

- (36) Naast verovering is de islam ook uit op het instellen van een totaal andere maatschappelijke orde en rechtssysteem, de sharia. **Daarmee** is de islam behalve een religie voor vele honderden miljoenen moslims eigenlijk ook een politieke ideologie. **Die** gaat over een politieke rechtsstaat, maar ook over normen. (W36-38)
- (37) Moslims kunnen de teksten in de Koran die eeuwig gelden voor alle moslims, ook vandaag de dag nog beschouwen als een ‘license to kill’ en helaas gebeurt **dit** ook. (...) In tegenstelling tot teksten in bijvoorbeeld de Bijbel die juist zijn geformuleerd als historische verhalen waarbij de gebeurtenissen in een ver verleden in een context worden geplaatst, is **dit** bij de Koran niet het geval. (W15)
- (38) De islam wil haar imperialistische agenda met geweld afdwingen. **Dat** blijkt ook uit de geschiedenis. (W29-30)
- (39) Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. Heel veel mensen hebben **daar** genoeg **van**. (W49-50)

Tot besluit van deze paragraaf moet worden opgemerkt dat Wilders nergens terugverwijst naar hele redeneringen, zoals Vogelaar soms wel doet (vgl. de bespreking van (34)). Wilders verwijst enkel terug naar standpunten of gedachten die uit één propositie bestaan.

⁷⁶ Er is nog 1 uitzondering, en wel in de volgende passage: ‘Als het kabinet dit idee [d.i. het verbieden van de Koran] van mij niet overneemt, dan zal ik in tweede termijn een motie indienen. Dan kan de Kamer zich **daarover** uitspreken. (W23-24)’ Het verwijswoord ‘daarover’ kan zowel verwijzen naar de motie, als verder terug naar het idee om de Koran te verbieden. Deze ambiguïteit lijkt echter niet voor begripsproblemen te zorgen, omdat de inhoud van de motie en het idee van Wilders samenvallen. Ondanks de ambiguïteit is dit geval in Tabel 9 daarom meegerekend bij de categorie ‘helder’.

3.3.2.6 Complexe of niet-complexe zinnen

Ook op het gebied van de *grammatica*, waarvoor in de analyse van politiek taalgebruik tot op heden relatief weinig aandacht is geweest (zie paragraaf 3.1), bevat de checklist diverse onderdelen die de blik op de toespraken van Wilders en Vogelaar kunnen scherpen. Een van die onderdelen is zinscomplexiteit (A3). Op basis van de indruk dat Wilders helderder spreekt dan Vogelaar, valt te verwachten dat de zinsbouw van zijn toespraak minder complex is dan die van zijn politieke opponente. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat zinnen die syntactisch complexer zijn, meer begripsproblemen opleveren dan syntactisch eenvoudiger zinnen.⁷⁷ In deze subparagraaf zullen achtereenvolgens drie maten voor zinscomplexiteit worden behandeld: zinslengte, aan- of afwezigheid van bijzinnen, en graden van inbedding.

3.3.2.6a Zinslengte

Als een globale maateenheid voor het bepalen van zinscomplexiteit is in het verleden geregeld zinslengte gebruikt – bijvoorbeeld in diverse leesbaarheidsformules die in de loop der jaren zijn opgesteld en die tot doel hadden om de moeilijkheidsgraad van een tekst te meten. In de toespraken van Wilders en Vogelaar valt op dat Wilders' toespraak kortere zinnen bevat dan die van Vogelaar. De zinnen van Wilders hebben een gemiddelde lengte van 15,2 woorden, tegenover 19,8 in de toespraak van Vogelaar.⁷⁸ Dit is een significant verschil.⁷⁹

Intuïtief lijkt het aannemelijk dat lange zinnen een negatief effect hebben op de begrijpelijkheid van teksten, en dus ook dat de significant kortere zinnen van Wilders een bijdrage leveren aan de indruk dat hij helderder overkwam dan Vogelaar. Het leggen van zo'n direct verband tussen zinslengte en de helderheid of begrijpelijkheid van een tekst is echter problematisch. Langere zinnen zijn niet per definitie lastiger te verwerken dan kortere. Een slecht gestructureerde zin kan bijvoorbeeld lastiger te begrijpen zijn dan een lange zin die helder is opgebouwd. Het causale verband dat in leesbaarheidsformules wordt gelegd tussen zinslengte en zinscomplexiteit is dan ook terecht veelvuldig

⁷⁷ Zie Kemper, Jackson & Cheung (1993), Norman, Kemper & Kynette (1992) en Cheung & Kemper (1992).

⁷⁸ Wilders: 1352 woorden verdeeld over 89 zinnen, gemiddeld 15,2 woorden per zin. Vogelaar: 1666 woorden verdeeld over 84 zinnen, gemiddeld 19,8 per zin. Bij het bepalen van de zinslengte is een formele definitie van het begrip 'zin' gehanteerd, zoals omschreven in de ANS (E-ANS: 19.1.1): 'In de geschreven taal wordt een zin normaliter gemarkeerd door een hoofdletter aan het begin en een punt, vraagteken of uitroepeten aan het einde'. Voor deze definitie van het begrip 'zin' wordt ook wel de omschrijving 'volzin' gebruikt (zie Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 183). Een volzin kan worden onderscheiden van een andere gebruikswijze van het begrip 'zin', nl. in de zin van subject-predikaatverbindingen (hoofd- en/of bijzinnen). Eén volzin kan bestaan uit een of meerdere subject-predikaatverbindingen.

⁷⁹ $t(171) = -2,62$, $p = 0,01$.

bekritiseerd:⁸⁰ zinslengte kan niet direct aan zinscomplexiteit worden gekoppeld.

Toch is het significante zinslengteverschil tussen de toespraken van Wilders en Vogelaar interessant. Ondanks het feit dat er geen direct verband gelegd kan worden tussen zinslengte en begrijpelijkheid van een tekst, wijst zinslengte veelal wel in een bepaalde richting. Vaak blijkt een ‘domme’ predictor als zinslengte namelijk te correleren met factoren waarvan het aannemelijk is dat ze wél van directe invloed zijn op zinscomplexiteit (Kraf & Pander Maat 2009: 119; zie ook Kemper, Jackson & Cheung 1993: 413-414). Anders geformuleerd: in lange zinnen doen zich eerder syntactische verschijnselen voor die van invloed zijn op zinscomplexiteit dan in korte zinnen. Is dit ook in de toespraken van Wilders en Vogelaar het geval?

3.3.2.6b *Aan- of afwezigheid van bijzinnen*

Een van de factoren die van invloed is op zinscomplexiteit, is de aan- of afwezigheid van bijzinnen.⁸¹ Zinnen die bijzinnen bevatten blijken lastiger te verwerken dan zinnen zonder bijzinnen.⁸² In dit licht is het interessant dat Wilders’ toespraak meer zinnen zonder bijzinnen bevat dan de toespraak van Vogelaar.⁸³ Tabel 10 laat zien dat in Wilders’ toespraak in ruim 60% van de zinnen geen bijzin valt aan te treffen; in de toespraak van Vogelaar is dit percentage ruim 32%. Dit is een significant verschil.⁸⁴ Het feit dat Wilders’ toespraak significant minder zinnen met bijzinnen bevat, vormt een aanwijzing dat de zinscomplexiteit van Wilders’ toespraak lager is dan die van Vogelaar.

⁸⁰ Ook om andere redenen zijn leesbaarheidsformules bekritiseerd. Zie voor een overzicht Kraf & Pander Maat (2009: 98-99).

⁸¹ Zie Kraf & Pander Maat (2009: 103) voor een overzicht van andere factoren die causaal met zinscomplexiteit verbonden zijn.

⁸² Zie de literatuurverwijzingen in noot 77.

⁸³ Binnen de categorie ‘bijzinnen’ geldt weer dat de ene soort bijzin tot een grotere mate van complexiteit kan leiden dan de andere (zie bijvoorbeeld Cheung & Kemper 1992). In de hier gepresenteerde analyse zijn verschillen in complexiteit tussen typen bijzinnen niet meegenomen: niet om dergelijke verschillen te ontkennen, maar omdat de analyse is gericht op de vraag in hoeverre Wilders en Vogelaar gebruikmaken van zinnen *zonder* bijzinnen. Deze zinnen kunnen, vergeleken met zinnen die bijzinnen bevatten, als minder complex worden opgevat.

⁸⁴ W: 53/87z vs. V: 27/83z; LL = 7,43, $p < 0,01$. Voor deze loglikelihood-berekening is als referentiecorpus niet het aantal woorden, maar het aantal volzinnen (vgl. noot 78) van beide toespraken gebruikt. Daarbij zijn W1, W67 en V1 buiten beschouwing gelaten, omdat deze bestaan uit een woord of de woordgroep (nl. ‘Mevrouw de Voorzitter’).

Tabel 10. Zinnen met of zonder bijzinnen in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Type zin	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Zin zonder bijzin	53 (60,9%)	27 (32,5%)
Zin met 1 of meer bijzinnen	34 (39,1%)	56 (67,5%)

3.3.2.6c Graden van inbedding

Hetzelfde beeld ontstaat wanneer een andere syntactisch verschijnsel wordt bestudeerd dat eveneens op zinscomplexiteit van invloed is, namelijk het aantal niveaus van inbedding (E-ANS 19.2.3).⁸⁵ Hoe meer graden van inbedding, hoe complexer een zin (Cheung & Kemper 1992). Wanneer het aantal graden van inbedding als maat voor zinscomplexiteit wordt genomen, blijkt opnieuw dat de zinnen van Vogelaar complexer zijn dan die van Wilders. Tabel 11 laat zien dat de zinnen in Wilders' toespraak relatief minder diepe inbeddingen bevatten.⁸⁶

Tabel 11. Graden van inbedding in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Graden van inbedding	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Zinnen zonder inbeddingen	53 (60,92%)	27 (32,53%)
Zin met 1 graad van inbedding	23 (26,44%)	32 (38,55%)
Zin met 2 graden van inbedding	11 (12,64%)	19 (22,90%)
Zin met 3 graden van inbedding	0 (0%)	3 (3,61%)
Zin met 4 graden van inbedding	0 (0%)	2 (2,41%)

De toespraak van Vogelaar bevat 24 zinnen die 2 of meer graden van inbedding bevatten (28,92% van het totaal), tegenover 11 (12,64%) in Wilders' toespraken. Ook dit verschil tussen beide sprekers is significant.⁸⁷ Zinnen als (40) en (41), waarin respectievelijk 3 en 4 graden van inbedding zijn aan te wijzen, zijn in de toespraak van Wilders afwezig (niveaus van zinsinbedding zijn met nummering aangegeven op het moment dat een volgend inbeddingsniveau begint):

⁸⁵ Van zinsinbedding is sprake wanneer een zin (in de definitie van 'subject-predikaatverbinding' – zie noot 78) voorkomt als zinsdeel of zinsdeelstuk in een 'hogere' zin (E-ANS 19.2.3). Een volzin (vgl. noot 78) als 'Hanna dacht dat de zeggenkorfslak in Nederland uitgestorven is' bevat 1 graad van inbedding. Dat kan met haakjes als volgt worden gevisualiseerd: '[Hanna dacht [dat de zeggenkorfslak in Nederland uitgestorven is]]'.

⁸⁶ In Tabel 11 komt het aantal zinnen zonder inbeddingen uiteraard overeen met het aantal zinnen zonder bijzinnen in Tabel 10. Voor het aantal zinnen met bijzinnen uit Tabel 10 geldt dat deze overeenkomen met het totaal aantal zinnen met 1-4 graden van inbedding in Tabel 11. Met andere woorden, in Tabel 11 is de categorie 'zinnen met bijzinnen' uit Tabel 11 verder uitgesplitst naar mate van inbedding.

⁸⁷ W: 11/87z vs. V: 24/83z; LL = 5,58, $p < 0,05$. Voor deze loglikelihood-berekening is als referentiecorpus niet het aantal woorden, maar het aantal volzinnen (vgl. noot 78) van beide toespraken gebruikt. Daarbij zijn W1, W67 en V1 buiten beschouwing gelaten, omdat deze bestaan uit een woord of de woordgroep (nl. ('Mevrouw de Voorzitter')).

- (40) Terugkijkend op de afgelopen jaren, kan ik zeggen [1] dat het tijdens de eerste jaren van de multiculturele samenleving not done was [2] om de problemen aan te kaarten [3] die samenhangen met de komst van culturele en religieuze gebruiken en gewoontes in ons land door de migranten, [1] laat staan dat [2] wij durfden te discussiëren in termen van verplichtingen [3] die daar voor migranten uit voortvloeiden. (V38-39)
- (41) In dat verband heb ik op de vraag van de journalist gezegd, [1] dat ik mij zou kunnen voorstellen [2] dat [3] als je zo naar cultuur kijkt, [2] er een situatie kan ontstaan [3] waarin de cultuur van de miljoen moslims [4] die wij op dit moment in Nederland hebben, [3] na een paar eeuwen haar sporen nalaat in de Nederlandse cultuur. (V79)

Opvallend in Wilders' toespraak is het relatief grote aantal zinnen zonder inbedding (zie Tabel 11). Een passage waarin dit kenmerk van Wilders' toespraak goed naar voren komt is (42): in de hele passage zijn slechts twee inbeddingen (van 1 graad) waarneembaar.

- (42) De Koran is een opruiend boek. Het verspreiden van een opruiend boek is op grond van artikel 132 van ons Wetboek van Strafrecht verboden. Daarnaast zet de Koran aan tot haat en roept het op tot moord en doodslag. Verspreiding van dergelijke teksten is op grond van artikel 137e van het Wetboek van Strafrecht strafbaar gesteld. De Koran is levensgevaarlijk en volledig in strijd met onze rechtsorde en democratische rechtsstaat. Het zal de rechtsstaat, de vrijheid van godsdienst en onze Westerse beschaving alleen maar versterken [1] als wij de Koran verbieden. [1] Als het kabinet dit idee van mij niet overneemt, [0] zal ik in tweede termijn een motie indienen. Dan kan de Kamer zich daarover uitspreken. (W17-24)

Al met al bevat Wilders' toespraak dus significant kortere zinnen, minder bijzinnen en minder graden van inbedding dan de toespraak van Vogelaar. Dat zijn indicaties dat Wilders' toespraak lager scoort op zinscomplexiteit dan de toespraak van Vogelaar.

3.3.2.7 Aan- of afwezigheid van complementatie

In de checklist wordt onder A5 de aandacht gevestigd op een specifieke vorm van inbedding, namelijk complementatie. In deze paragraaf zal ik betogen dat Geert Wilders beduidend minder van complementatie gebruikmaakt dan Ella Vogelaar, en dat dit verschil relevant is voor de indruk dat zij hun boodschap op een respectievelijk 'heldere' en 'wollige' manier verwoordden. Daartoe is het nodig eerst mijn theoretisch perspectief op complementatie te schetsen.

Gevallen van complementatie worden in de traditionele zinsontleding aangeduid met ‘voorwerpszinnen’ (43-45) en ‘onderwerpszinnen’ (46-47):⁸⁸

- (43) *Ik denk dat* mijn rol als minister voor integratie is om dit soort zaken aan de orde te stellen binnen de gemeenschappen waarin zij voorkomen. (V61)
- (44) *Vaak zien wij dat* in die debatten de emoties hoog oplopen, wat heel begrijpelijk is, want dit soort vraagstukken raakt mensen heel direct en heel persoonlijk. (V35-36)
- (45) *Wij weten met elkaar dat* deze processen niet van de ene op de andere dag te realiseren zijn. (V70)
- (46) *Het is begrijpelijk dat* dat heeft geleid tot een groeiend onbehagen (...). (V40)
- (47) *Het spreekt vanzelf dat* veel van die vragen niet alleen gelovigen, maar iedereen in de samenleving bezighouden. (V33)

Verhagen (2005a: 78-155) betoogt dat gevallen als (43)-(47) beschouwd moeten worden als gevallen van eenzelfde type *constructie*, d.w.z. ze moeten worden gezien als concrete gevallen van een abstracter, onderliggend patroon dat een geconventionaliseerde vorm en betekenis (of functie) heeft.⁸⁹ Meer specifiek hebben complementconstructies als (43)-(47) met elkaar gemeen dat ze bestaan uit een ‘matrixzin’ en een ‘complementzin’, die ieder hun eigen functie hebben. Dit kan worden geïllustreerd met het volgende tekstfragment, dat grotendeels is ontleend aan Verhagen (2005a: 96):

⁸⁸ Onder ‘complementatie’ versta ik in dit proefschrift enkel finiete complementatie. Infinitie complementatie laat ik buiten beschouwing: ik baseer mijn analyse voor een groot deel op de theorie van Verhagen (2005a), en zijn theorie is enkel gericht op finiete complementatie. Een toepassing op infinitie complementatie is nog een desideratum.

⁸⁹ Zie Verhagen (2005b) voor een gedetailleerde bespreking van de notie ‘constructie’ en het achterliggende theoretische kader van de constructiegrammatica.

(48) MATRIXZIN	COMPLEMENTZIN
a. Eerder vertelde ik dat	het al gelukt is om klonen van zoogdierenembryo's te kweken.
b. Uit het bovenstaande valt nu af te leiden dat	het binnenkort mogelijk wordt om ook met het DNA van volwassen dieren nieuwe embryo's te maken.
c. De directeur van GenTech verwacht zelfs dat	dit reeds volgend jaar zal gebeuren.
d. Anderen zijn van mening dat	het misschien wat langer zal duren, maar
e. wij gaan ervan uit dat	het klonen van een volwassen schaap of paard binnen 10 jaar een feit is.
f. De vraag is of	de samenleving hier mentaal en moreel aan toe is, (...).

Complementconstructies als (48a) t/m (48f) hebben gemeen dat de complementzinnen ‘zelfstandig’ een beschrijving van een verschijnsel of stand van zaken in de werkelijkheid geven, terwijl de matrixzinnen iemands perspectief of visie weergeven t.o.v. die beschrijving van de werkelijkheid. De complementzinnen geven een beschrijving van de propositionele inhoud; de matrixzinnen vormen een uitnodiging aan de lezer/luisteraar om die inhoud vanuit een bepaald perspectief of gezichtspunt te beschouwen.⁹⁰ In veel gevallen geeft de matrixzin daarbij een expliciete indicatie wiens perspectief of visie wordt gepresenteerd, doordat de persoon of instantie genoemd wordt aan wie het perspectief moet worden toegeschreven. Het kan daarbij gaan om het perspectief van de schrijver (zoals in (48a): ‘ik’), maar ook om de visie van iemand anders. Dat is bijvoorbeeld het geval in (48c), waar de visie van ‘de directeur van GenTech’ wordt weergegeven. Ook kan het zijn dat er in de matrixzin van een complementconstructie sprake is van een ‘gedeeld gezichtspunt’, zoals met voorbeeld (48e) kan worden geïllustreerd: hier wordt de visie van ‘wij’ weergegeven, d.w.z. het perspectief van de schrijver en ten minste één andere (hier niet nader gespecificeerde) persoon.

Vaak geeft de matrixzin dus een expliciete indicatie wiens visie wordt gepresenteerd. In sommige complementconstructies, zoals in (48b) en (48f), wordt de propositionele inhoud echter aan een perspectief gekoppeld waarbij het minder duidelijk is om wiens gezichtspunt het gaat. Gevallen als (48b) en (48f) worden door Verhagen (2005a: 133) ‘onpersoonlijke’ complementconstructies genoemd. Kenmerkend voor dit type constructie is dat

⁹⁰ In termen van Mental Space Theory (Fauconnier en Sweetser 1996) is de matrixzin een ‘mental space builder’: de matrixzin opent een ‘mentale ruimte’ van waaruit de inhoud van complementzin beschouwd wordt. Zie voor de notie perspectief ook paragraaf 4.3.2.5.

de bron aan wie het perspectief moet worden toegeschreven meer op de achtergrond blijft. In dit soort gevallen biedt de context uitsluitel: zo blijkt in (48b) en (48f) uit de context dat we hier te maken hebben met het perspectief of gezichtspunt van de schrijver.

Het wel of niet inzetten van een complementconstructie kan worden beschouwd als een stilistische keuze die van invloed is op wat Verhagen (2005a) in navolging van de Franse taalkundigen Anscombre en Ducrot (Ducrot 1996) de ‘argumentatieve kracht’ van een uiting noemt. Volgens Verhagen is taalgebruik inherent argumentatief van aard: het stuurt de luisteraar (of lezer) in de richting van een bepaalde conclusie. Daarbij kan de ‘argumentatieve kracht’ of ‘sterkte’ waarmee wordt aangestuurd op zo’n conclusie variëren. Een voorbeeld: (49a) en (49b) sturen allebei in de richting van de conclusie ‘laten we het risico maar niet nemen’, maar dat gebeurt krachtiger in (49a) dan in (49b), en hetzelfde geldt voor (50): ook hier is de argumentatieve richting van beide uitingen hetzelfde (ze sturen aan op de inferentie ‘laten we het maar proberen’), maar de ‘kracht’ of ‘sterkte’ waarmee die inferentie wordt afgedwongen is groter in (50a) dan in (50b).⁹¹

- (49) a. Er is geen kans dat de operatie slaagt.
- b. Er is weinig kans dat de operatie slaagt.
- (50) a. Er is een kans dat de operatie slaagt.
- b. Er is een kleine kans dat de operatie slaagt.

Met voorbeeld (51) kan worden geïllustreerd dat ook het wel of niet inzetten van een complementconstructie van invloed is op de ‘argumentatieve kracht’ van een uiting:⁹²

- (51) Zullen we via de Lingestraat naar de sportschool rijden?
- a. Er zijn wegwerkzaamheden.
- b. Ik weet zeker dat er wegwerkzaamheden zijn.

In (51) sturen beide antwoorden de luisteraar in richting van dezelfde conclusie (‘nee, we kunnen beter een andere route nemen’). De keuze voor formulering a) of b) beïnvloedt echter de *sterkte* waarmee wordt aangestuurd op het maken van die inferentie. De a)-zin presenteert de relevante informatie rechtstreeks, ‘feitelijk’. De complementconstructie in b) daarentegen relateert die informatie expliciet aan het gezichtspunt dat de spreker op de situatie heeft: de complementconstructie vormt een uitnodiging aan de luisteraar om het

⁹¹ Zie Verhagen (2002: 102-108), Verhagen (2005a) en Verhagen (2008).

⁹² Het voorbeeld is gebaseerd op Verhagen (2005a: 105).

perspectief van de spreker in te nemen. Daardoor laat de b)-zin expliciet de mogelijkheid open dat er een verschil is tussen dat perspectief en de realiteit: het laat ruimte voor *andere* mogelijke gezichtspunten, met als gevolg dat de constructie ruimte biedt voor discussie over de inferentie waarop wordt aangestuurd ('een andere route kiezen'). Dit in tegenstelling tot de a)-zin, waarin simpelweg wordt *gesteld* dat iets het geval is.⁹³

Het veronderstelde effect van een complementconstructie is dus dat de constructie ruimte biedt aan de luisteraar om de inhoud van de complementzin ter discussie te stellen. Dit komt doordat de matrixzin van de constructie expliciet een gezichtspunt of visie 'introduceert'. Het is van belang te benadrukken dat dit geldt voor complementconstructies als zodanig, d.w.z. los van de lexicale invulling van de matrixzin. Die lexicale invulling kan uiteraard heel verschillend zijn, ook wat betreft de argumentatieve kracht van de complementconstructie. Zo is de formulering in (52) duidelijk zwakker dan die van (53) en (54): van deze drie voorbeelden biedt de constructie in (52) duidelijk de meeste ruimte voor discussie. Zinnen als (53) en (54) lijken op het eerste gezicht de ruimte voor discussie te beperken:

(52) Ik denk dat er volgende week een hittegolf komt.

(53) Ik weet absoluut zeker dat er volgende week een hittegolf komt.

(54) Het is een feit dat er volgende week een hittegolf komt.

Zonder verschillen tussen complementconstructies onderling te bagatelliseren, kan over dergelijke verschillen worden generaliseerd wanneer het vergelijkingspunt een formuleringsalternatief is zonder complementatie. Zoals gesteld bestaat er tussen formuleringsalternatieven met en zonder complementatie een wezenlijk verschil: de matrixzin van een complementconstructie introduceert een bepaald perspectief op de inhoud van de complementzin, en de aanwezigheid van zo'n perspectief biedt altijd de expliciete mogelijkheid dat er ook andere perspectieven mogelijk zijn – los van de verdere lexicale invulling die aan de matrixzin gegeven wordt. Wanneer een spreker kiest voor het introduceren van een perspectief door een complementconstructie te gebruiken, kan hij *vervolgens* de ruimte voor discussie laten variëren van zeer ruim tot zeer beperkt: zoals gezegd biedt (52) duidelijk meer ruimte voor discussie dan (53) of (54). Dit neemt echter niet weg dat óók in (53) en (54) expliciet een perspectief geïntroduceerd wordt – in tegenstelling

⁹³ Geformuleerd in termen van Mental Space Theory (Fauconnier en Sweetser 1996): het essentiële verschil tussen (51a) enerzijds en (51b) anderzijds is dat er in (51b) een mentale ruimte wordt geopend, en in (51a) niet. Het openen van een mentale ruimte suggereert dat dezelfde beschrijving van de werkelijkheid ook vanuit een andere mentale ruimte/vanuit een ander perspectief te beschouwen is. In een formulering zonder complementconstructie (zoals (51a)) ontbreekt die suggestie (zie ook Verhagen 2005a).

tot wanneer de spreker voor een formuleringsalternatief zonder complementatie had gekozen. In (54) zegt de spreker een feit te presenteren, maar de constructie maakt dat hij expliciet een opvatting presenteert. Een werkelijk ‘stellende’ of ‘feitelijke’ presentatiewijze zou een formuleringsalternatief zijn geweest *zonder* complementatie: ‘Er komt volgende week een hittegolf’. In een dergelijke formulering wordt geen ruimte geboden voor discussie: de komst van een hittegolf wordt simpelweg meegedeeld, zonder ‘inbedding’ in het perspectief van de spreker.⁹⁴

Terug nu naar de toespraken van Geert Wilders en Ella Vogelaar. Opvallend is dat Ella Vogelaar veelvuldig gebruikmaakt van complementconstructies waarbij de matrixzin haar perspectief weergeeft. Zo valt in een flink aantal van de tot nu toe besproken fragmenten uit haar toespraak dit type complementconstructies waar te nemen: niet alleen in (43)-(47) aan het begin van deze paragraaf, maar bijvoorbeeld ook in fragmenten (19), (23), (25) en (31)-(34) in eerdere paragrafen. Een verdere illustratie vormen fragmenten (55)-(60):

- (55) In het integratiebeleid komt het erop aan om (...). *Maar ik zeg ook dat* integratie van twee kanten moet komen. (V53-54)
- (56) Cultuur is echter geen statisch begrip, zodat nieuwe invloeden in een cultuur of samenleving aan de orde zijn. (...) *Het betekent dat* cultuur en samenleving van buitenaf en door nieuwe ontwikkelingen aan veranderingen onderhevig zijn. (V74-77)
- (57) *Het lijkt mij goed om aan te geven dat* ik mij als minister voor Integratie een minister van alle burgers in dit land voel. (V4)
- (58) (...) *soms lijkt het alsof* het bij integratie alleen nog maar om geloofsvraagstukken gaat, (...). (V22)
- (59) Sommige gebruiken en tradities worden vrijwel geruisloos in de samenleving aanvaard, maar *wij zien ook dat* minder prettige en soms zelfs negatieve kanten van veranderingen wrijving en spanningen in de samenleving veroorzaken. (V12)
- (60) *Het is een gegeven dat* de acceptatie van deze religie wordt bemoeilijkt doordat de islam een aantal sterke uitingsvormen heeft in het publieke domein. (V48)

⁹⁴ Uiteraard wil dit niet zeggen dat een ‘gestelde’ beschrijving van de werkelijkheid (dus zonder het gebruik van een complementconstructie) niet tot discussie kan leiden. Het punt is dat de formuleringskeuze daartoe niet expliciet ruimte biedt, doordat de komst van een hittegolf *gesteld* wordt, en niet als visie wordt gepresenteerd – zoals het geval is bij een complementconstructie als in (52)-(54).

Tabel 12. Aantal complementconstructies die het perspectief van de spreker weergeven in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Type zin	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Zinnen met complementatie	4 (4,6%)	27 (32,5%)
Zinnen zonder complementatie	83 (95,4%)	56 (67,5%)

In totaal bevat de toespraak van Vogelaar 27 complementconstructies die in de matrixzin het perspectief van Vogelaar weergeven (zie Tabel 12).⁹⁵ In de toespraak van Wilders treffen we 4 van dit soort complementconstructies aan – hetgeen significant minder is.⁹⁶ Kenmerkend voor Wilders’ manier van formuleren is juist de *afwezigheid* van dit soort complementconstructies. Vergelijk bijvoorbeeld de denkbare passage in (61) met de passage in (62), afkomstig uit Wilders’ toespraak:

- (61) *Het is een feit dat* wij afstevenen op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. *Ik vind dat dat* een nu al historische vergissing is. Geen sprake van islamisering? *Het staat vast dat* heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, de islamisering van Nederland iedere dag zien. *Ik weet zeker dat* heel veel mensen daar genoeg van hebben. *Ik ben ervan overtuigd dat* zij genoeg hebben van die hoofddoekjes, (...). Maar *ik constateer dat* er gelukkig ook nog hoop is. *De PVV heeft namelijk gemerkt dat* de meerderheid van de Nederland doordrongen is van het feit dat de islam een gevaar is. (...) Wij nemen die mensen uiterst serieus, want *het is een feit dat* veel Nederlanders het spuugzat zijn en hunkeren

⁹⁵ Met deze analyse zijn niet per se *alle* gevallen van complementatie in beide toespraken in kaart gebracht: de analyse is gericht op die complementconstructies waarin de matrixzin op een of andere manier uitdrukking geeft aan het perspectief van de *spreker*. Het gaat dus bijvoorbeeld om constructies van het type (48a), (48b), (48e) en (48f). Complementconstructies waarin in de matrixzin het perspectief van de spreker ontbreekt (zoals in (48c en 48d), zijn niet geïnventariseerd. Een geval als ‘Minister Donner *zei eerder dat* hij de invoering van een sharia in Nederland zich kon voorstellen’ (W59) is voor de hier gepresenteerde analyse dus niet relevant. Concreet is voor het tellen van complementconstructies met Wilders’ of Vogelaars perspectief in de matrixzin de in paragraaf 5.3.2 beschreven methode gehanteerd; hier beperk ik me daarom tot een verwijzing naar die beschrijving.

⁹⁶ W: 4/87z vs. V: 27/83z; LL = 20,23, p < 0,0001. Voor deze loglikelihood-berekening is als referentiecensus niet het aantal woorden, maar het aantal volzinnen (vgl. noot 78) van beide toespraken gebruikt. Daarbij zijn W1, W67 en V1 buiten beschouwing gelaten, omdat deze bestaan uit een woord of de woordgroep (nl. (‘Mevrouw de) Voorzitter’). Zie verder ook noot 176 in paragraaf 5.3.2.

naar actie. *Het is onbegrijpelijk* dat de Haagse politiek helemaal niets doet, tegengehouden door angst, (...).

- (62) Wij stevenen af op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. Dat is een nu al historische vergissing. Geen sprake van islamisering? Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. Heel veel mensen hebben daar genoeg van. Zij hebben genoeg van die hoofddoekjes, (...). Maar er is gelukkig ook nog hoop. De meerderheid van de Nederlanders is namelijk doordrongen van het feit dat de islam een gevaar is. (...) Wij nemen die mensen uiterst serieus, want veel Nederlanders zijn het spuugzat en hunkeren naar actie. Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden door angst, (...). (W46-56)

Een soortgelijke demonstratie vormen fragmenten (63) en (64). De passage in (63) is een denkbaar alternatief voor het fragment in (64), dat afkomstig is uit de toespraak van Wilders.⁹⁷

- (63) *Het is een feit dat* moslims de teksten in de Koran die eeuwig gelden voor alle moslims, ook vandaag de dag nog kunnen beschouwen als een "license to kill" (...). *Ik ben ervan overtuigd dat* de inhoud van de Koran zo is geformuleerd dat de bevelen gericht zijn aan moslims van alle tijden, dus ook aan de moslims van nu. In tegenstelling tot teksten in bijvoorbeeld de Bijbel die juist zijn geformuleerd als historische verhalen waarbij de gebeurtenissen in een ver verleden in een context worden geplaatst, *is duidelijk dat* dit bij de Koran niet het geval is. *Het is dan ook geen toeval dat* het moslims waren en geen joden of christenen die de catastrofale terroristische aanslagen in New York, Madrid en Londen pleegden en niet voor niets werd Theo van Gogh door de moslim Mohammed Bouyeri op beestachtige wijze afgeslacht.
- (64) Moslims kunnen de teksten in de Koran die eeuwig gelden voor alle moslims, ook vandaag de dag nog beschouwen als een "license to kill" (...). De inhoud van de Koran is zo geformuleerd dat de bevelen gericht zijn aan moslims van alle tijden, dus ook aan de moslims van nu. In tegenstelling tot teksten in bijvoorbeeld de Bijbel die juist zijn geformuleerd als historische verhalen waarbij de gebeurtenissen in een ver verleden in een context worden geplaatst, is dit bij de Koran niet

⁹⁷ De passage in (64) wordt bovendien direct gevolgd door fragment (42) (zie paragraaf 3.3.2.6). Ook daar komt de afwezigheid van complementconstructies duidelijk naar voren.

het geval. Het waren dan ook moslims en geen joden of christenen die de catastrofale terroristische aanslagen in New York, Madrid en Londen pleegden en niet voor niets werd Theo van Gogh door de moslim Mohammed Bouyeri op beestachtige wijze afgeslacht. (W13-16)

Waar Ella Vogelaar met haar zinsbouw dus veelvuldig ruimte biedt voor alternatieve visies of standpunten, biedt de zinsbouw van Wilders' toespraak die ruimte *niet*: in de zinsbouw van Wilders is de suggestie afwezig dat er andere gezichtspunten mogelijk zijn op de kwesties die aan de orde worden gesteld. Door Vogelaaars keuze voor het gebruik van complementconstructies brengt zij haar standpunten expliciet als opinies, terwijl Wilders zijn standpunten overwegend als *feiten* presenteert. Dit verschil in presentatiewijze draagt bij aan de indruk dat Wilders zijn standpunten helderder formuleerde dan Vogelaar: anders dan bij Vogelaar is bij Wilders de suggestie afwezig dat de werkelijkheid ook anders zou kunnen zijn dan zoals door hem wordt voorgesteld.

3.3.2.8 Parallellisme en anafoor

Onderdeel C2 van de checklist richt de aandacht op grammaticale en lexicale patronen. Het parallellisme is een woordfiguur waarbij zinnen of zinsdelen op dezelfde wijze zijn opgebouwd (Braet 2007: 118; Fahnestock 2011: 226-230). Zowel in de toespraak van Wilders als in die van Vogelaar zijn 2 passages aanwijsbaar waarin evidente gevallen van deze stijlfiguur worden ingezet. Daarbij is de *lengte* van de passages waarover deze stijlfiguur zich uitstrekt, in beide toespraken zeer verschillend.

Een van de twee passages uit Wilders' toespraak waarin het parallellisme zich manifesteert, is het slot. Wilders eindigt met een serie imperatieven, die gezamenlijk een parallellisme vormen:

- (65) Er rust een historische taak op uw schouders, mijnheer Balkenende. Wees moedig. Doe waar veel Nederlanders om schreeuwen. Doe wat Nederland nodig heeft. Stop de immigratie uit moslimlanden. Sta geen enkele nieuwe moskee meer toe. Sluit de islamitische scholen. Verbied de boerka. Verbied de Koran. Zet criminele moslims, zoals die Marokkaanse straatterroristen waar mensen in het land echt knettergek van worden, nu een keer het land uit. Neem uw verantwoordelijkheid. Stop de islamisering. (W76-87)

De tweede passage uit Wilders' toespraak is weergegeven in (66). De parallelle opbouw van zinnen en zinsdelen (zie de onderstrepingen), wordt daarbij gecombineerd met de anafoor (zie de cursiveringen): een stijlfiguur waarbij herhaling van een woord of woordgroep optreedt aan het begin van op elkaar volgende zinnen (Braet 2007: 116; Fahnestock 2011: 230-231).

- (66) *Heel veel Nederlanders*, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. *Heel veel mensen* hebben daar genoeg van. Zij hebben genoeg *van* die hoofddoekjes, *van* die boerka's, *van* dat ritueel slachten van dieren, *van* eerwraak, *van* schallende minaretten en krijsende imams, *van* vrouwenbesnijdenis, *van* maagdenvlieshersteloperaties, *van* de mishandeling van homo's, *van* het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, *van* dat hallalvlees bij Albert Heijn en van El HEMA, *van de* shariatestaten en de shariahypotheek van Wouter Bos *en van* de enorme oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen. (...) *De meerderheid van de Nederlanders* is namelijk doordrongen van het feit dat de islam een gevaar is. *De meerderheid van de Nederlanders*, zo blijkt uit een opinieonderzoek, ziet de islam als een bedreiging van onze cultuur. (...) Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden *door* angst, *of door* – zeg ik tegen de heer Pechtold – verkeerde ideeën, *of door* politieke correctheid, *of door* simpelweg electorale motieven (...). (W49-56)

In Vogelaars toespraak manifesteert het parallellisme zich in de passages (67) en (68). Ook Vogelaar combineert het parallellisme met de anafoor. De tekstlengte waarover beide stijlfiguren zich uitstrekken, is daarbij echter beduidend korter:

- (67) *Wij moeten* hiermee zo omgaan dat wij voorkomen dat mensen elkaar de rug toekeren, *wij moeten* ervoor zorgen dat zij juist op zoek gaan naar samenhang en naar het gemeenschappelijke, ondanks de verschillen. (V14)
- (68) *Als je* met mensen praat, leer je ze kennen. *Als je* niet met ze praat, leer je ze niet kennen. *Wat je* niet kent, boezemt je angst in. *Wat je* vreest, vernietigt je. (V17-20)

Het parallellisme en de anafoor zijn beide stijlfiguren die bijdragen aan een overzichtelijke, heldere opbouw van zinnen of zinsgedeelten (Fahnestock 2011: 231). Het feit dat deze figuren zich in Wilders' toespraak over beduidend langere passages uitstrekken, is dan ook relevant: ook dit kan ertoe hebben bijgedragen dat Wilders' taalgebruik als helderder werd gepercipieerd dan dat van Vogelaar.

3.3.2.9 Metafoor

Tot besluit van de stilistische analyse wil ik nog kort de aandacht vestigen op een van de stijlfiguren die onder onderdeel C3 ('semantische patronen') in de checklist wordt genoemd: de metafoor. Een metafoor combineert twee

domeinen (veelal één concreet en één abstract), op zo'n manier dat kennisinhoud en -structuur vanuit het ene domein (het 'brondomein') wordt overgedragen naar het andere (het 'doeldomein') (Lammerts & Verhagen 1994: 375; Charteris-Black 2011: 31).

In de toespraak van Ella Vogelaar spelen metaforen geen opvallende rol. Vogelaar maakt niet systematisch gebruik van een bepaald 'brondomein' om over het 'doeldomein' integratie te praten. Dit is in Wilders' toespraak anders. Wilders hanteert bij het bespreken van integratieproblematiek herhaaldelijk terminologie uit het brondomein 'oorlog'. Een aantal voorbeelden:

- (69) Ongeveer 1400 jaar geleden is ons *de oorlog verklaard* door een ideologie van haat en geweld (...). (W04)
- (70) De islam wil *overheersen, onderwerpen, doden en oorlog voeren*. Die toenemende islamisering moet (...) worden *gestopt*. De islam is *het paard van Troje in Europa*. (W40-42)
- (71) Zij [minister Vogelaar] toont daarmee aan dat zij de Nederlandse cultuur *verraadt*. (W62)
- (72) Laten wij ervoor zorgen dat de derde islamitische *invasie* die nu volop gaande is, *tot stilstand wordt gebracht*. (W34)

Lakoff & Johnson (1980) hebben laten zien dat metaforen onze gedachten structureren en sturen. Het feit dat Wilders oorlogsmetaforiek gebruikt om over integratieproblematiek te spreken, draagt ertoe bij dat Wilders 'helder' overkomt: de oorlogsmetafoor biedt hem de mogelijkheid een heldere rolverdeling te maken tussen goed en kwaad, tussen agressor ('de' islam), 'slachtoffers' (miljoenen Nederlanders), lafaards (de regering; leden van het kabinet) en verdedigers van de vrijheid (Wilders en de PVV). Bovendien kan de door Wilders voorgestelde oorlogssituatie voor hem dienen als een rechtvaardiging voor zijn compromisloze en radicale standpunten: in vreedzame tijden zijn dergelijke opvattingen minder vanzelfsprekend (vgl. Lammerts & Verhagen 1994).

3.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk heb ik een stilistische analyse gepresenteerd van de toespraken die Geert Wilders en Ella Vogelaar hielden tijdens het debat over het kabinetsstandpunt ten aanzien van het rapport 'Dynamiek in islamitisch activisme' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), dat beter bekend is komen te staan als het 'Knettergek-debat'. Ik heb betoogd dat de spreekstijl van Wilders en Vogelaar als respectievelijk 'helder' en 'wollig' overkwam, en dat op het tekstuele microniveau tal van stilistische verschijnselen voor deze twee globale indrukken op macroniveau

verantwoordelijk zijn. De behandelde stijlmiddelen worden in Tabel 13 nog eens samengevat.

Tabel 13. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Vogelaar die bijdragen aan de indruk van een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl.

Stilistische verschijnselen	Paragraaf
Intensiverende en extensiverende woorden	3.3.2.1
Concrete of abstracte naamwoorden	3.3.2.2
Nominalisaties	3.3.2.3
Definietheid of indefinietheid	3.3.2.4
Heldere of onheldere verwijswwoorden	3.3.2.5
Complexe of niet-complexe zinnen	3.3.2.6
a. zinslengte	
b. aan- of afwezigheid van bijzinnen	
c. graden van inbedding	
Aan- of afwezigheid van complementatie	3.3.2.7
Parallellisme en anafoor	3.3.2.8
Metafoor	3.3.2.9

In de stilistische analyse is voor alle besproken stilistische verschijnselen afzonderlijk betoogd dat deze bijdragen aan de heldere en wollige spreekstijl van beide politici. Uiteindelijk is het echter de *gezamenlijke* inzet van al die stilistische middelen, en het samenspel ertussen, die de indrukken van ‘helder’ en ‘wollig’ taalgebruik bewerkstelligen. Een passage uit Wilders’ toespraak die dit demonstreert is fragment (73), dat niet alleen een relatief lang parallellisme en anaforen bevat, maar ook tal van intensiverende woorden, definiete lidwoorden, weinig graden van inbedding, heldere verwijswwoorden, en geen complementatie (passages uit het fragment zijn in de verschillende deelparagrafen afzonderlijk besproken):⁹⁸

- (73) Wij stevenen af op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. Dat is een nu al historische vergissing. Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. Heel veel mensen hebben daar genoeg van. Zij hebben genoeg van die hoofddoekjes, van die boerka’s, van dat ritueel slachten van dieren, van eerwraak, van schallende minaretten en krijsende imams, van

⁹⁸ Zie de bespreking van fragmenten (6), (7), (28), (39), (62) en (66) in verschillende subparagrafen van paragraaf 3.3.2.

vrouwenbesnijdenis, van maagdenvlieshersteloperaties, van de mishandeling van homo's, van het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, van dat hallalvlees bij Albert Heijn en van El HEMA, van de shariatestaten en de shariahypotheek van Wouter Bos en van de enorme oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen. (...) De meerderheid van de Nederlanders is namelijk doordrongen van het feit dat de islam een gevaar is. De meerderheid van de Nederlanders, zo blijkt uit een opinieonderzoek, ziet de islam als een bedreiging van onze cultuur. (...) Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden door angst, of door – zeg ik tegen de heer Pechtold – verkeerde ideeën, of door politieke correctheid, of door simpelweg electorale motieven (...). (W49-56)

Ook de 'wolligheid' van Vogelaars spreekstijl is uiteindelijk het resultaat van de gezamenlijke inzet van verschillende stilistische middelen, en het samenspel daartussen. Een illustratie hiervan vormt fragment (74), dat eerder als voorbeeld (33) ter sprake kwam in paragraaf 3.3.2.5 om Vogelaars gebruik van onheldere verwijswwoorden te demonstreren:

- (74) Het gaat om het bevorderen van de emancipatie van vrouwen, het versterken van de weerbaarheid van die gemeenschappen tegen radicalisering en het bespreekbaar maken van eengerelateerd geweld. In die gemeenschappen zelf moet duidelijk worden wat wel en niet kan. Taboes rond dit soort onderwerpen moeten binnen die gemeenschappen worden doorbroken. In het integratiebeleid gaan wij uit van het behoud van verworvenheden in onze samenleving, zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht hun seksuele geaardheid of religie. Het heeft in onze samenleving lang genoeg geduurd om tot een brede maatschappelijke acceptatie te komen van deze gelijkheden. Ik zal deze met kracht bevorderen en verdedigen. Maar ik zeg er ook bij dat dit betekent dat wij realisme en geduld nodig hebben. (V62-68)

In (74) gaan onheldere verwijswwoorden gepaard met de nodige abstracte woorden (o.a. 'emancipatie', 'gemeenschappen', 'radicalisering', 'acceptatie', 'gelijkheden'), naamwoordstijl in combinatie met lege werkwoorden ('het gaat om het bevorderen...'; '...gaan wij uit van het behoud van...'; 'komen tot een brede maatschappelijke *acceptatie*'), indefinietheid (o.a. 'taboes', 'verworvenheden'), en complementatie ('ik zeg er ook bij dat dit betekent dat...'). Het is de gezamenlijke inzet van dergelijke middelen, en hun interactie, die de indruk van een wollige spreekstijl bewerkstelligt.

Om relevante stijlmiddelen op het spoor te komen, is gebruikgemaakt van de checklist van Verhagen (2001a) (zie paragraaf 2.2.2). In de stilistiek is meermalen voorgesteld met een dergelijk checklist te werken, maar deze voorstellen hebben in de praktijk van stijlonderzoek tot op heden nauwelijks navolging gekregen. In hoeverre is het werken met een checklist, zoals die van Verhagen (2001a), nu waardevol is voor taalkundig-stilistisch onderzoek?

Ter beantwoording van die vraag is het allereerst zinvol om te expliciteren dat het verrichten van taalkundig-stilistisch onderzoek in verschillende componenten uiteenvalt – zoals de casus ook laat zien. Op macroniveau dient te worden vastgesteld welke intersubjectieve indruk de tekst in kwestie wekt; op microniveau moet de analist stijlmiddelen *identificeren*, *kwantificeren* en *interpreteren*. De checklist beoogt een hulpmiddel te zijn voor de eerste van deze drie taken op microniveau. Dit betekent dat de lijst dus geen ondersteuning biedt bij het beantwoorden van de vraag hoe eenmaal geïdentificeerde stijlmiddelen moeten worden geoperationaliseerd (‘welke criteria hanteer ik bij het tellen van naamwoordstijl?’), of bij het duiden van die stijlmiddelen (‘wat is in deze tekst het (veronderstelde) effect van naamwoordstijl?’). Voor deze kwesties dient de analist zich te verdiepen in de ‘linguïstische wereld’ die achter ieder onderdeel van de checklist schuilgaat (zie ook paragraaf 2.2.2).

Voor het identificeren van stijlmiddelen is de checklist onmiskenbaar waardevol. De checklist bevat een groot aantal aandachtspunten voor stilistisch onderzoek, en heeft zodoende een belangrijke heuristische functie. Door de lijst systematisch langs te lopen, wordt de analist als het ware gedwongen om een groot aantal stijlmiddelen in de analyse te betrekken; dit verkleint de kans dat relevante stijlmiddelen over het hoofd worden gezien. Zo zou zonder de checklist in de toespraken van Wilders en Vogelaar onder meer het verschillend gebruik van verwijzwoorden waarschijnlijk aan de aandacht van de analist zijn ontglipt.

Bovendien richt de checklist de blik van de analist als vanzelf ook op *grammaticaal*-stilistische verschijnselen. Dat is eveneens waardevol. Zoals in paragraaf 3.1 is opgemerkt, bestaat er in de analyse van politiek taalgebruik voor variatie op het terrein van grammaticale verschijnselen relatief weinig aandacht. Dit hoofdstuk demonstreert echter dat ook infrequent bestudeerde grammaticaal-stilistische verschijnselen als zinscomplexiteit en complementatie de moeite van het analyseren waard zijn. De checklist helpt om dergelijke middelen op te sporen: de lijst expliciteert dat stijlmiddelen zich op alle niveaus van een tekst bevinden – inclusief dat van de grammatica.

Het feit dat het werken met de checklist de kans verkleint dat relevante stijlmiddelen over het hoofd worden gezien, wil uiteraard niet zeggen dat die kans door de checklist wordt gereduceerd tot nul. De checklist kan de analist geen *volledige* garantie bieden dat alle relevante stijlmiddelen in een tekst worden gevonden, alleen al doordat de checklist niet uitputtend is. Een complete lijst

van stijlmiddelen zou immers een onhanteerbaar analyse-instrument opleveren (zie paragraaf 2.2.2). In de toespraken van Wilders en Vogelaar stuitte ik ook buiten de checklist om op een aantal relevante stijlmiddelen (zie Tabel 1 in paragraaf 3.3.1), en deze zouden in principe dus aan de checklist kunnen worden toegevoegd. Meer in het algemeen roept dit de vraag op in hoeverre de stilistische rijkdom van de lijst nog verbeterd kan worden, zonder dat de lijst veel aan praktische toepasbaarheid inboet. Voor het beantwoorden van die vraag is meer onderzoek noodzakelijk (zie ook hoofdstuk 6).

Tot slot verdient het werken met een checklist ook nog om een andere reden aanbeveling. Een kritiekpunt dat tegen de hier geschetste vorm van stijlonderzoek is ingebracht, is dat analyses ad hoc zouden zijn.⁹⁹ Doordat in de analyse een select aantal stijlmiddelen wordt besproken die door de analist van belang worden geacht, is het voor de lezer moeilijk om te achterhalen waarom nu juist deze middelen besproken worden, en geen andere. Hoewel deze kritiek door het werken met een checklist niet echt kan worden ondervangen (een checklist is immers niet volledig, en in zekere zin zelf ‘ad hoc’ van aard), is het werken met een checklist wel een verbetering. Wanneer in de analyse een checklist wordt gebruikt, krijgt de lezer namelijk een beter inzicht in de verschijnselen die de analist in overweging heeft genomen dan wanneer *geen* checklist zou worden gebruikt. Zo beschouwd heeft het werken met een checklist dus niet alleen voordelen voor de analist, die met het langslopen van de lijst de kans verkleint dat hij relevante stijlmiddelen over het hoofd ziet, maar ook voor de kritische lezer en beoordelaar van stijlanalyses, voor wie het transparanter wordt welke verschijnselen in de analyse allemaal in overweging zijn genomen. Het inzetten van een checklist bij taalkundig-stilistisch onderzoek zou ook om laatstgenoemde reden meer navolging verdienen dan het tot nu toe gekregen heeft.

⁹⁹ Zie Poole (2010: 147), Hamilton (2008: 559) en Van Rees (2005: 96), en de verwijzingen aldaar.

Hoofdstuk 4

Een afstandelijke en nabije opstelling

4.1 Inleiding

Op 2 april 2011 hield toenmalig CDA-partijleider Maxime Verhagen een toespraak tijdens een partijcongres in Den Haag. Ten tijde van het congres heerste er grote verdeeldheid over de koers van de partij en de politieke samenwerking die het CDA met de PVV was aangegaan. Verhagen schetste in zijn toespraak de speerpunten van het CDA. Daarbij maakte hij veelvuldig gebruik van een inclusief ‘wij’. Een fragment:

- (1) Ik heb er nooit aan getwijfeld dat *we* als CDA’ers allemaal met de beste bedoelingen handelen. *We* moeten werken aan herstel van onderling vertrouwen. Ik wil mij daar samen met *onze* nieuwe partijvoorzitter voor inzetten, zodat *we* met z’n allen vanuit *onze* gemeenschappelijke uitgangspunten verder kunnen bouwen. (...) Ik wil mij er persoonlijk voor inzetten dat *we* weer een volkspartij worden die naast de mensen staat en hun zorgen serieus neemt. (...). *Wij* kunnen en zullen met elkaar de antwoorden formuleren. Die ambitie hebben *we*, *we* zijn dit aan *onze* kiezers verplicht, maar vooral aan *onszelf*, aan *onze* idealen. Als *we* in *onze* harten kijken, hebben *we* de antwoorden. (Verhagen 2011; onderstreping en cursivering MvL)

Verhagens gebruik van inclusief ‘wij’ draagt bij aan de indruk dat hij zich in zijn toespraak op een lijn probeerde te stellen met zijn partijgenoten. Deze indruk van gemeenschappelijkheid zou minder sterk aanwezig zijn geweest wanneer Verhagen niet systematisch voor een inclusief ‘wij’ gekozen had, maar voor een andere formulering (‘het CDA’) – helemaal wanneer ook andere stilistische keuzes die gemeenschappelijkheid suggereren (zie de onderstrepingen in (1)) zouden zijn weggelaten. Vergelijk (1) met (2):

- (2) Ik heb er nooit aan getwijfeld dat *CDA’ers* allemaal met de beste bedoelingen handelen. *Het CDA* moet werken aan herstel van onderling vertrouwen. Ik wil mij daar met *de* nieuwe partijvoorzitter van *het CDA* voor inzetten, zodat *het CDA* vanuit *de* gemeenschappelijke uitgangspunten verder kan bouwen. (...) Ik wil

mij er persoonlijk voor inzetten dat *het CDA* weer een volkspartij wordt die naast de mensen staat en hun zorgen serieus neemt. (...). *Het CDA* kan en zal de antwoorden formuleren. Die ambitie heeft *het, het CDA* is dit aan *zijn* kiezers verplicht, maar vooral aan *zichzelf*, aan *zijn* idealen. Als *het CDA* in *zijn* hart kijkt, heeft *het* de antwoorden.

De manier waarop politici zich opstellen ten opzichte van hun publiek, wordt in de analyse van politiek taalgebruik wel gekarakteriseerd in termen van ‘afstand’ of ‘nabijheid’.¹⁰⁰ Achter deze metaforische noties gaat de gedachte schuil dat politici de indruk kunnen wekken een meer of minder nauwe band te onderhouden met hun publiek – bijvoorbeeld doordat ze de indruk wekken zich in meer of mindere mate met het publiek te vereenzelvigen, door in meer of mindere mate voor hun problemen op te komen, etc.

Het voorbeeld van Maxime Verhagen laat zien dat ook formuleringskeuzes kunnen bijdragen aan een meer of minder nabije of afstandelijke opstelling. Wanneer Verhagen zijn woorden als in (2) had gekozen, zou hij meer afstand tot zijn CDA-collega’s hebben bewaard dan het geval was in de daadwerkelijk uitgesproken passage (1). Een ander voorbeeld is de woordkeuze van voormalig PvdA-fractievoorzitter Mariëtte Hamer tijdens een gelegenheidsrede in een woonzorgcentrum in Amsterdam (Hamer 2009). In haar toespraak sprak ze de bewoners van het zorgcentrum systematisch aan met ‘lieve mensen’. Daarmee positioneerde zij zich relatief nabij haar publiek: Hamer had er ook voor kunnen kiezen zich tot de bewoners te richten met het afstandelijker ‘beste mensen’, of met ‘geachte aanwezigen’ – hetgeen een nog afstandelijker opstelling zou hebben betekend.

In dit hoofdstuk presenteer ik een stilistische analyse van de toespraken die Geert Wilders (PVV) en Alexander Pechtold (D66) hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen van 2008 en 2009. Startpunt voor de analyse vormen mediaoordelen waaruit kan worden afgeleid dat Wilders en Pechtold de indruk wekten zich in termen van ‘afstand’ en ‘nabijheid’ heel verschillend op te stellen tegenover het publiek. Ik zal betogen dat tal van stilistische keuzes aan deze indrukken bijdragen. De casus is complexer dan die uit hoofdstuk 3: waar in het vorige hoofdstuk twee indrukken leidend waren (een ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl), vormen in dit hoofdstuk *vier* intersubjectieve indrukken op macroniveau (twee indrukken m.b.t. Wilders en twee m.b.t. Pechtold) het uitgangspunt.

¹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld Ilie (2010), Jagers & Walgrave (2007), Duszak (2002), De Fina (1995) en Maitland & Wilson (1987).

Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig:

- In methodisch opzicht staat het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau centraal. Ik zal betogen dat stilistische keuzes op microniveau niet altijd rechtstreeks aan indrukken op macroniveau hoeven te worden verbonden: soms worden verbanden tussen micro- en macroniveau *indirect* gelegd, via een of meer tussenstappen.
- In de analyse van politiek taalgebruik wordt de vraag hoe politici zich ten opzichte van hun publiek positioneren doorgaans bestudeerd door te kijken naar keuzes op het gebied van persoonlijke voornaamwoorden (met name inclusief ‘wij’) en/of aanspreekvormen.¹⁰¹ Dit hoofdstuk vormt een pleidooi om in dergelijke analyses ook *andere* stilistische middelen te betrekken. Ik zal betogen dat keuzes op het terrein van voornaamwoorden en aanspreekvormen slechts twee van *vele* stijlmiddelen zijn die aan de indruk van een meer of minder afstandelijke of nabije opstelling kunnen bijdragen.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 4.2 leg ik uit dat ‘het publiek’ in de institutionele context van de Tweede Kamer in feite bestaat uit twee functioneel verschillende publiekstypen, en dat politici zich als gevolg daarvan in de Tweede Kamer ten opzichte van twee publiekstypen moeten positioneren. Aansluitend maak ik aannemelijk dat Wilders en Pechtold tijdens de Algemene politieke beschouwingen van 2008 en 2009 de indruk wekten zich in termen van ‘afstand’ en ‘nabijheid’ verschillend op te stellen ten opzichte van beide publiekstypen. In paragraaf 4.3 laat ik vervolgens zien hoe tal van stilistische keuzes op het microniveau van Wilders’ en Pechtolds toespraken bijdragen aan deze indrukken op macroniveau. In de conclusie (paragraaf 4.4) worden de belangrijkste bevindingen van dit hoofdstuk op een rij gezet.

4.2 De opstelling van Wilders en Pechtold tijdens de APB (2008 en 2009)

Nederland kent een representatieve, ofwel indirecte democratie: een regeringsvorm waarbij de bevolking een aantal vertegenwoordigers kiest die het politieke bestuur uitvoeren. Over het algemeen wordt aangenomen dat er aan deze zogeheten ‘vrije vertegenwoordiging’ twee kanten zitten: eigen verantwoordelijkheid of autonomie aan de ene kant, en verwoording van de vragen die in de maatschappij leven aan de andere kant (Te Velde 2003; Van Haften 2011). Het Nederlandse politieke systeem is dus zowel een stelsel van bestuur als van vertegenwoordiging (Aerts 2009: 97). Binnen dit systeem

¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld Moberg & Eriksson (2013), Maalej (2012), Vukovic (2012), Proctor & I-Wen Su (2011), Cramer (2010), Dieltjens (2007: 38-44), Blas Arroyo (2000), Wilson (1990), en de referenties in noot 100.

hebben volksvertegenwoordigers een duale taak. Enerzijds worden ze geacht om in autonomie, zonder last of ruggespraak, met andere politici tot besluiten te komen over bijvoorbeeld wetgeving, volgens de daarvoor geldende regels en procedures. Deze taak vloeit voort uit de autonome kant van vrije vertegenwoordiging. Anderzijds dienen parlementariërs publiekelijk verantwoording af te leggen, de legitimiteit van de politiek gestalte te geven en onder woorden te brengen welke maatschappelijke problemen politieke prioriteit moeten krijgen – hetgeen samenhangt met het feit dat zij de samenleving representeren (Te Velde 2003: 26-27).

De aard van het Nederlandse parlementaire systeem en de daaruit voortvloeiende duale taak van een volksvertegenwoordiger maken dat het auditorium waarop een politicus zich in zijn parlementaire bijdragen moet richten, bestaat uit twee publiekstypen. Voor de taken die verbonden zijn met zijn autonome positie, dient een politicus zich te wenden tot zijn Haagse collega's: Tweede Kamerleden en leden van het kabinet. Tegelijkertijd dient hij zich, als gevolg van zijn representerende taak, te richten tot de samenleving, tot de mensen in het land. Beide publiekstypen kennen uiteraard zelf weer een heterogene samenstelling: binnen beide publieken bestaat diversiteit wat betreft opleidingsniveau, sociale status, opvattingen over o.a. sociale, ethische en religieuze kwesties, etc. In de analyse van politiek taalgebruik wordt ervan uitgegaan dat in feite ieder publiek een heterogene samenstelling kent (Van Haaften 2011: 361). Waar het hier om gaat is dat een politicus zich in de Tweede Kamer dient te richten op *twee* heterogeen samengestelde publieken, die functioneel van elkaar verschillen – beschouwd vanuit de taken die een parlementariër in een representatieve democratie dient te vervullen. Deze dubbele publieksgerichtheid ligt dus besloten in de aard van het Nederlandse politieke systeem.

De gedachte dat een politicus zich in de context van het Nederlandse parlementair debat dient te richten op twee functioneel verschillende publiekstypen (die ieder nog heterogeen van aard zijn), is samengevat in Tabel 14. In het vervolg zullen de twee publiekstypen worden aangeduid met 'de Haagse collega-politici' en 'de mensen in het land'.

Tabel 14. Institutionele doelen van het parlementair debat in een representatieve democratie, de taken van een volksvertegenwoordiger en de daaraan verbonden publiekstypen (Te Velde 2003; Van Haaften 2011).

Institutioneel doel	Taak volksvertegenwoordiger	Publiek
Autonomoos doel	- tot besluiten komen volgens de daarvoor geldende regels en procedures	leden van het kabinet en Tweede Kamerleden (‘de Haagse collega-politici’)
Representerend doel	- publiekelijk verantwoording afleggen; - de legitimiteit van de politiek gestalte geven; - onder woorden brengen welke maatschappelijke problemen politieke prioriteit moeten krijgen	de samenleving (‘de mensen in het land’)

Het feit dat een politicus in de Tweede Kamer te maken heeft met twee publiekstypen, brengt met zich mee dat hij in zijn parlementaire bijdragen de indruk kan wekken zich meer of minder afstandelijk/nabij die twee publiekstypen te positioneren. Een Nederlands parlementariër kan dus de indruk wekken zich meer of minder afstandelijk/nabij zijn Haagse collega-politici te positioneren; tegelijkertijd kan hij overkomen als een politicus die zich in meer of mindere mate afstandelijk/nabij de mensen in het land opstelt.

Als gezegd richt ik mij in dit hoofdstuk op de toezeggingen die Geert Wilders en Alexander Pechtold hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009. Hoe stelden Wilders en Pechtold zich in deze teksten op ten opzichte van de Haagse collega-politici en de mensen in het land? Hoe werd hun houding tegenover beide publiekstypen gepercipieerd?

Om die vraag te beantwoorden is via de database LexisNexis gezocht naar artikelen waarin Wilders of Pechtold genoemd worden in de periode 1 september 2008 - 20 februari 2010.¹⁰² De resultaten van deze globale zoekopdracht zijn vervolgens stuk voor stuk geanalyseerd op de vraag of de artikelen inzicht geven in de manier waarop Wilders en/of Pechtold zich opstelden tegenover hun collega-politici en/of de mensen in het land tijdens de APB van 2008 en 2009. Net als bij het zoeken naar oordelen over de spreekstijl

¹⁰² Gezocht is in de landelijke en regionale dagbladen, en in drie opiniebladen (*De Groene Amsterdammer*, *Elsevier* en *Vrij Nederland*). De keuze voor 20 februari 2010 is ingegeven door het feit dat toen het kabinet-Balkenende IV viel.

van Wilders en Vogelaar (zie paragraaf 3.2) bleek ook nu al snel dat het niet goed mogelijk was om oordelen te vinden die specifiek gaan over de manier waarop Wilders en Pechtold zich tijdens de APB van 2008 en 2009 positioneerden. De meeste oordelen waaruit een bepaalde opstelling van Wilders of Pechtold kan worden afgeleid, bleken een *globaal* karakter te hebben: bij de meeste oordelen is niet goed te achterhalen op basis van welke publieke optredens in de periode 2008-2009 die oordelen precies tot stand zijn gekomen.

Ook deze ‘indrukken-in-het-algemeen’ zijn echter interessant voor de vraag hoe Wilders en Pechtold zich in de APB tegenover beide publiekstypen opstelden. De APB zijn profileringsdebatten: voor de fractievoorzitters van de verschillende politieke partijen is het belangrijkste doel van de APB om de politieke positie van de eigen partij over het voetlicht te brengen. Politici zullen daarbij inconsistenties met andere publieke optredens proberen te vermijden. Het is dan ook aannemelijk dat de manier waarop Wilders en Pechtold overkwamen tijdens de APB van 2008 en 2009, overeenkomt met de manier waarop ze dat deden bij andere publieke optredens in de periode 2008-2009. Zodoende mag worden aangenomen dat de gevonden ‘indrukken-in-het-algemeen’ over de opstelling van Wilders en Pechtold ook inzicht geven in de manier waarop zij tijdens de APB van beide jaren overkwamen. Los daarvan is het overigens ook niet onaannemelijk te veronderstellen dat flink wat van de ‘indrukken-in-het-algemeen’ over Wilders’ en Pechtolds opstelling uit grofweg de periode 2008-2009 in ieder geval deels ook gebaseerd zijn op Wilders’ en Pechtolds bijdragen aan de APB van die jaren. De APB genereren relatief veel media-aandacht; het zijn bij uitstek deze debatten die bijdragen aan de beeldvorming van politici.

De resultaten van de zoektocht naar oordelen over de opstelling van Wilders en Pechtold worden hieronder weergegeven.¹⁰³ Eerst zullen relevante oordelen over Wilders aan bod komen, gevolgd door oordelen die inzicht geven in de manier waarop Pechtold zich tegenover beide publiekstypen positioneerde. De meeste oordelen over de opstelling van beide politici zijn weliswaar niet in termen van ‘afstand’ en ‘nabijheid’ geformuleerd, maar zoals zal blijken is het goed mogelijk om de oordelen in deze termen te herinterpreteren.

Indrukken van Wilders’ opstelling

Tal van typeringen over Geert Wilders wijzen erop dat Wilders in de periode 2008-2009 overkomt als een politicus die zich nabij de mensen in het land positioneert, en die zich afstandelijk opstelt ten opzichte van de Haagse collega-

¹⁰³ Tijdens het onderzoek stuitte ik ook buiten de systematische zoektocht om op een aantal relevante oordelen over de opstelling van beide politici (bijvoorbeeld De Bruijn 2010; Olders 2008). Deze oordelen zijn aan de resultaten van de systematische zoektocht in dag- en opiniebladen toegevoegd.

politici. Zo wordt veelvuldig over Wilders gezegd dat hij een ‘populist’ zou zijn (De Jong 2011: 115). Zelden wordt daarbij geëxpliciteerd wat precies onder de term ‘populist’ wordt verstaan, maar de (vaak negatief bedoelde) typering lijkt meestal betrekking te hebben op Wilders’ afzetten tegen het politieke establishment en/of op het zich opwerpen als een ‘spreekbuis van het volk’ (De Mul 2009). De typering dat Wilders een ‘populist’ zou zijn, is zo beschouwd een aanwijzing dat Wilders overkwam als iemand die afstand bewaart ten opzichte van zijn Haagse collega-politici, en als een politicus die de indruk wekt zich nabij de mensen in het land te positioneren.¹⁰⁴

Ook andere oordelen over Wilders wijzen in deze richting. Zo wordt Wilders in de media wel getypeerd als iemand die ‘(...) vooral vertolker [lijkt] te willen zijn van het volkse oordeel’ (Frissen 2009), als iemand die zich opstelt als een ‘doorgeefluik’ van de mening van de kiezer (Van der Spek, Frissen & Rouw 2009), als een politicus die ‘namens het volk, de burger’ spreekt (Staal & Stokmans 2008). Deze oordelen wijzen erop dat Wilders overkwam als een politicus die zich nabij de mensen in het land opstelt.

Verder is het opvallend dat Wilders wordt gekarakteriseerd als ‘anti-establishment’ (Staal 2009), als een politieke ‘outsider’ (De Bruijn 2010: 24; Staal & Stokmans 2008) – ondanks het feit dat hij al jaren op het Binnenhof rondloopt. Vrijsen (2008) en Voerman (2009) verwoorden deze indruk respectievelijk als volgt:

Wilders is raspoliticus. (...) Eigenlijk heeft hij nooit iets anders gedaan dan parlementair werk. (...) Het vreemde is alleen dat Wilders allereerst wordt beschouwd als een exoot in de politiek, als iemand van wie de kiezers zouden denken dat hij géén deel uitmaakt van het Haagse zootje en juist daardoor populair is. (...) De truc van Wilders komt neer op politieke beeldvorming: hij construeert het idee dat andere partijen hem uitstoten. (Vrijsen 2008)

In de eerste plaats heeft het succes van de PVV te maken met de *populistische* strategie van Wilders. Op alle mogelijke manieren probeert hij de tegenstelling aan te wakkeren tussen het volk en de vermeende Haagse elite, vooral met betrekking tot de islam, (allochtone) criminaliteit, Europese integratie, de toetreding van Turkije en de Nederlandse Antillen. *Op Houdini-achtige wijze slaagt hij er daarbij in zich van zijn eigen Haagse verleden los te maken en zich als buitenstaander te presenteren.* Wilders was immers vanaf 1990 beleidsmedewerker van de VVD-fractie en is sinds 1998 vrijwel onafgebroken lid van de Tweede Kamer, waarvan tot 2004 voor de VVD – nota bene de partij die in deze periode het langst regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen. (Voerman 2009; cursiveringen MvL)

¹⁰⁴ De vraag in hoeverre het stempel ‘populist’ daadwerkelijk op Geert Wilders van toepassing is, is een vraag die centraal staat in De Landtsheer, Kalkhoven en Broen (2011) en Vossen (2009).

Dergelijke typeringen wijzen erop dat Wilders de indruk wekte afstand te bewaren tegenover zijn Haagse collega-politici. Olders (2008: 11) verwoordt het zelfs in deze termen, waarbij hij bovendien stelt dat Wilders ‘zijn retoriek inzet’ om die distantie te bewerkstelligen:

Op verschillende manieren laat Wilders zijn publiek merken dat hij het opneemt tegen de politieke elite. Dit was in de analyses van het succes van Pim Fortuyn één van diens sterke *selling points*. Wilders wil zich blijkbaar ook zo profileren, maar heeft veel meer dan Pim Fortuyn het probleem dat hij al jarenlang tot die politieke elite behoort. Het ziet eruit uit dat Wilders zijn retoriek inzet om de afstand tussen hem en de gevestigde orde te vergroten. (Olders 2008: 11)

Indrukken van Pechtolds opstelling

De systematische zoektocht naar oordelen over Pechtolds opstelling leverde minder resultaten op dan voor Wilders. Uit de oordelen *die* er zijn, kan echter worden afgeleid dat Pechtold in de periode 2008-2009 de indruk wekte zich op een heel andere manier dan Wilders tegenover de twee publiekstypen te positioneren.

Pechtold wordt in de media getypeerd als ‘de antithese van de PVV-leider’ (De Volkskrant 2008b), als Wilders’ ‘tegenhanger’ (Wijnberg 2010; zie ook Vuijsje 2010), als diens grote ‘opponent’ (Joustra 2010), en als diens politieke ‘tegenpool’ (De Jong 2010). Voor Pechtolds opstelling tegenover de Haagse collega-politici is daarbij de indruk van Weelden & Vandenbrink (2010) interessant:

Pechtold is de perfecte leider van D66, omdat er geen politiekere partij is. Hij bedrijft een bevlogen en optimistische metapolitiek. (...) Hij bekritiseert de politiek *van binnenuit*. (Weelden & Vandenbrink 2010, cursivering MvL)

De opmerking dat Pechtold de politiek ‘van binnenuit’ bekritiseert, wijst erop dat Pechtold de indruk wekte minder afstand te bewaren tegenover collega-politici dan Wilders: als gezegd kwam Wilders juist over als een politieke *buitenstaander*.

Uit de mediaoordelen kan verder worden afgeleid dat ook Pechtolds opstelling tegenover de mensen in het land anders werd gepercipieerd dan in het geval van Wilders. D66 profileert zich volgens Wynia (2009) als ‘uitgesproken anti-populistische partij’. Pechtold zelf wordt in de media omschreven als ‘een aansprekend politicus die zich te weer stelt tegen populisme en extremisme’ (Rozendaal 2009). En Wagendorp (2008) oordeelt:

Zijn voorkomen en taalgebruik staan het Populisme (...) meestal (...) in de weg. Misschien moet hij eerst maar eens een cursus laten gaan volgen. (Wagendorp 2008).

Dergelijke oordelen suggereren dat Pechtold op anderen overkwam als een politicus die een zekere afstand bewaart ten opzichte van de mensen in het land – een afstand die in elk geval groter was dan in het geval van Wilders.

Tijdens de systematische zoektocht in LexisNexis kwamen ook verschillende interviews met Alexander Pechtold aan het licht. Gezien het feit dat er relatief weinig mediaoordelen over Pechtold beschikbaar zijn waaruit diens opstelling ten opzichte van de twee publiekstypen kan worden afgeleid, is het interessant om ook deze interviews uit 2008 en 2009 met Pechtold *zelf* te bekijken. Ik zal hieronder laten zien dat Pechtold in deze interviews uitspraken doet waarmee hij enerzijds de indruk wekt deel uit te maken van ‘de Haagse politiek’, en anderzijds een zekere afstand te bewaren tot de samenleving. Dat is ook relevant voor Pechtolds opstelling tijdens de APB van beide jaren: het is aannemelijk dat Pechtold zich tijdens de APB op dezelfde manier positioneerde. Zoals gezegd zijn de APB profileringsdebatten, en aangenomen mag worden dat politici tijdens de APB inconsistenties met andere publieke optredens proberen te vermijden.

In de gevonden interviews valt op dat Pechtold verscheidene malen uitspraken doet waarmee hij de indruk wekt een politicus te zijn die distantie in acht neemt tegenover de mensen in het land. Zo antwoordt Pechtold op de vraag hoe D66 de kloof met de burger gaat verkleinen:

Een beetje kloof is helemaal niet erg. We hebben een representatieve democratie. Dat wil zeggen er worden volksvertegenwoordigers gekozen die een mandaat krijgen voor vier jaar. Dat systeem moeten we overeind houden. (NU.nl 2008; cursivering MvL)

Ook zegt Pechtold een ‘populistische werkwijze’ te verwerpen:

“Ja, de bevolking wil het”, zag ik Jan [Marijnissen] in de camera zeggen, met een big smile. Ja, de bevolking wil het... Waar hebben we dat eerder gehoord? (...) Met de onderbuik wordt de kloof gevoed. “Vertel, mijn volk, waar u heen wilt, want ik moet u leiden”. Het adagium van populistten vandaag. Het is de volgende stap in de Verelendung van een politiek systeem, waaraan geen onderhoud wordt gepleegd. (Pechtold 2008)

Waar Wilders overkomt als een ‘doorgeefluik’ van de mensen in het land, wekt Pechtold de indruk een politicus te zijn die een eigen visie etaleert, die leiderschap uitstraalt en richting geeft. Ook dat laatste draagt ertoe bij dat Pechtold overkomt als een politicus die een zekere afstand in acht neemt tot de mensen in het land:

[In antwoord op de vraag hoe verandering kan worden bewerkstelligd:] *Door ambitie en leiderschap te tonen*, door gericht te zijn op de toekomst, en daarmee de

kiezers mee te krijgen. Ik ben vier dagen te gast geweest bij de Democratische conventie in Amerika. (...) Daar werd in allerlei deelsessies over [energiegebruik] gesproken. En aan het eind pakte Obama zelf het onderwerp op in zijn speech en zei: over tien jaar zijn we niet meer afhankelijk van energie uit het buitenland, *en zo gaan we het doen.*' (Broer & Nienhuis 2008; cursivering MvL)

(...) is het niet bij uitstek de taak van de politiek om dat, wat voor sommigen abstract lijkt, onverklaarbaar is of misschien zelfs afschrikt, (...) om dat begrijpelijk te maken? Door de geschiedenis te vertellen. Door de ontwikkeling te schetsen. *Door mensen mee te nemen in een visie.* (Pechtold 2009b; cursivering MvL)

Uitspraken als deze bevestigen de indruk die uit oordelen van opinievormers kan worden afgeleid, namelijk dat Pechtold in de periode 2008-2009 meer dan Wilders de indruk wekte distantie in acht te nemen tegenover de mensen in het land. Tegelijkertijd wekt Pechtold in de gevonden interviews de indruk zich minder afstandelijk op te stellen tegenover zijn collega's dan Wilders. Pechtold zet zich, anders dan Wilders, in zijn woordgebruik niet nadrukkelijk af tegen zijn Haagse collega-politici. Integendeel, hij straalt uit dat hij een onderdeel is van 'de Haagse politiek':

We moeten met een aantal partijen de kiezers een beeld durven schetsen van een overheid die de mensen verantwoordelijke oplossingen biedt. Een overheid ook die eerlijk zegt dat ze zaken als veiligheid, welvaart of geluk niet kan garanderen, die realisme uitstraalt. Maar die spijkerhard het debat aangaat met de bangmakers aan de andere kant. (...) *Om de kiezer te zeggen: hier staan we en dit is onze agenda.* Dit zijn onze waarden: vrijzinnigheid en tolerantie. (Oranje 2009; cursivering MvL)

De laatste jaren wordt de politiek niet meer beschouwd als de plek waar maatschappelijke problemen worden aangepakt en opgelost. (...) *Ik pleit voor een brede coalitie dwars door alle partijen heen (...). Op die manier kan de politiek ook weer vertrouwen terugwinnen. Daar wil ik graag aan bijdragen.* (Broer & Nienhuis 2008; cursivering MvL)

Pechtold komt over als een politiek leider die 'vanuit' de politiek richting wil geven aan maatschappelijke vraagstukken:

Laat de politiek de plek zijn waar een voorhoede laat zien dat zij haar verantwoordelijkheid neemt. Tegen de stroom in, in antwoord op afkeer en afkeur, onrust en onlust. Het ambt van volksvertegenwoordiger wordt ondergewaardeerd. Daar moeten we wat aan doen: het uithollen van binnenuit stoppen. (...) De politiek moet toegankelijker worden, maar dat bereik je niet door je stropdas af te doen. Wel door authenticiteit. (Pechtold 2009a: 113)

In de gegeven citaten wekt Pechtold de indruk een zekere afstand te bewaren ten opzichte van de mensen in het land, en als een politicus die deel uitmaakt

van ‘de Haagse politiek’ waar Wilders zich juist van distantieert. Dit wijst erop dat Pechtold zich meer dan Wilders nabij zijn Haagse collega-politici positioneerde.

Samenvattend

Al met al kan uit de oordelen van opinievormers over Wilders en Pechtold en uit de uitspraken van Pechtold in verscheidene interviews worden afgeleid dat Wilders en Pechtold in de periode 2008-2009 de indruk wekten zich verschillend te positioneren ten opzichte van hun Haagse collega’s en de mensen in het land. Zoals betoogd is het aannemelijk dat deze indruk van hun houding ook van toepassing is op de toespraken die zij tijdens de APB van 2008 en 2009. Die opstelling van beide politici kan als volgt worden samengevat:

Opstelling t.o.v. de Haagse collega-politici

- Wilders kwam (meer dan Pechtold) over als een politicus die afstand bewaart ten opzichte van de Haagse collega-politici; Pechtold wekte de indruk zich dichterbij de Haagse collega-politici te positioneren dan Wilders.

Opstelling t.o.v. de mensen in het land

- Wilders kwam (meer dan Pechtold) over als een politicus die zich nabij de mensen in het land positioneert; Pechtold wekte (meer dan Wilders) de indruk een zekere afstand te bewaren ten opzichte van de mensen in het land.

De geschetste indrukken van Wilders’ en Pechtolds opstelling vormen het macroniveau voor de stilistische analyse in de nu volgende paragraaf.

4.3 Stilistische analyse

Hoe kwam de indruk tot stand dat Wilders en Pechtold zich in de APB van 2008 en 2009 verschillend opstelden ten opzichte van de twee publiekstypen? Welke formuleringskeuzes in de toespraken van beide politici dragen aan deze indrukken bij? Die vragen worden in deze paragraaf beantwoord.

Tijdens de APB van 2008 en 2009 voerden Geert Wilders en Alexander Pechtold oppositie tegen het kabinet-Balkenende IV. Voor de stilistische analyse richt ik me op de toespraken die zij hielden tijdens de eerste termijn van de debatten. Interrupties en reacties van Wilders en Pechtold daarop zijn dus niet geanalyseerd (zie paragraaf 2.4). Tabel 15 geeft een overzicht van de lengte van de vier toespraken; de toespraken zelf zijn te lezen in Bijlage 3.

Tabel 15. Aantal woorden toespraken Wilders en Pechtold in de APB 2008 en 2009.

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	2909	3163
Alexander Pechtold	2000	1928

Wellicht ten overvloede wil ik benadrukken dat de analyse die volgt enkel is gericht op *stilistische* verschijnselen. Andere factoren die bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend opstelden blijven dus buiten beschouwing. Een van die factoren kan de verschillende *boodschap* van beide politici zijn geweest. Zoals tijdens de APB gebruikelijk is voor fractievoorzitters van oppositiepartijen, leverden Wilders en Pechtold in hun toespraken kritisch commentaar op zowel het kabinet als op het tot dan toe gevoerde kabinetsbeleid, en presenteerden ze voor dat kabinetsbeleid een alternatief: ze zetten hun eigen politieke visie uiteen en presenteerden daaraan verbonden alternatieve beleidsvoorstellen. De aard van die kritiek en de voorgestelde alternatieven waren daarbij heel verschillend (zie Tekstkader 2). Waar Pechtold het kabinet vooral een gebrek aan visie en het uitstellen van keuzes verweet, stelde Wilders o.a. dat het kabinet problemen van ‘de gewone man’ negeert. Van een dergelijke boodschap gaat de suggestie uit dat Wilders wél de belangen van ‘de gewone man’ vertegenwoordigde; dit kan hebben bijgedragen aan de indruk dat Wilders zich relatief nabij de samenleving positioneerde.

Tekstkader 2. Samenvatting van de toespraken die Wilders en Pechtold hielden tijdens de eerste termijn van de APB van 2008 en 2009.

Wilders' toespraken draaien voor een belangrijk deel om een contrast tussen wat Wilders ‘het Nederland van de elite’ noemt en het Nederland van ‘de gewone mensen die de rekening moeten betalen’. Hij verwijt ‘de elite’ enkel voor de eigen belangen op te komen: het kabinet geeft veel geld uit aan ‘linkse hobby’s’, terwijl het grote problemen op het gebied van immigratie, zorg en criminaliteit niet aanpakt. Volgens Wilders negeert het kabinet daarmee de problemen van de gewone man, die volgens hem slachtoffer is van het huidige beleid. In beide toespraken presenteert Wilders een aantal concrete voorstellen waarmee de geschetste problemen zouden kunnen worden aangepakt. De opvallendste daarvan is het voorstel van een hoofddoekjesbelasting, tijdens de APB van 2009.

In de parlementaire toespraken van Pechtold staan het maken van keuzes en het tonen van visie centraal. Ook Pechtold levert stevige kritiek op het kabinet. Bij Pechtold komt die kritiek neer op het verwijt dat het kabinet op allerlei beleidsterreinen geen keuzes maakt – keuzes die voor de toekomst van Nederland noodzakelijk zijn. Verder ontbeert het kabinet volgens Pechtold een duidelijke visie op die toekomst – in tegenstelling tot D66. Pechtold schetst zijn toekomstvisie, waarbij hij stelt dat D66, anders dan het kabinet, wél echte keuzes durft te maken.

In paragraaf 4.3.1 beschrijf ik eerst hoe in de toespraken van Wilders en Pechtold is gezocht naar relevante stilistische verschijnselen. De stilistische analyse zelf volgt in paragraaf 4.3.2. Hier zal ik betogen dat stilistische keuzes op het tekstuele microniveau van Wilders' en Pechtolds toespraken bijdragen aan de geschetste indrukken op macroniveau. Daarbij zal ik me, anders dan gebruikelijk is bij het bestuderen van de opstelling van politici, niet alleen richten op keuzes op het terrein van aanspreekvormen en voornaamwoorden, maar ook op tal van *andere* stijlmiddelen.

4.3.1 Methode

Bij het zoeken naar en selecteren van relevante stilistische verschijnselen is, net als in hoofdstuk 3, de gefaseerde werkwijze uit paragraaf 2.3 gehanteerd.

In een eerste analysefase is bottom-up gezocht naar opvallende stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold. Daartoe ben ik vergelijkend te werk gegaan: gezocht is naar stilistische verschillen tussen de toespraken van beide sprekers. Deze verschillen zijn in kaart gebracht door systematisch de checklist Nederlandse stijlmiddelen (zie paragraaf 2.2.2) langs te lopen. Voor alle stilistische verschijnselen uit de checklist werd dus geïnventariseerd of ze verschillen tussen beide politici te zien geven. Dit bleek niet voor alle stijlmiddelen het geval. Bij onder meer het gebruik van vooropplaatsingen (onderdeel A2 van de checklist), negatie (onderdeel A9) en connectieven (onderdeel D2) werden geen opvallende observaties gedaan. Dergelijke stijlmiddelen vielen daarom af voor verdere analyse. Omgekeerd vielen er tijdens de eerste analysefase ook een aantal stilistische verschijnselen op die niet in de checklist genoemd staan, zoals het 'wel of niet expliciteren van inferenties' en het 'presenteren van informatie als complement of toevoeging' (vgl. Tabel 16). Deze verschijnselen werden aan de lijst van observaties toegevoegd en meegenomen in de rest van het analyseproces.

De eerste analysefase leverde een selectie op van stilistische verschijnselen die verschillen te zien gaven tussen de toespraken van Wilders en Pechtold. In een tweede analysefase werd deze selectie 'topdown' verder ingeperkt. Gegeven de onderzoeksvraag van de casus zijn voor de stijlanalyse namelijk niet per se *alle* stilistische verschillen tussen Wilders en Pechtold relevant, maar enkel die verschillen waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend opstelden tegenover de twee publiekstypen. In de tweede fase werd daarom voor elk van de bottom-up geïdentificeerde stijlmiddelen nagegaan of deze bijdragen aan de vastgestelde indrukken op macroniveau. Voor sommige van de geïdentificeerde stijlmiddelen bleek het niet mogelijk zo'n verband te leggen; deze stijlmiddelen vielen af. Een voorbeeld hiervan is de observatie dat Wilders, anders dan Pechtold, in beide toespraken gebruikmaakt van een cirkeltechniek. Dit is een stijlfiguur waarbij sprekers in het slot terugkeren op een voorbeeld, anekdote, citaat of stelling die ze in de inleiding ook al noemden (Andeweg, De Jong &

Wackers 2009: 31). Dat Wilders deze techniek in beide toespraken inzet en Pechtold niet, bleek niet te verbinden met de als verschillend gepercipieerde opstelling van Wilders en Pechtold tegenover de twee publiekstypen.¹⁰⁵ Dat maakt de stilistische observatie irrelevant voor de huidige analyse. Hetzelfde geldt voor de constatering dat Wilders meer dan Pechtold werkwoorden gebruikt die het kabinet portretteren als een bewust handelende instantie, zoals in (3)-(5) hieronder. Ook dit stilistische verschil tussen beide sprekers is in de tweede analysefase afgefallen omdat niet aannemelijk kon worden gemaakt dat het bijdraagt aan de indruk dat Wilders meer dan Pechtold afstand bewaarde tot de Haagse collega-politici en/of aan de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold opstelde nabij de mensen in het land.

- (3) Het kabinet *weigert* iets te doen (...). (W08.69)
- (4) Dit kabinet *negeert* de problemen. (W08.142)
- (5) Dit kabinet *wil* dus *niet weten* wat die massa-immigratie kost. (W09.96)

De combinatie van systematische bottomup- en topdown-analyse leidde tot de selectie van stilistische verschijnselen die is weergegeven in Tabel 16. Tabel 16 geeft, met andere woorden, een overzicht van de stilistische verschijnselen die tijdens de analyse naar voren kwamen als middelen die verschillen tussen beide sprekers te zien geven en waarvan bovendien aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend positioneerden ten opzichte van de twee publiekstypen. Achter ieder stilistisch verschijnsel is tussen haakjes met een afkorting aangegeven door welk onderdeel uit de checklist de blik van de analist op het verschijnsel werd gericht; ‘---’ geeft daarbij aan dat het verschijnsel in kwestie buiten het langsgaan van de checklist om is aangetroffen, en aan de systematische analyse is toegevoegd. De middelste kolom laat zien dat sommige verschijnselen relevant zijn voor Wilders’ en Pechtolds opstelling ten opzichte van *één* van beide publiekstypen; andere verschijnselen zijn voor de houding tegenover *beide* publiekstypen van belang.

¹⁰⁵ Zie Andeweg, De Jong & Wackers (2009) voor een overzicht (veronderstelde) effecten die aan het inzetten van een cirkeltechniek worden toegeschreven.

Tabel 16. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold die bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend positioneren t.o.v. de Haagse collega-politici en de mensen in het land.

Stilistische verschijnselen	Relevant voor opstelling tegenover welk publiekstype?	Paragraaf
Aanduidingen voor collega's: neutraal of pejoratief (E6/B1)	de Haagse collega-politici	4.3.2.1
Collega's aanspreken in de tweede of derde persoon (E3)	de Haagse collega-politici	4.3.2.2
Wel of niet verwijzen naar kiezers (E1)	de mensen in het land	4.3.2.3
Zinsbouw: kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging (---)	de mensen in het land	4.3.2.4
Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord (E7)	de mensen in het land	4.3.2.5
Jargon: met of zonder toelichting (B1)	beide publiekstypen	4.3.2.6
Concreet of abstract taalgebruik	beide publiekstypen	4.3.2.7
a. concrete of abstracte naamwoorden (B1)		
b. nominalisaties (B2)		
c. individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep (---)		
d. veelzeggende details (---)		
e. citaten (E7)		
Aan- of afwezigheid van narratieve passages (A7)	beide publiekstypen	4.3.2.8
Inferenties expliciteren: wel of niet (---)	beide publiekstypen	4.3.2.9
Inclusief/exclusief 'we' (E2)	beide publiekstypen	4.3.2.10

In de volgende paragraaf zullen de stilistische verschijnselen uit Tabel 16 een voor een worden behandeld.

4.3.2 Resultaten

Bij het bespreken van de resultaten maak ik net als in hoofdstuk 3 gebruik van voorbeelden die zijn voorzien van codes, zoals (W09.110) of (P08.12-14). Het eerste deel van deze codes verwijst naar de toespraak waaruit het desbetreffende voorbeeld afkomstig is: 'W08' en 'W09' staan voor de toespraken van Wilders tijdens respectievelijk de APB van 2008 en 2009; 'P08' en 'P09' verwijzen naar de toespraken van Pechtold. Het tweede deel van de codes verwijst naar specifieke zinnen in de toespraken. Code (W09.110) staat dus voor 'toespraak Wilders tijdens de APB van 2009, zin 110'; code (P08.12-

14) voor ‘toespraak Pechtold tijdens de APB van 2008, zinnen 12-14’. De volledige toespraken zijn, inclusief zinsnummering, te vinden in Bijlage 3.¹⁰⁶

Voor de statistische toetsing is, net als in hoofdstuk 3, gebruikgemaakt van log likelihood. Een uitzondering vormt de analyse van zinspositie in paragraaf 4.3.2.4: hier is gebruik gemaakt van een chi-kwadraattoets.¹⁰⁷ De afkortingen in de gekwantificeerde gegevens moeten als volgt worden gelezen: W = Wilders; P = Pechtold; w = aantal woorden.

4.3.2.1 Aanduidingen voor collega’s: neutraal of pejoratief

Een in het oog springend stijlkenmerk van Wilders’ toespraken is het gebruik van omschrijvingen voor collega’s die een ronduit negatieve of denigrerende connotatie hebben. Een aantal voorbeelden:

- (6) Dat is goed nieuws voor *dit multicultikabinet* dat buigen voor de verschrikkingen van Allah als zijn belangrijkste taak ziet. Dat is ook goed nieuws voor het CDA dat inmiddels staat voor “*Christenen Dienen Allah*”. (W09.56-57)
- (7) De kiezer wil een nieuwe Kamer en een nieuw kabinet in plaats van *dit stelletje hulpelozen* (...). (W09.49)
- (8) Wij spreken vandaag over de begroting en de Miljoenennota 2009, een flutstuk van *het slechtste kabinet ooit*. (W08.2)
- (9) Waar zijn de ministers van BZK, Justitie en de minister voor Wonen, Wijken en integratie? Waarom kijken al *die laffe bestuurders* de andere kant op? (W08.99)
- (10) *Die elite*, daar in vak K, vindt alles best, (...).¹⁰⁸ (W08.11)

Wilders en Pechtold maken in verschillende mate gebruik van omschrijvingen voor collega’s die als pejoratief of denigrerend kunnen worden beoordeeld (zie

¹⁰⁶ De geanalyseerde toespraken bleken enkele inconsistenties in interpunctie te bevatten – bijvoorbeeld bij citaten, die in de toespraken soms wel, en soms niet met aanhalingstekens zijn gemarkeerd. Deze inconsistenties zijn overgenomen.

¹⁰⁷ Net als in hoofdstuk 3 zijn de loglikelihood-berekeningen uitgevoerd met de ‘loglikelihood-calculator’ (zie <http://ucrel.lancs.ac.uk/llwizard.html> en de verwijzingen aldaar). Deze is geschikt voor matrixen die twee rijen en twee kolommen beslaan. In paragraaf 4.3.2.4 hebben de matrixen echter drie rijen (zie Tabel 20 en 21), en dan biedt de loglikelihood-calculator geen uitkomst. Deze statistische analyses zijn daarom in SPSS verricht. In dit programma is het berekenen van log likelihood geen standaardoptie, terwijl dat wel geldt voor chi kwadraat. Tussen log likelihood en chi kwadraat zit geen wezenlijk verschil: het zijn beide statistische toetsen die geschikt zijn voor categoriale data (Field 2013: 721 e.v.).

¹⁰⁸ ‘Elite’ is op zichzelf geen pejoratieve term, zoals blijkt uit de omschrijving in woordenboek *Van Dale* (‘kleine, besloten groep van vooraanstaande, bevoorrechte mensen’). In het taalgebruik van Wilders heeft de term echter wél een duidelijk negatieve lading.

Tabel 17).¹⁰⁹ Dit verschil is zowel in de APB 2008 als de APB 2009 significant.¹¹⁰

Tabel 17. Pejoratieve omschrijvingen voor collega-politici in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8 (0,3)	15 (0,5)
Alexander Pechtold	1 (0,05)	1 (0,05)

In (11) en (12) zijn de twee momenten weergegeven waarop Pechtold een pejoratieve omschrijving voor collega-politici gebruikt:

- (11) Het handelen van minister Plasterk rond de basisinfrastructuur getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang. Of is het gewoon plat geldtekort. In dat geval *Plasterk*, zet die hoed af en ga met de pet rond. (P08.132-134)
- (12) Uw zogenaamde doorkijkje over hoe het verder moet na 2010, met veel bravoure aangekondigd, is een genante vertoning. De *onmacht* regeert. (P09.7-8)¹¹¹

Het feit dat Wilders meer dan Pechtold gebruikmaakt van pejoratieve omschrijvingen voor collega's, draagt bij aan de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold van zijn collega's distantieert. Een kwalitatieve analyse laat bovendien zien dat Wilders, anders dan Pechtold, pejoratieve of denigrerende omschrijvingen voor collega's gepaard laat gaan met andere stilistische keuzes die eveneens een negatieve connotatie hebben, en die de indruk van pejoratieve bejegening versterken. Voorbeelden (13) en (14) illustreren dit:¹¹²

¹⁰⁹ Bij het tellen van pejoratieve omschrijvingen voor collega's is 'de elite' alleen meegerekend wanneer de term heel duidelijk naar het kabinet verwijst – zoals in (10). Gevallen waarin in meer algemene zin over 'de elite' wordt gesproken zonder dat het evident is dat hier politici mee worden aangeduid zijn niet meegeteld. Zo zijn in fragment (14) verwijzingen naar 'de elite' niet meegerekend als pejoratieve aanduiding voor collega-politici. Weliswaar verwijst Wilders in de eerste zin naar 'die *politieke* elite', maar in de ruimere context lijkt Bert Bakker primair te worden opgevoerd als een representatief voorbeeld van 'de-elite-in-het-algemeen' (zie over het opvoeren van individuen als representatief voor een grotere groep paragraaf 4.3.2.7d). Wanneer alle verwijzingen naar 'de elite' zouden zijn meegerekend, zou het geschetste verschil tussen Wilders en Pechtold groter zijn geweest.

¹¹⁰ APB 2008: W: 8/2909w vs. P: 1/2000w; LL = 3,89; p < 0,05; APB 2009: W: 15/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 8,748; p < 0,01.

¹¹¹ 'De onmacht' is hier opgevat als een metaforische omschrijving voor 'het kabinet'.

¹¹² Zie ook voorbeeld (8), waarin naast 'het slechtste kabinet ooit' ook 'flutstuk' een pejoratieve lading heeft.

- (13) *Wouter* zit achter het stuur. *André* zit in het babyzitje. *Jan Peter*, die alles best vindt, zit vooraan omdat hij tevreden is zolang hij maar voorin mag zitten. (...) De *Al Gorepapegaai* van dit gezelschap, mevrouw Cramer, tettert vanaf de achterbank “niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen”. (W09.16-24)
- (14) Laat ik één voorbeeld geven van iemand die tekenend is voor die politieke elite. Dat is de heer Bert Bakker. Die kennen we nog. Tot voor kort was hij Kamerlid voor D66. En wat een stoere, politiek correcte geluiden sloeg hij uit! De Partij voor de Vrijheid noemde hij racisten, allemaal tuig. Hij liet het zelfs opschrijven, Bert Bakker, in de krant. Maar ja, dankzij de actie van het Turkse ministerie van religieuze zaken kwam niet hij in de Kamer voor D66 maar mevrouw Koşer Kaya. En nu probeert *Bert* wat geld bij elkaar te sprokkelen als lobbyist voor een vliegtuigbouwer. En zo kwam hij ook bij de PVV langs: een beetje likken, een beetje slijmen. Nou, voorzitter, wij hebben Bert Bakker medegedeeld dat hij de rambam kan krijgen. Lobbyen best, maar niet bij ons. En toen ineens - en dat is tekenend voor de elite - draaide *Bert* als een blad aan een boom om, en kijk wat ik nu in de post vind: een heuse excuusbrief van Bert Bakker. (...) Kijk, voorzitter, zo ken ik onze elite weer. In het openbaar stoere, politiek correcte praatjes, maar als zij een baantje hebben een excuusbriefje sturen. Sommige mensen hebben idealen en staan daarvoor, anderen hebben nog een ruggengraat vol slagroom. (W08.15-32)

Wilders verbindt negatieve omschrijvingen voor zijn collega's bijvoorbeeld met werkwoorden die een negatieve bijklank hebben ('tetteren', 'uitslaan', 'slijmen', etc.), en ook zijn verkleinwoorden ('praatjes', 'baantje', 'excuusbriefje') drukken geringschatting uit.¹¹³ Verder spreekt Wilders zijn collega's soms bij de voornaam aan. In veel contexten duidt het elkaar aanspreken bij de voornaam eerder op solidariteit dan op afstand. In de toespraken van Wilders heeft het aanspreken bij de voornaam echter eerder iets neerbuigends, ook doordat het bij de voornaam aanspreken gepaard gaat met andere pejoratieve formuleringskeuzes.¹¹⁴

¹¹³ Zie voor een bespreking van deze functie van het diminutief Bakema, Defour & Geeraerts (1993). Nog een voorbeeld van pejoratief gebruik van het diminutief is te vinden in fragment (7).

¹¹⁴ In fragment (13) valt op dat Wilders ministers Wouter Bos, André Rouvoet en Jan Peter Balkenende bij de voornaam noemt, maar minister Jacqueline Cramer niet. Mogelijk heeft dit te maken met een verschil in bekendheid. Cramer was bij het grote publiek de minst bekende van de vier: waar Wilders ervan uit kon gaan dat de mensen in het land wisten wie met 'Wouter', 'André' en 'Jan Peter' bedoeld werden, lag dat voor 'Jacqueline' minder voor de hand. Zo geredeneerd kan Wilders' keuze voor 'mevrouw Cramer' in plaats van 'Jacqueline' worden gezien

4.3.2.2 Collega's aanspreken in de tweede of derde persoon

In de Tweede Kamer is het een ongeschreven regel dat politici elkaar niet direct aanspreken, maar spreken via de voorzitter (Parlementaire taalgids 2010: 46). Politici dienen dus niet direct *tot* elkaar te spreken, maar *over* elkaar, in de derde persoon. Deze manier van formuleren zorgt ervoor dat politici onderling een zekere afstand bewaren (Ilie 2010: 892; 896). Geert Wilders houdt zich systematisch aan deze conventie:

- (15) Ik hoop dat *het kabinet* hierop positief zal reageren. (W08.122)
- (16) Het is onbegrijpelijk dat *staatssecretaris Huizinga-Heringa* heeft gezegd dat *zij* zich kan voorstellen dat het Suikerfeest in Nederland een nationale feestdag wordt (...). (W08.84)
- (17) *Het kabinet – de heer Van der laan en zijn collega's* – zet de Grondwet opzij door onze vragen niet te beantwoorden (W09.117)
- (18) *Het kabinet* (...) heeft daar geen enkel goed argument voor. (W09.128)

Het in de derde persoon spreken over collega-politici is een stilistische keuze: Wilders had er in gevallen als (15)-(18) ook voor kunnen kiezen om collega's direct aan te spreken, in de tweede persoon. Een van de weinige momenten waarop Wilders dit doet, is aan het einde van zijn bijdrage aan de APB 2009 (zie (19)), waarbij hij al snel weer overschakelt naar de derde persoon:

- (19) De stilte, de doodse stilte in het autootje waar *u* met zijn allen trillend inzit, wordt alleen doorbroken door het tomtommetje dat tegen *het kabinet* zegt: eindpunt bereikt. (W09.227)

Alexander Pechtold spreekt collega-politici veelvuldig aan in de tweede persoon – in het bijzonder tot de minister-president. Een aantal voorbeelden:

- (20) Minister-president, ik heb zo langzamerhand drie problemen met *u*. *U* agendeert thema's zonder deze uit te voeren. (...) *U* bent toch voorzitter van het Innovatieplatform? Een ander voorbeeld is het klimaat. Dat was toch *uw* missie, na Al Gore? (P09.36-41)
- (21) Waar is *uw* oproep voor een multilaterale strategie voor Afghanistan? Als het *uw* bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van de Verenigde Staten, zeg het dan. Als het *uw* bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van Europa, laat het dan. Waar staat *u*, minister-president? (P08.32-35)

als een indicatie dat Wilders zijn formuleringskeuzes op de mensen in het land afstemde. Zie hierover ook paragraaf 4.3.2.6 en verder.

- (22) Maar wat doet *u* dan? *U* hebt minder dan negen maanden voor het nieuwe kindje, het verdrag. (P08.25-26)
- (23) *Uw* doelen verdampen. *U* verschuilt zich achter de energiebedrijven en *u* roept op tot meer productie van duurzame energie. *Uw* oproep blijft echter een zwakgebod. Hier bent *u* als overheid aan zet. Als het bedrijfsleven zijn verantwoordelijkheid niet neemt, moet *u* als overheid ingrijpen. (P09.61-65)

Tabel 18 geeft een overzicht van de mate waarin Wilders en Pechtold Haagse collega-politici aanduiden met de tweede persoon. Zoals de tabel laat zien, spreekt Pechtold de Haagse collega-politici beduidend vaker aan met ‘u’ of ‘uw’ dan Wilders.¹¹⁵ Het verschil tussen beide sprekers is significant in zowel 2008 als 2009.¹¹⁶

Tabel 18. Gevallen van het persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud (‘u’/‘uw’) die het kabinet of collega-Kamerleden aanduiden: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	0 (0)	5 (0,2)
Alexander Pechtold	48 (2,4)	34 (1,8)

Door collega-politici veelvuldig in de tweede persoon aan te spreken, benadrukt Pechtold dat hij met die collega-politici in onderling gesprek is. Die nadruk is in de toespraken van Wilders afwezig: Wilders bewaart meer afstand door directe aansprekingen vrijwel geheel te vermijden, en systematisch *over* collega’s te spreken, in de derde persoon, via de voorzitter.

4.3.2.3 Wel of niet verwijzen naar kiezers

Jagers & Walgrave (2007: 323) betogen dat politici nabijheid (‘closeness’) met het electoraat kunnen suggereren door frequent naar kiezers te verwijzen. Ze verwoorden deze gedachte als volgt:

Political actors (...) frequently use words such as ‘(the) people’, ‘(the) public’, ‘(the) citizen(s)’, ‘(the) voter(s)’, ‘(the) taxpayer(s)’, ‘(the) resident(s)’, ‘(the) consumer(s)’ and ‘(the) population’. By referring to the people, a political actor claims that he or she cares about the people’s concerns, that he or she primarily wants to defend the interests of the people, that he or she is not alienated from

¹¹⁵ Niet meegeteld zijn dus (incidentele) gevallen van ‘u’/‘uw’ waarmee geen kabinets- of Kamerleden worden aangeduid. Een voorbeeld hiervan is (i): ‘Neem dan, zeg ik tegen het kabinet via *u*, voorzitter, de criminelen van Nederland.’ (W09.185)

¹¹⁶ APB 2008: W: 0/2909w vs. P: 48/2000w; LL = 86,20; $p < 0,0001$; APB 2009: W: 5/3163w vs. P: 34/1928w; LL = 40,92; $p < 0,0001$.

the public but knows what the people really want. The implicit (...) motto is: 'I listen to you because I talk about you.' (Jagers & Walgrave 2007: 323)

Aan de redenering van Jagers & Walgrave (2007) ligt het idee ten grondslag dat politici de indruk kunnen wekken zich nabij de samenleving te positioneren door in hun taalgebruik het electoraat een centrale rol toe te kennen. Een manier om dit te bewerkstelligen, zo is hun gedachte, is door veelvuldig naar kiezers te verwijzen.

De mate waarin naar kiezers wordt verwezen is deels afhankelijk van het onderwerp waarover een politicus spreekt. Zo zal een politicus die betoogt dat de regering niet opkomt voor de belangen van de bevolking, waarschijnlijk vaker naar kiezers verwijzen dan een politicus die uiteenzet dat besluitvormingsprocedures omtrent nieuwe wetgeving op een andere manier moeten worden ingericht. Wel of niet verwijzen naar kiezers is echter niet alleen een kwestie van onderwerpskeuze: het is deels ook een *stilistische* aangelegenheid – zoals met een aantal fragmenten uit de toespraken van Wilders en Pechtold kan worden gedemonstreerd.

Opvallend is dat Wilders geen mogelijkheid onbenut lijkt te laten om naar kiezers te verwijzen. Op plaatsen in zijn toespraken waar formuleringsalternatieven denkbaar zijn waarbij niet aan kiezers gerefereerd wordt, doet Wilders dat expliciet wél. Bijvoorbeeld:

- (24) Het kabinet wil *de burger* niet vertellen wat de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen ons land kost. (W09.89)
- (25) Dankzij een studie van het Centraal Planbureau van een aantal jaren geleden weten wij dat een gemiddeld niet-westerse allochtoon gezin *de Nederlandse belastingbetaler* € 230.000 kost. (W08.50)
- (26) Het is ons gelukt om ervoor te zorgen dat *de burger* wat minder kwijt is aan de Belastingdienst. (W08.160)
- (27) Ook *voor de automobilisten* hebben wij goed nieuws. De accijnzen op benzine en diesel worden in onze tegenbegroting met 1 mld. verlaagd. (W08.172)
- (28) Wij vinden als Partij voor de Vrijheid dat er niet moet worden gekort op de AOW. Dat is ook inhoudelijk een onzinnig voorstel, want van de 63- en 64-jarigen werkt nu minder dan 15%. Wat ons betreft, hoeven *die mensen* in de toekomst niet twee jaar langer door te ploeteren. (W09.125-127)

In fragmenten (24) en (25) zouden de verwijzingen naar respectievelijk 'de burger' en 'de Nederlandse belastingbetaler' gemakkelijk achterwege kunnen blijven: beide woordgroepen zouden ook kunnen worden geschrapt. En ook in voorbeelden (26)-(28) is het expliciet verwijzen naar kiezers een stilistische keuze, gezien het feit dat er alternatieve formuleringen te construeren zijn

waarin een verwijzing naar kiezers ontbreekt. Vergelijk daartoe (26)-(28) met de denkbare alternatieven in (29)-(31):

- (29) Het is ons gelukt om ervoor te zorgen dat er minder geld naar de Belastingdienst gaat.
- (30) Wij hebben nog meer goed nieuws. De accijnzen op benzine en diesel worden in onze tegenbegroting met 1 mld. verlaagd.
- (31) Wij vinden als Partij voor de Vrijheid dat er niet moet worden gekort op de AOW. Dat is ook inhoudelijk een onzinnig voorstel, want van de 63- en 64-jarigen werkt nu minder dan 15%. Wat ons betreft, blijft de AOW op 65 jaar.

In de toespraken van Alexander Pechtold valt op dat verwijzingen naar het electoraat soms juist achterwege blijven op momenten dat refereren aan kiezers tot de mogelijkheden behoort. Twee voorbeelden:

- (32) We koppelen een later pensioen echter aan een leven lang leren - dat werkt - met aantrekkelijke deelopleidingen, de instelling van een wettelijk collegegeld en een universeel recht op studiefinanciering, ongeacht leeftijd, want juist *mensen met zware beroepen* zullen hier rond hun veertigste gebruik van willen maken. (P09.99)
- (33) Mijn samenleving kent meer vrijheid, niet minder, maar dan wel een vrijheid die niet in de eerste plaats draait om de ik-persoon, maar om de ander. (...) Een vrijheid die garandeert dat de moeilijke keuzes, zoals voor abortus of euthanasie, niet in schaamte of zelfs in illegaliteit *gemaakt hoeven te worden*. (P09.126-129)

Pechtold verwijst in (32) naar ‘mensen met zware beroepen’, maar bijvoorbeeld bij ‘aantrekkelijke deelopleidingen’ (‘voor *mensen*’) of ‘recht op studiefinanciering’ (‘voor *iedereen*’) zou door het toevoegen van voorzetselbepalingen eenvoudig eveneens naar kiezers verwezen kunnen worden.¹¹⁷ Evenzo blijft in de slotzin van (33) door het gebruik van een passieve constructie impliciet dat *mensen* moeilijke keuzes niet in schaamte of illegaliteit hoeven te maken, als het aan Pechtold ligt.

Op basis van de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold nabij de samenleving positioneert, valt, uitgaande van de redenering van Jagers & Walgrave (2007), te verwachten dat Wilders’ toespraken meer verwijzingen naar

¹¹⁷ Wanneer kiezers in voorzetselbepalingen worden opgevoerd, worden zij genoemd in een relatief perifere zinspositie. Pechtold zou nog meer aandacht op de kiezers kunnen vestigen door die kiezers in subjectpositie op te voeren. Zie paragraaf 4.3.2.5.

de kiezer bevatten dan die van Pechtold. Kent Wilders de kiezer een centralere rol toe dan Pechtold, door meer dan Pechtold naar die kiezer te verwijzen? Om deze vraag te beantwoorden, zijn in de toespraken van Wilders en Pechtold alle verwijzingen naar kiezers geteld. Als verwijzing naar het electoraat zijn opgevat: verwijzingen naar mensen of groepen mensen in de samenleving (zie (34)-(38)),¹¹⁸ verwijzingen naar 'Nederland' wanneer dit woord als metoniem voor de inwoners van Nederland wordt gebruikt (zoals in ((39))), en ook onbepaalde voornaamwoorden als 'iedereen' of 'niemand' zijn meegerekend wanneer (blijkens de context) met deze woorden naar kiezers wordt verwezen (zoals in (40)).

- (34) U zet *mensen* op het verkeerde been, minister-president. (P08.92)
- (35) (...) toen TomTom 60 vacatures had voor ingenieurs, solliciteerde *geen enkele Nederlander*. (P08.126)
- (36) Het zijn *de mensen die het thuis allemaal niet cadeau krijgen*. (W08.37)
- (37) *Ouderen* moeten zelfs nog maar afwachten of ze worden gereanimeerd. (W08.140)
- (38) *Een chauffeur uit Gouda* mailde mij vorige week donderdag: (...). (W08.91)
- (39) (...), want *heel Nederland* is welkom om mee te denken (...). (W09.120)
- (40) Terecht kan *iedereen* binnenkort meedoen op de nieuwe website die wij zullen openen: (...). (W09.121)

De resultaten van de kwantitatieve analyse zijn weergegeven in Tabel 19. Statistische toetsing laat zien dat Wilders in 2008 significant vaker naar kiezers verwijst dan Pechtold; tijdens de APB van 2009 is de mate waarin beide politici naar kiezers verwijzen niet significant verschillend.¹¹⁹ Deze gegevens vormen evidentie dat Wilders tijdens de APB van 2008 de kiezer een centralere rol toekent dan Pechtold; voor de APB van 2009 kan die conclusie niet worden getrokken.

¹¹⁸ Verwijzingen naar kiezers waarin blijkens de context op een negatieve manier over delen van het electoraat gesproken wordt zijn niet meegerekend: dergelijke gevallen vallen niet onder het type verwijzingen naar de kiezer zoals bedoeld door Jagers & Walgrave (2007). Een geval als (i) is dus niet meegeteld, ook al wordt hier naar een deel van het electoraat verwezen: (i) *Het tuig* dat bij de kladden wordt gegrepen, moet ook echte straffen krijgen, (...). (W09.171)

¹¹⁹ APB 2008: W: 72/2909w vs. P: 32/2000w; LL = 4,43; p < 0,05; APB 2009: W: 47/3163w vs. P: 34/1928w; LL = 0,44; p > 0,05.

Tabel 19. Aantal malen dat Wilders en Pechtold naar de kiezer verwijzen: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreeker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	72 (2,5)	48 (1,5)
Alexander Pechtold	32 (1,6)	34 (1,8)

De kiezer meer of minder centraal stellen is echter niet alleen een kwestie van frequent naar kiezers verwijzen. Ook de manier *waarop* dat gebeurt is relevant. In de volgende paragraaf zal ik betogen dat Wilders ook in de APB van 2009 de kiezer wel degelijk centraler stelt dan Pechtold: niet zozeer door vaker naar kiezers te verwijzen, maar door die kiezer vaker op een relatief centrale syntactische positie te presenteren.

4.3.2.4 Kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging

Functioneel-syntactisch gezien bestaat een ‘zin’ uit minimaal een gezegde (predikaat) en een onderwerp (subject) (E-ANS 19.1.2). Afhankelijk van de betekenis van het (hoofd)werkwoord worden daarnaast vaak ook een of meer complementen opgeroepen: zinsdelen waarvan de aanwezigheid door de betekenis van het werkwoord wordt geïmpliceerd. Meestal zijn deze complementen voorwerpen. Transitieve werkwoorden veronderstellen bijvoorbeeld de aanwezigheid van een lijdend voorwerp (zie (41)); ditransitieve werkwoorden impliceren behalve een lijdend voorwerp ook nog de aanwezigheid van een meewerkend voorwerp (zie (42)).¹²⁰

(41) Sander heeft Arne verslagen.

(42) Annemiek heeft Cick een jubileumboek aangeboden.

Het gezegde, het onderwerp en de eventuele complementen die uit de betekenis van het hoofdwkwoord voortvloeien, vormen gezamenlijk de kern van een zin: het zijn deze zinsdelen die primair weergeven wat de gebeurtenis of toestand is die in de zin beschreven wordt. Daarnaast kunnen in een zin ook toevoegingen voorkomen (E-ANS 19.1.2): zinsdelen die *niet* door de betekenis van het werkwoord worden opgeroepen. De informatie die in toevoegingen wordt gegeven, heeft een additioneel of specificerend karakter: toevoegingen geven aanvullende informatie over datgene wat door de kern van de zin wordt

¹²⁰ Dat werkwoorden afhankelijk van hun betekenis complementen veronderstellen, wil overigens niet zeggen dat deze complementen noodzakelijkerwijs expliciet aanwezig zijn in de zin (zie E-ANS 19.1.2). Soms zijn complementen verplicht aanwezig (zoals de lijdende voorwerpen ‘Arne’ en ‘jubileumboek’ in respectievelijk (41/43) en (42/44)), maar dat is niet altijd het geval. Zo kan in (44) het meewerkend voorwerp ‘Cick’ ook op de achtergrond blijven. Wanneer een complement niet expliciet in de zin verschijnt, wordt het wel geïmpliceerd: de zin ‘Annemiek heeft een jubileumboek aangeboden’ impliceert een ontvanger.

uitgedrukt. De relatief perifere status van toevoegingen blijkt ook uit het feit dat toevoegingen vaak gemakkelijk weglaatbaar zijn (E-ANS 19.1.2).¹²¹ Bij toevoegingen gaat het normaliter om bepalingen:

- (43) Sander heeft *tijdens het Haags kampioenschap* Arne verslagen *in de eindsprint*.
- (44) Annemiek heeft *aan het eind van de middag* Cick namens alle vrienden een jubileumboek aangeboden.

Politici kunnen de kiezer meer of minder centraal stellen door die kiezer in complementpositie of als toevoeging op te voeren. Deze gedachte kan worden geïllustreerd met fragmenten (45)-(47), afkomstig uit de toespraken van Pechtold:

- (45) Er komt lastenverlichting *voor burgers en bedrijven*. (P08.38)
- (46) Wat nu nodig is, is een optimistische visie, een vernieuwingsagenda met als uitgangspunt gelijke kansen *voor insiders en outsiders, voor alleenstaanden en koppels, voor jong en oud, voor man en vrouw en voor huidige en toekomstige generaties (...)*. (P09.89)
- (47) Dat is mijn perspectief: een land met gelijke kansen *voor ieder individu, (...)*. (P09.131)

De verwijzingen naar kiezers in (45)-(47) bevinden zich op een relatief perifere zinspositie: naar kiezers wordt verwezen in bepalingen die de status van toevoeging hebben. De gecursiveerde bepalingen vormen additionele informatie bij respectievelijk ‘lastenverlichting’, ‘gelijke kansen’ en ‘een land met gelijke kansen’: de verwijzingen naar de kiezer zijn specificaties bij deze abstracte beleidskwesties. Daardoor staan in (45)-(47) niet zozeer kiezers centraal, maar zijn het primair die beleidskwesties die onder de aandacht worden gebracht. Deze presentatiewijze is een stilistische keuze: de focus had ook meer op de kiezer kunnen liggen, getuige de alternatieve formuleringen in (48)-(50). Hier worden de verwijzingen naar het electoraat niet als een toevoeging gepresenteerd, maar als een uit het werkwoord voortvloeiend complement, namelijk als meewerkend voorwerp:

- (48) Het kabinet geeft *burgers en bedrijven* lastenverlichting.

¹²¹ Om misverstanden te voorkomen moet worden opgemerkt dat het gemaakte onderscheid tussen complementen en toevoegingen niets zegt over de nieuwsaardigheid van de informatie die in complementen of toevoegingen wordt gepresenteerd. Het kan zo zijn dat juist in de toevoegingen informatie gepresenteerd wordt die nieuw is voor de lezer of luisteraar, terwijl wat in de kern van de zin wordt beschreven, al bekend was. Toevoegingen zijn ‘perifeer’ in die zin dat datgene waarover gesproken wordt, primair wordt uitgedrukt in de complementen.

- (49) Wat nu nodig is, is dat we *insiders* en *outsiders*, *alleenstaanden* en *koppels*, *jong* en *oud*, *man* en *vrouw*, en *huidige* en *toekomstige generaties* gelijke kansen geven, door een optimistische visie, door een vernieuwingsagenda met dit als uitgangspunt.
- (50) Dat is mijn perspectief: een land waarin we *ieder individu* gelijke kansen geven.¹²²

In (48)-(50) vormen de verwijzingen naar de kiezer een onderdeel van de kern van de zin. Daardoor wordt, meer dan in de oorspronkelijke formuleringen (45)-(47) de aandacht op die kiezer gevestigd: in (48)-(50) staat de kiezer meer centraal dan in de oorspronkelijke formuleringen, waarin de aandacht primair op abstracte beleidskwesties wordt gericht.

Het is echter ook mogelijk de kiezer nog centraler te stellen dan in (48)-(50) gebeurt. In de cognitieve en functionele taalkunde wordt ervan uitgegaan dat ook binnen de kern van de zin tussen zinsdelen verschil optreedt wat betreft de mate waarin informatie onder de aandacht wordt gebracht. Aangenomen wordt dat informatie die in subjectpositie wordt gepresenteerd, een centralere rol krijgt toebedeeld dan informatie die als meewerkend voorwerp in de zin verschijnt.¹²³ Voor fragmenten (48)-(50) geldt inderdaad dat de kiezer nog centraler komt te staan wanneer deze niet als meewerkend voorwerp, maar in subjectpositie wordt opgevoerd – zie (51)-(53):

- (51) *Burgers en bedrijven* krijgen lastenverlichting.
- (52) Wat nu nodig is, is dat *insiders* en *outsiders*, *alleenstaanden* en *koppels*, *jong* en *oud*, *man* en *vrouw*, en *huidige* en *toekomstige generaties* gelijke kansen krijgen, door een optimistische visie, door een vernieuwingsagenda met dit als uitgangspunt.
- (53) Dat is mijn perspectief: een land waarin *ieder individu* gelijke kansen krijgt.

De gegeven voorbeelden roepen de vraag op of Wilders en Pechtold van elkaar verschillen in de manier waarop zij, syntactisch gezien, naar kiezers verwijzen. Stellen Wilders en Pechtold door syntactische keuzes de kiezer in verschillende

¹²² De lezer kan zich bij de herschrijvingen in (48)-(50) afvragen waarom in (48) is gekozen voor 'het kabinet' als subject, terwijl in (49)-(50) 'we' het onderwerp vormt – waarbij nog verschillende interpretaties mogelijk zijn wie precies met 'we' worden aangeduid. Dit verschil is ingegeven door de context van de oorspronkelijke formuleringen (45)-(47). Aan fragment (45) gaan de volgende zinnen vooraf, die het aannemelijk maken dat in (45) het kabinet verantwoordelijk is voor de lastenverlichting: 'Het kabinet heeft gedaan waar iedereen om vroeg. De btw-verhoging is van tafel en de WW-premie is op nul gebracht.' In (46)-(47) blijft in het midden wie de handelende instantie is; daarom is in (49)-(50) gekozen voor het (vagere) gebruik van 'we'.

¹²³ Zie Langacker (1991: 300), Givon (1984: 901), en het literatuuroverzicht in Cornelis (1997: 172-176).

mate centraal? Om deze vraag te beantwoorden, is in de toespraken van beide politici voor alle verwijzingen naar kiezers (zie Tabel 19 in paragraaf 4.3.2.3) nagegaan of die verwijzingen in syntactisch opzicht als subject, complement of toevoeging te karakteriseren zijn. De resultaten van deze analyse zijn weergegeven in Tabel 20 (APB 2008) en Tabel 21 (APB 2009).

Tabel 20. Verwijzingen naar de kiezer uitgesplitst naar syntactische positie, tijdens de APB van 2008: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

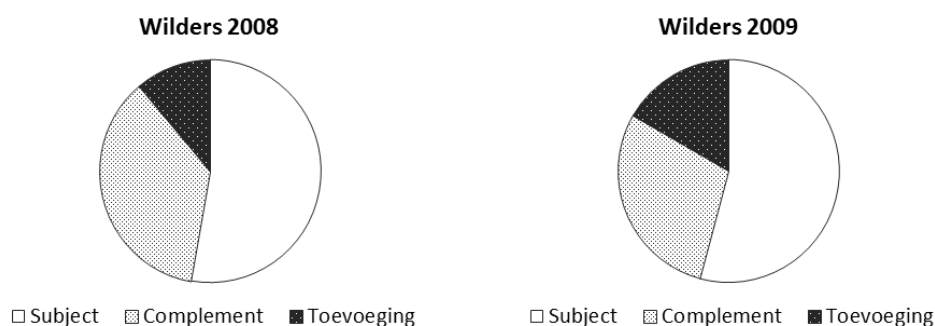
Syntactische positie kiezer	Geert Wilders	Alexander Pechtold
Subject	38 (52,8%)	12 (37,5%)
Complement	26 (36,1%)	13 (40,6%)
Toevoeging	8 (11,1%)	7 (21,9%)

Tabel 21. Verwijzingen naar de kiezer uitgesplitst naar syntactische positie, tijdens de APB van 2009: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Syntactische positie kiezer	Geert Wilders	Alexander Pechtold
Subject	26 (54,2%)	10 (29,4%)
Complement	14 (29,1%)	6 (17,6%)
Toevoeging	8 (16,7%)	18 (47,1%)

Uit Tabel 20 is op te maken dat Wilders tijdens de APB van 2008 kiezers vaker in subjectpositie presenteert dan in complement- of toevoegingspositie. Hetzelfde zien we in de APB van 2009 (Tabel 21): de meeste verwijzingen naar de kiezer hebben bij Wilders de status van subject; de positie van toevoeging komt het minste voor. Dit blijkt ook uit Figuur 1, die visualiseert in welke verhouding Wilders in de APB van 2008 en 2009 de kiezer opvoert in subject-, complement- en toevoegingspositie.

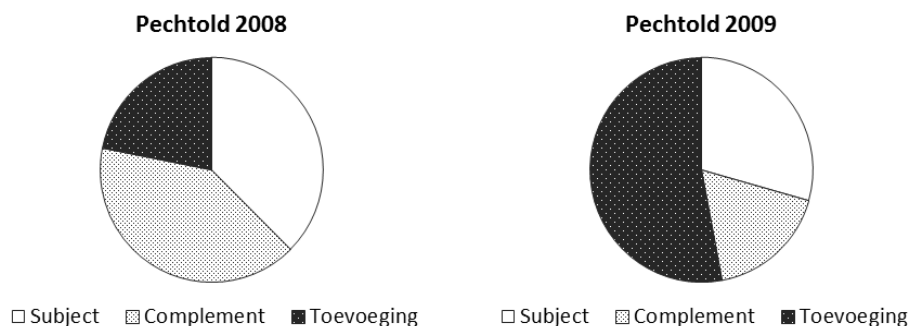
Figuur 1. Visualisatie van de verhouding waarin verwijzingen naar de kiezer in subject-, complement- en toevoegingspositie verschijnen in Wilders' toespraken tijdens de APB van 2008 en 2009 (zie ook Tabel 20 en 21).

Figuur 1 laat zien dat het aantal verwijzingen naar de kiezer bij Wilders onevenwichtig is verdeeld over de drie syntactische posities. Uit statistische toetsing blijkt dat die onevenwichtigheid significant groter is dan wat te verwachten valt op basis van kans.¹²⁴ Met andere woorden, zowel in 2008 als 2009 is er sprake van een duidelijk *patroon* in hoe het aantal verwijzingen naar de kiezer over de drie syntactische posities is verdeeld. Een vervolganalyse brengt aan het licht dat Wilders in beide jaren significant vaker naar de kiezer verwijst in subjectpositie dan in de positie van toevoeging; in 2008 ligt ook het aantal verwijzingen in complementpositie significant hoger dan het aantal verwijzingen in toevoegingspositie.¹²⁵

Een vergelijkbare analyse bij Alexander Pechtold brengt interessante verschillen met Wilders aan het licht. Figuur 2 visualiseert in welke verhouding Pechtold de kiezer op de drie syntactische posities opvoert in de APB van 2008 en 2009:

Figuur 2. Visualisatie van de verhouding waarin verwijzingen naar de kiezer in subject-, complement- en toevoegingspositie verschijnen, in Pechtolds toespraken tijdens de APB van 2008 en 2009 (zie ook Tabel 20 en 21).

Anders dan bij Wilders, blijkt de verhouding waarin Pechtold kiezers opvoert in subject-, complement- en toevoegingspositie, in de APB van 2008 niet

¹²⁴ APB 2008: $\chi^2(2) = 19.000$, $p < 0,01$; APB 2009: $\chi^2(2) = 10.500$, $p < 0,01$.

¹²⁵ Voor deze vervolganalyse zijn verschillende chi-kwadraattoetsen uitgevoerd, waarin steeds twee syntactische posities met elkaar zijn vergeleken. Uitkomsten APB 2008: subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 19.565$, $p < 0,01$, complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 9.529$, $p < 0,01$, subject- vs. complementpositie: $\chi^2(1) = 2.250$, $p > 0,05$. Uitkomsten APB 2009: subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(2) = 9.529$, $p < 0,01$, complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 1.636$, $p > 0,05$, subject- vs. complementpositie: $\chi^2(1) = 3.600$, $p > 0,05$. Omdat het verrichten van meerdere toetsen de kans vergroot op het vinden van significante verschillen is hiervoor gecorrigeerd door de Bonferroni-procedure toe te passen (d.w.z.: het alfaniveau (0,05) is gedeeld door het aantal verrichte toetsen (3); er is in de hier gerapporteerde analyse dus sprake van significantie als de p-waarde lager is dan 0,017).

significant af te wijken van wat op basis van kans verwacht mag worden.¹²⁶ Anders geformuleerd: waar Wilders systematisch kiezers op een relatief centrale zinspositie opvoert, is een dergelijk helder patroon bij Pechtold afwezig. Dit verschil is relevant: het vormt een indicatie dat Wilders in de APB van 2008 een centralere rol toekent aan de kiezer dan Pechtold.

Ook in de APB van 2009 treden er verschillen op tussen Wilders en Pechtold. In 2009 wijkt bij Pechtold, net als bij Wilders, de spreiding van het aantal verwijzingen naar de kiezer over de drie syntactische posities significant af van wat op basis van kans mag worden verwacht.¹²⁷ Die spreiding vertoont in de APB van 2009 dus ook bij Pechtold een duidelijk patroon. Een vervolganalyse laat echter zien dat de *aard* van dat patroon anders is dan bij Wilders. De kiezer wordt bij Pechtold significant vaker op de positie van toevoeging gepresenteerd dan in complementpositie; het aantal verwijzingen naar de kiezer in subjectpositie neemt een middenpositie in.¹²⁸ Met andere woorden, waar Wilders de kiezer tijdens de APB van 2009 veelal op de meest centrale zinspositie opvoert, lijkt Pechtold een voorkeur te hebben voor de *minst* centrale syntactische positie. Dit vormt evidentie dat de kiezer ook in de APB van 2009 minder centraal staat bij Pechtold dan bij Wilders.

Een voorbeeld dat demonstreert hoe Wilders kiezers relatief centraal stelt door syntactische keuzes, is weergegeven in fragmenten (54)-(56). De formuleringen in (54) en (55) zijn denkbare formuleringalternatieven voor fragment (56), dat afkomstig is uit Wilders' toespraak tijdens de APB van 2009:

- (54) Er komt al in 2010 meer geld in de portemonnee *van heel veel mensen*, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen.
- (55) We geven al in 2010 *heel veel mensen* geld in de portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen.
- (56) *Heel veel mensen* krijgen (...) al in 2010 meer geld in hun portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen. (W09.145)

De formulering in (54) is vergelijkbaar met de fragmenten in (45)-(47). De verwijzing naar het electoraat verschijnt in (54) in een toevoeging bij 'de portemonnee'; in deze zin staat primair een beleidskwestie ('geld') centraal. In het formuleringalternatief in (55) wordt de kiezer als meewerkend voorwerp gepresenteerd, d.w.z. in complementpositie, als onderdeel van de kern van de zin – maar niet als subject. Zo wordt meer dan in (54) de aandacht op die kiezer

¹²⁶ $\chi^2(2) = 1.938$, $p > 0,05$.

¹²⁷ $\chi^2(2) = 6.588$, $p < 0,05$.

¹²⁸ Complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(2) = 6.00$, $p < 0,05$. Complement- vs. subjectpositie: $\chi^2(1) = 1.00$, $p > 0,05$. Subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 2.286$, $p > 0,05$. Er is gecorrigeerd voor kans door de Bonferroni-procedure toe te passen (zie noot 125).

gevestigd. In het formuleringsalternatief in (56), wordt de kiezer binnen de kern van de zin in subjectpositie gepresenteerd. Daarmee komt de kiezer relatief het meest centraal te staan.

Een verdere illustratie vormen de fragmenten (57)-(59). Bij het bespreken van zijn plannen voor belastingverlaging had Wilders kunnen kiezen voor de volgende tekst (gemakshalve voorzien van interne nummering):

- (57) [Wij besteden miljarden aan belastingverlaging.] [1] Onze plannen betekenen 3 mld. aan lastenverlichting in één jaar tijd *voor de mensen thuis*. [2] Onze plannen leveren honderden miljoenen euro's op *voor postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen*. [3] Ook de koopkracht *van mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, die bij het kabinet niet verbetert, gaat er bij ons honderden euro's op vooruit.

In (57) zijn de verwijzingen naar kiezers opgenomen in toevoegingen, en niet in zinsdelen die onderdeel uitmaken van de kern van de zin: de tekst is gericht op beleidskwesties ('lastenverlichting', 'honderden miljoenen euro's', 'koopkracht'). Het is ook mogelijk om de kiezer op de centralere zinspositie van complement te plaatsen, zoals blijkt uit (58): in [1] wordt verwezen naar de kiezer in een bepaling die de status van complement heeft; in [2] en [3] verschijnt de kiezer in de positie van meewerkend voorwerp.

- (58) [1] Meer dan 3 mld. aan lastenverlichting in één jaar tijd gaat *naar de mensen thuis*. [2] Onze plannen schelen *postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen* bij elkaar honderden miljoenen. [3] Ze geven *mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, (...) een koopkrachtverbetering (die ze van het kabinet niet kregen) van honderden euro's.

In (58) wordt dankzij de andere zinsbouw meer dan in (57) de aandacht op de kiezer gevestigd. Het meest is dat echter het geval in het fragment zoals dat daadwerkelijk in Wilders' toespraak aan te treffen valt: daarin wordt de kiezer niet alleen als onderdeel van de kern van de zin gepresenteerd, maar in zinnen [2] en [3] bovendien als subject:

- (59) [Wij besteden miljarden aan belastingverlaging.] [1] Meer dan 3 mld. in één jaar tijd (...) gaat *naar de mensen thuis*. [2] *Postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen* gaan er in onze plannen honderden euro's netto per jaar op vooruit. [3] Ook *mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, die van het kabinet geen enkele koopkrachtverbetering kregen (...) gaan er bij ons honderden euro's op vooruit. (W08.163-165)

In (59) valt bovendien op dat in [3] de kiezer niet alleen het subject is van de hoofdzin, maar ook van de uitbreidende bijzin ('die...kregen'). Wilders had er ook voor kunnen kiezen om in de bijzin de kiezer in de positie van meewerkend voorwerp te presenteren ('...aan wie kabinet geen enkele koopkrachtverbetering gaf') – vgl. ook de bespreking van fragmenten (45)-(53). Ook op het niveau van de bijzin kent Wilders in (59) de kiezer dus een relatief centrale plaats toe.

Voorbeelden die Pechtolds manier van naar kiezers verwijzen demonstreren, zijn weergegeven in (60)-(62):

- (60) [Bij vernieuwing] hoort ook een modern ontslagrecht dat *ouderen* bevrijdt uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief biedt. (...) (P09.101)
- (61) [Ook] kiezen we (...) voor een kortere maar hogere uitkering bij werkloosheid die *mensen* van baan naar baan helpt. (P09.102)
- (62) Mijn samenleving kiest voor (...) een AOW die *mensen* aan het werk houdt (...). (P09.97)

Op hoofdzinsniveau valt in (60)-(62) hetzelfde patroon waar te nemen als in voorbeeld (45)-(47). De verwijzingen naar de kiezer bevinden zich in zinsdelen die de status van toevoeging hebben, en die additionele informatie geven over beleidskwesties die een centralere zinspositie (in de kern van de zin) bekleden. Daarmee wordt de aandacht primair op die beleidskwesties gevestigd, en niet op de kiezer. De uitbreidende bijzinnen 'dat ouderen...biedt' (in (60)) en 'die mensen ... helpt' (in (61)) zijn toevoegingen bij respectievelijk 'een modern ontslagrecht' en 'een kortere maar hogere uitkering bij werkloosheid'. Fragment (62) is een wat bijzonder geval: de verwijzing naar de kiezer maakt hier deel uit van een beperkende bijzin. Hoewel deze beperkende bijzin een noodzakelijk onderdeel is van het complement ('een AOW die ... houdt'), en strikt genomen dus niet de status van toevoeging heeft, is deze in Tabel 21 wel als zodanig meegeteld. Een beperkende bijzin is namelijk in zekere zin wel met een toevoeging te vergelijken: kenmerkend voor een beperkende bijzin is dat deze extra informatie geeft ter identificatie van een referent (Verhagen 2001b). In (62) is die referent 'een AOW'. Pechtold verwijst naar de kiezer bij het specificeren van dit beleidsthema.

In fragmenten (60)-(62) is het bovendien opvallend dat op een lager zinsniveau, namelijk het niveau van de bijzin, de kiezer steeds in voorwerpspositie is geplaatst, terwijl ook de centralere subjectpositie mogelijk was geweest. Dat wordt goed duidelijk wanneer de bijzinnen waar het om gaat los van hun context worden weergegeven:

- (63) ... dat *ouderen* bevrijdt uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief biedt.
- (64) ... die *mensen* van baan naar baan helpt.
- (65) ... die *mensen* aan het werk houdt.

In al deze gevallen had Pechtold er ook voor kunnen kiezen de kiezer in subjectpositie van de bijzin te presenteren. Met name voor zin (63), waarin ‘jongeren’ de positie innemen van meewerkend voorwerp, komen die ‘jongeren’ dan meer centraal te staan:

- (66) ... waardoor *ouderen* bevrijd worden uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief krijgen.
- (67) ... waardoor *mensen* van baan naar baan worden geholpen.
- (68) ... waarbij *mensen* hun werk houden.

Ook op het niveau van de bijzin is het in fragmenten (60)-(62) dus mogelijk om de kiezer een centralere zinspositie toe te kennen dan in de formuleringen van Pechtold het geval is.

Al met al laten de in deze paragraaf gepresenteerde gegevens zien dat Wilders de kiezer centraler stelt dan Pechtold door de manier *waarop* hij naar de kiezer verwijst. Daarin is bij Wilders zowel in de APB van 2008 als 2009 een duidelijk patroon aan te wijzen. Als Wilders naar de kiezer verwijst, doet hij dat in beide jaren relatief vaak in subjectpositie, en relatief weinig in de positie van toevoeging. Een dergelijk patroon is bij Pechtold afwezig. In de APB van 2008 valt bij Pechtold geen duidelijk patroon te ontwaren; in de APB van 2009 wordt de kiezer primair op de relatief perifere positie toevoeging opgevoerd. Deze verschillen zijn relevant voor de opstelling van beide politici ten opzichte van de mensen in het land: ze dragen bij aan de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold nabij dit publiekstype positioneerde.¹²⁹

¹²⁹ Mogelijk draagt het geschetste verschil in zinsbouw daarnaast ook bij aan de indruk dat Pechtold zich dicht bij de Haagse collega-politici positioneert dan Wilders. In fragmenten (45)-(47) en (60)-(62) uit de toespraken van Pechtold ligt de focus door syntactische keuzes primair op *beleidskwesties*; bij Wilders verschijnen dergelijke beleidskwesties op soortgelijke momenten syntactisch gezien juist op een relatief perifere plaats (zie (56) en (59) in vergelijking met de denkbare formuleringalternatieven in respectievelijk (54)-(55) en (57)-(58)). Het centraal stellen van beleid past bij een ‘Haagse’ manier van formuleren. Een dergelijke spreekstijl draagt bij aan de indruk dat een politicus zich relatief nabij zijn Haagse collega-politici positioneert, en werkt tegelijkertijd afstand tot de samenleving in de hand (zie paragraaf 4.3.2.6). Of Pechtold beleidskwesties inderdaad vaker centraal stelt dan Wilders, zoals de in deze paragraaf besproken fragmenten suggereren, is een punt voor verder onderzoek.

4.3.2.5 Verwijzen naar kiezers i.c.m. een perspectiverend werkwoord

In een tekst komt vaak niet alleen de visie van de spreker (of schrijver) naar voren: vaak worden ook gezichtspunten weergegeven van personen of instanties die in een tekst worden opgevoerd. Naar de vraag hoe in teksten dergelijke gezichtspunten of ‘perspectieven’ van personen worden gepresenteerd bestaat veel onderzoek, net als naar de wijze waarop perspectiefverschijnselen de verwerking en representatie van teksten beïnvloeden (Sanders 2000: 115).¹³⁰ Dat onderzoek heeft zich tot op heden echter nauwelijks toegespitst op teksten uit het domein van de politiek.¹³¹ Dit is opvallend: ook in de context van de politiek kan het representeren van de gezichtspunten van anderen retorische effecten sorteren die de moeite van het analyseren waard zijn. Een illustratie hiervan vormt het begin van een Kamerdebat uit 2011 tussen Tweede Kamerlid Eric Lucassen (PVV) en de minister van Koninkrijksrelaties, Piet Hein Donner. Het debat ging over een beschuldiging van corruptie aan het adres van de minister-president van Curaçao (Handelingen der Staten Generaal 2011). Lucassen begon zijn bijdrage aan het debat als volgt:

De heer **Lucassen** (PVV): Voorzitter. Het land Curaçao wordt geleid door een corrupte boef. De centrale bank van Curaçao en Sint-Maarten wordt geleid door een fraudeur, een chanterende fraudeur nog wel.

Deze kwalificaties voor de Curaçaose minister-president gingen minister Donner te ver. Hij onderbrak Lucassen geërgerd met de mededeling dat hij het debat wilde verlaten:

Minister **Donner**: Voorzitter. (...) U kunt niet van mij verwachten dat ik als minister van Koninkrijksrelaties de relatie tussen de landen behartig en aanwezig ben als op deze wijze over de ministers van andere landen wordt gesproken. Als de Kamer daar behoefte aan heeft, staat u mij dan toe dat ik mij terugtrek. Ik kan niet hier aanwezig zijn en tegelijkertijd de relaties binnen het Koninkrijk behartigen.

Hierop haastte Lucassen zich te zeggen dat niet *hij* de minister-president van Curaçao als ‘corrupte boef’ bestempelde, maar dat hij slechts het gezichtspunt van anderen weergaf, door te citeren:

De heer **Lucassen** (PVV): Ik hoop dat ik daarop kan reageren voordat de minister het hazenpad kiest, voorzitter. Ik wil mijn betoog graag vervolgen. Het zijn

¹³⁰ Zie bijvoorbeeld Dancygier & Sweetser (2012), Fauconnier (1997), Sanders & Redeker (1996), Sanders (1994), Simpson (1993), en (de referenties in) paragraaf 3.3.2.7.

¹³¹ Een interessante uitzondering vormt Ensink (1992: 37-76).

namelijk niet mijn woorden, maar de woorden die daar door de functionarissen zelf worden gebezigd. Het gaat dus om een citaat, afkomstig van de eilanden zelf. Dat daarmee de relatie met Nederland op het spel zou worden gezet, snap ik niet. Het zijn de uitingen van functionarissen op de eilanden zelf. Het zijn niet mijn uitingen; het is een citaat.

Lucassen kreeg daarop bijval van Ineke van Gent (GroenLinks) en Ronald van Raak (SP). Van Gent stelde: 'Citaten kunnen hier altijd en Kamerleden hebben vrijheid van spreken (...)' Ronald van Raak (SP) vond de reactie van Donner eveneens prematuur: '(...) er is een debat begonnen met een eerste spreker die is begonnen met een citaat (...). En volgens mij is er nog nooit een minister de Kamer uit gerend vanwege een citaat.' Lucassen kon daarop zijn bijdrage vervolgen, in het bijzijn van Donner.

De keuze van Lucassen om zijn debatbijdrage met een citaat te starten kan als strategisch worden opgevat. Donners gedachte dat Lucassen de PVV-visie verwoordde was bepaald niet vreemd: Lucassen had niet vooraf aangegeven te beginnen met een citaat, en bovendien was de typering 'corrupte boef' in lijn met eerdere uitspraken van de PVV over de Antillen en Curaçao.¹³² Door het gebruik van de directe rede kon Lucassen de minister-president van Curaçao een corrupte boef noemen zonder voor deze beledigende, 'onparlementaire' formulering verantwoordelijkheid te hoeven dragen. Lucassen kon zich er immers op beroepen dat niet hij de minister-president van Curaçao een corrupte boef vond, maar dat het het perspectief van functionarissen uit Curaçao betrof.¹³³

Taalkundig onderzoek naar perspectief in teksten heeft laten zien dat citeren slechts een van de mogelijkheden is om in een tekst de gezichtspunten van anderen op te voeren.¹³⁴ Taalgebruikers kunnen de visie van anderen op verschillende manieren, met verschillende stilistische technieken presenteren.

¹³² Zo had PVV'er Hero Brinkman eind 2007 een staatkundige rel veroorzaakt door de Antillen (waar Curaçao toen ook nog toe behoorde) 'een corrupt boevennest' te noemen, dat 'voor een euro' verkocht zou moeten worden via Marktplaats (Sluis 2008). Ook Wilders liet zich regelmatig in pejoratieve bewoordingen over de Antillen uit. Zo sprak hij in zijn toespraak tijdens de APB van 2008 van 'pinacoladamaffia' op de Antillen (zie W08.39), en typeerde hij de eilanden tijdens het Verantwoordingsdebat in mei van dat jaar onder meer als 'schurkeneilanden' (Handelingen der Staten Generaal 2008).

¹³³ Een ander voorbeeld uit het domein van de politiek waarin op strategische wijze gebruik wordt gemaakt van een citaat is het begin van de Troonrede die koningin Beatrix in 1999 uitsprak (Troonrede 1999). Beatrix startte haar toespraak niet met de gebruikelijke aanhef ('Leden van de Staten-Generaal'), maar met "'Mijne Heeren! Het is Mij aangenaam u bijeen te zien tot hervatting van uw werkzaamheden. (...) Op menig gebied is dringend behoefte aan krachtige wetgevende maatregelen.'" In de zaal volgde gelach toen duidelijk werd dat dit de woorden waren van haar grootmoeder Wilhelmina aan het begin van de Troonrede van 1899.

¹³⁴ Zie over het gebruik van citaten ook paragraaf 4.3.2.7e.

Een van de andere technieken is het gebruik van werkwoorden van cognitie ('weten', 'hopen', 'van mening zijn'), perceptie ('zien', 'ontdekken') of emotie ('vrezende', 'verheugen'). Met dergelijke werkwoorden wordt de inhoud van het bewustzijn van de persoon aangeduid die in subjectpositie wordt opgevoerd (Sanders 2009: 3). Het is deze manier van perspectief presenteren waarop ik hieronder nader in wil gaan. Een analyse van de manier waarop Wilders en Pechtold van deze techniek gebruikmaken om het perspectief van *kiezers* weer te geven, laat namelijk relevante verschillen tussen beide sprekers zien.

Tabel 22 geeft een overzicht van het aantal malen dat Wilders en Pechtold kiezers in subjectpositie opvoeren bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie. De mate waarin Wilders en Pechtold dit doen verschilt niet significant in 2008; in 2009 maakt Wilders significant vaker van deze techniek gebruik dan Pechtold.¹³⁵ Voor de opstelling van beide politici zijn echter vooral de momenten *waarop* Wilders en Pechtold kiezers als subject bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie opvoeren interessant. Dat zal hieronder met een reeks voorbeelden worden gedemonstreerd.

Tabel 22. Aantal malen dat Wilders en Pechtold de kiezer als subject opvoeren bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8 (0,8)	9 (0,3)
Alexander Pechtold	9 (0,5)	1 (0,05)

In alle gevallen dat Wilders naar kiezers verwijst in combinatie met een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie, doet hij dat op momenten dat hij *PVV-standpunten* presenteert. Een aantal voorbeelden:

- (69) *De mensen op straat weten* wel wat het probleem is. Het probleem is niet zozeer de AOW-leeftijd; het probleem is ook die massa-immigratie. Die heeft ons de afgelopen jaren 216 mld. gekost. (W09.129-131)
- (70) *Heel veel mensen ergeren* zich aan de vervuiling van de publieke ruimte door de islam. (W09.65)
- (71) Nergens zijn de verschillen tussen wat *Nederlanders vinden* en wat de elite vindt scherper dan bijvoorbeeld op het gebied van de massa-immigratie. *Bijna 60% van de Nederlanders ziet* de islam als de grootste bedreiging van onze identiteit. Ook nog eens *bijna 60% vindt* de massa-immigratie de grootste vergissing sinds de Tweede Wereldoorlog. (W08.44-45)

¹³⁵ APB 2008: W: 8/2909w vs. P: 9/2000w; LL = 1,96; p > 0,05. APB 2009: W: 9/3163w vs P: 1/1928w; LL = 4,01; p = < 0,05.

- (72) Vergrijzing heet bij dit kabinet tegenwoordig “verzilvering”. (...) Maar *veel ouderen* weten hoe het echt zit. *Zij* weten dat “verzilvering” niet klopt. *Zij* weten dat het gaat om verpietering, vereenzaming, vervuiling, vernedering. (W08.144-148)
- (73) *Zij* [d.i. de gewone mensen] verlangen niets meer dan het behoud van hun eigen Nederland en van hun vrijheid, hun veiligheid, een redelijk salaris en een betere toekomst voor hun kinderen. (W08.188)

De standpunten die in (69)-(73) worden gepresenteerd, zijn standpunten van de PVV. De gedachte dat een massale komst van immigranten Nederland schade berokkent ((69)), is een van Wilders’ speerpunten. Evenzo ergert de PVV zich aan ‘de vervuiling van de publieke ruimte door de islam’ ((70)), en ziet zij de islam als grootste bedreiging van de Nederlandse identiteit ((71)). Ook heeft de PVV uitgesproken opvattingen over misstanden in de zorg ((72)), en streeft ze ernaar dat ‘de gewone mensen’ in vrijheid (d.w.z. zonder de vermeende gevaren van de islam) en veiligheid kunnen leven, met een redelijk salaris en een toekomst voor hun kinderen ((73)). Wilders presenteert deze standpunten echter als het perspectief van *kiezers*, door hen als subject bij werkwoorden van cognitie, perceptie en emotie op te voeren. Dit is een stilistische keuze: Wilders had er in al deze gevallen ook voor kunnen kiezen zichzelf in subjectpositie op te voeren (met ‘ik’), of de PVV. Vergelijk daartoe fragment (69) met het denkbare formuleringsalternatief in (74):

- (74) *De PVV* weet wel wat het probleem is. Het probleem is niet zozeer de AOW-leeftijd; het probleem is ook die massa-immigratie. Die heeft ons de afgelopen jaren 216 mld. gekost.

Hoe Wilders’ eigen standpunten als standpunten van kiezers voorstelt, blijkt ook uit de passage in (75). Hier noemt hij op verschillende beleidsterreinen maatregelen op die de PVV zou nemen wanneer zij daartoe de mogelijkheid zou hebben. Deze maatregelen worden niet geconstrueerd als maatregelen die de PVV voorstaat, maar die ‘Nederlanders’ zouden doorvoeren:

- (75) Als *Nederlanders* mogen zeggen hoe *zij* denken over al die bezuinigingen, kan ik voorspellen dat de zorg, de politie en het onderwijs worden ontzien. Daar mag volgens¹³⁶ *de Nederlanders* niet op worden bekibbeld. Wel gaan de grenzen acuut dicht voor nog meer gelukzoekers. De kraan voor ontwikkelingshulp gaat meer dicht. Er

¹³⁶ ‘Volgens’ is onderstreept omdat in de theorievorming omtrent perspectief ervan wordt uitgegaan dat met het gebruik van ‘volgens’ op eenzelfde manier het perspectief van anderen wordt opgeroepen als met werkwoorden van cognitie, perceptie en emotie (zie Sanders 2009 en Sanders & Redeker 1993).

gaan miljarden minder naar het moloch, dat bureaucratische project, van de Europese Unie. De linkse publieke omroep zal het met veel minder geld moeten doen en dan komt er geen dure JSF. (...) Als *de kiezer* het voor het zeggen heeft, past de Partij van de Arbeid op zijn best in een Mini Cooper. (...). (W09.37-44)¹³⁷

Het op deze wijze presenteren van PVV-standpunten is relevant voor Wilders' opstelling. Door eigen standpunten als de visie van kiezers weer te geven, wekt hij de suggestie dat hij en kiezers bepaalde opvattingen delen. Dit draagt bij aan de indruk dat Wilders zich nabij de kiezer positioneert: Wilders suggereert dat hij niet alleen *over* kiezers spreekt, maar ook nadrukkelijk *namens* hen het woord voert. Tegelijkertijd fungeert deze manier van eigen standpunten presenteren voor Wilders als een rechtvaardiging: de suggestie wordt gewekt dat de standpunten van Wilders' PVV door het kabinet zouden moeten worden overgenomen omdat deze standpunten opvattingen van 'de mensen in het land' zijn.

Waar Wilders het perspectief dat hij aan kiezers toeschrijft systematisch laat samenvallen met zijn eigen opinie, is dit in de toespraken van Pechtold slechts in 1 passage het geval. Een kritiekpunt van Pechtold op het kabinet is dat visie ontbreekt (zie Tekstkader 2 in paragraaf 4.3); in (76) formuleert Pechtold dit niet zozeer als zijn eigen standpunt, maar als een wens die bij de kiezer leeft.

(76) Ziet u dan niet dat *mensen* een visie willen? Zij willen niet naar de mond gepraat worden. (P08.58-59)

De andere momenten dat Pechtold kiezers een perspectief toeschrijft, valt dat perspectief niet noodzakelijkerwijs samen met zijn eigen visie. Twee voorbeelden:

(77) De maatschappij is gedemocratiseerd. *Mensen staan kritischer* tegenover gezagdragers die hun legitimiteit moeten verdienen. Maar de democratie wordt niet onderhouden. Democratie is niet: u vraagt, wij draaien. Die belofte van maakbaarheid kan de politiek niet waarmaken en die wil ik ook niet waarmaken. (P08.141-145)

(78) *Mensen zijn cynisch* over Den Haag, niet altijd onterecht. (P08.135)

¹³⁷ In (75) wordt in de passage 'Wel gaan de grenzen...komt er geen dure JSF' niet expliciet naar het perspectief van kiezers verwezen. De context maakt echter dat ook de standpunten die in deze passage van (75) worden opgesomd, als standpunten van kiezers worden geconstrueerd. In termen van Mental Space Theory (Fauconnier & Sweetser 1996) wordt er aan het begin van (75) een mentale ruimte geopend; ook de inhoud van de zinnen waarin geen expliciete perspectiefmarkeerders aanwezig zijn, wordt vanuit die geopende mentale ruimte beschouwd.

In (77) stelt Pechtold dat mensen in het land kritischer zijn geworden, maar uit de context blijkt nergens dat Pechtold die kritischere houding deelt. Sterker nog: Pechtold maakt een contrast tussen ‘de maatschappij / mensen’ aan de ene kant en ‘gezagsdragers / de politiek’ aan de andere kant, waarbij in de slotzin de keuze voor het persoonlijk voornaamwoord ‘ik’ maakt dat Pechtold zich aan de kant van ‘de politiek’ schaaft, en niet zozeer aan de kant van de samenleving. Ook in (78) valt het perspectief dat aan mensen in het land wordt toegeschreven niet geheel met dat van Pechtold samen. Pechtold geeft aan een genuanceerdere visie te hebben dan het standpunt dat hij aan de mensen toeschrijft. De toevoeging ‘niet altijd onterecht’ maakt duidelijk dat Pechtold het wel ten dele eens is met het cynisme van de kiezer, maar niet volledig: Pechtold bewaart een zekere distantie.

Het feit dat Pechtold, op fragment (76) na, het perspectief van kiezers niet laat samenvallen met zijn eigen visie, betekent ook dat Pechtold standpunten van D66 als *eigen* standpunten presenteert. In de APB van 2009 wordt dit nog extra benadrukt door het gebruik van ‘ik’, waardoor hele tekstpassages expliciet vanuit het perspectief van Pechtold zijn geformuleerd:

- (79) Minister-president, *ik* heb zo langzamerhand drie problemen met u. U agendeert thema’s zonder deze uit te voeren. *Ik* noem de Kennisagenda. (...) *Ik* noem zelfs de normen en waarden. (...) *Mijn* tweede probleem is dat u verantwoordelijkheden oppakt zonder deze aan te kunnen. *Ik* noem de oorlog in Irak (...). *Mijn* derde probleem is (...). *Ik* noem (...). *Ik* noem (...). *Ik* noem (...). (P09.36-49)¹³⁸
- (80) *Ik* zie u ploeteren met de AOW, *ik* zie u lijdzaam toekijken (...). *Ik* zie u zweten met natuur- en klimaatbeleid. (...) *Ik* zie u spartelen met de crisiswet. (...). *Ik* zie dat u het niet aankunt (...). (P09.59-70).

Waar Wilders bijvoorbeeld stelt dat ‘de mensen op straat’ weten ‘wat het probleem is (zie (69)) of dat ‘de Nederlanders’ niet willen dat er wordt gekort op beleidsterreinen als zorg en onderwijs (zie (75)), wordt met het gebruik van ‘ik’ benadrukt dat Pechtold bijvoorbeeld *zelf* problemen heeft met de minister-president (zie (79)) en *hijzelf* ziet dat de premier o.a. ‘ploetert’ met de AOW (zie (80)). Pechtold stelt zich dus autonomer op dan Wilders: hij presenteert zijn standpunten als zijn *eigen* visie, en niet als de mening van de kiezer. Pechtold presenteert dus nadrukkelijk de eigen koers. Deze afstandelijkere houding blijkt ook uit het slot van Pechtolds bijdrage aan de APB 2009, waarin hij expliciet

¹³⁸ Pechtold gaat hier bovendien een directe dialoog aan met het kabinet (en de minister-president in het bijzonder) – zie de bespreking van (20) in paragraaf 4.3.2.4.

aangeeft dat de visie op het land die hij in het voorafgaande geschetst heeft *zijn* visie betreft.¹³⁹

- (81) Dat is *mijn* perspectief: een land met gelijke kansen voor ieder individu, voor mensen die hun eigen belangen verbonden zien met de belangen van anderen. (P09.131)

4.3.2.6 Jargon: met of zonder toelichting

Taalgebruikers kunnen de indruk wekken zich meer of minder met anderen te identificeren door hun taalgebruik in meer of mindere mate op dat van anderen af te stemmen. Wanneer een taalgebruiker zijn manier van spreken bewust of onbewust laat convergeren met de manier waarop een ander spreekt, kan dat worden opgevat als een teken dat hij zich nabij diegene positioneert. Omgekeerd werkt divergerend taalgebruik juist distantie in de hand.¹⁴⁰ Convergerend of divergerend taalgebruik kan in vrijwel alle facetten van communicatie tot uitdrukking komen (Giles, Coupland & Coupland 1991).

Ook politici kunnen de indruk wekken zich meer of minder met anderen te identificeren door hun taalgebruik op dat van anderen af te stemmen. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het BNN-programma *Lijst Nul*, dat ruim een decennium geleden (tv-seizoen 2002-2003) werd uitgezonden. Doel van dit programma was de politiek aantrekkelijk te maken voor jongeren en daarmee de kloof tussen hen en de politiek te dichten. Aalberts & Brants (2005) laten zien dat verschillende politici die aan het programma deelnamen probeerden een jeugdig beeld van zichzelf neer te zetten om zo die jongeren aan te spreken – met wisselend succes. Zo slaagde PvdA-lijsttrekker Ad Melkert er niet in om zichzelf een jong imago aan te meten. Dat had met verschillende factoren te maken, waaronder zijn taalgebruik. Als voorbeeld halen de auteurs een oordeel aan van BNN-presentatrice Bridget Maasland, die in het programma Melkert verweet ‘langdradig’ te formuleren: Melkerts verhaal over wat de PvdA voor jongeren kon betekenen, typeerde zij als een verhaal ‘van één zin met acht komma’s. De jongeren zijn al weg’ (Aalberts & Brants 2005: 139). SP-voorman Jan Marijnissen leek succesvoller:

Waar ik me het meeste aan erger (...), dat is godverdomme geen antwoord geven op een vraag. Daar word ik dus strontziek van. Dan sta je voor die interruptiemicrofoon en dan stel je een vraag en dan krijg je een ellenlang gezeik

¹³⁹ Pechtold voert kiezers in (81) bovendien op een relatief perifere zinspositie op (zie de bespreking van fragment (47) in paragraaf 4.2.4.3).

¹⁴⁰ Dit idee is nader uitgewerkt binnen het kader van Communication Accommodation Theory (CAT) – een invloedrijke theorie binnen de sociolinguïstiek die het communicatiegedrag van personen in interactie beschrijft en probeert te verklaren. Zie bijvoorbeeld Giles (2008), Giles, Fortham, Dailey e.a. (2006), Gallois, Ogay & Giles (2005) en Giles, Coupland & Coupland (1991).

zonder dat je een antwoord op een vraag krijgt. Dus dat wollige gedoe, daar kan ik me dus vreselijk kwaad over maken (...). (Marijnissen, geciteerd in Aalberts & Brants 2005: 147)

Het gebruik van woorden als ‘godverdomme’, ‘strontziek’ en ‘ellenlang gezeik’ kunnen worden gezien als een poging van Marijnissen om zich nabij jongeren op te stellen, door zijn taalgebruik op dat van de doelgroep af te stemmen. In hoeverre deze manier van spreken jongeren ook daadwerkelijk aansprak, is daarbij nog een open kwestie: taalgebruik laten convergeren kan een effectieve strategie zijn, maar het kan ook een averechts effect hebben (Den Ouden en Doorschot 2010: 244).

In de communicatieve context van het parlementair debat is taalgebruik afstemmen op het publiek een ingewikkelde kwestie. Het taalgebruik dat politici onderling hanteren kan, net als bijvoorbeeld juridisch of academisch taalgebruik, worden opgevat als een apart register (Biber & Conrad 2009: 16), dat afwijkt van alledaagse omgangstaal. Wanneer een politicus zijn standpunten in een Haags register verwoordt, kan hij daarmee de indruk wekken onderdeel uit te maken van ‘de politiek’. Tegelijkertijd wekt een dergelijke manier van formuleren distantie in de hand ten opzichte van de samenleving: de mensen in het land zijn door de bank genomen niet gewend zich in een Haags register uit te drukken. Omgekeerd geldt dat een politicus die ‘gewonemensentaal’ spreekt en een Haags register vermijdt, de indruk kan wekken zich nabij de samenleving te positioneren, en afstand te bewaren ten opzichte van de Haagse collega-politici.

Op basis van de indruk dat Wilders in zijn toespraken meer dan Pechtold afstand bewaart tot de Haagse collega-politici en zich meer dan Pechtold nabij de samenleving positioneert, valt te verwachten dat Wilders’ taalgebruik in de APB van 2008 en 2009 minder ‘Haags’ van karakter is dan dat van Pechtold, en meer dan Pechtolds manier van formuleren aansluit bij ‘alledaagse omgangstaal’. Het toetsen van deze hypothese is niet eenvoudig: het roept de ingewikkelde vraag op wat precies onder een ‘Haags register’ en onder ‘alledaagse omgangstaal’ moet worden verstaan. Een antwoord formuleren op die vraag is een studie op zich,¹⁴¹ en valt buiten het bereik van dit proefschrift. Desalniettemin zal ik in de komende bladzijden betogen dat het taalgebruik van Pechtold meer dan dat van Wilders lijkt op dat van de collega-politici, en dat Wilders’ taalgebruik meer dan dat van Pechtold aansluit bij ‘alledaagse omgangstaal’. Bij het inventariseren van stilistische verschillen tussen Wilders en Pechtold kwamen namelijk verschillende stilistische middelen aan het licht die van invloed zijn op de *toegankelijkheid* van de toespraken van beide politici. Dergelijke middelen zijn relevant: aangenomen mag worden dat een politicus die zijn taalgebruik meer afstemt op dat van de Haagse collega’s, zijn

¹⁴¹ Zie voor een kwantitatief-stilistische studie naar de taal van ‘Den Haag’ Renkema (1981).

standpunten verwoordt op een manier die voor buitenstaanders relatief ontoegankelijk is. Niet voor niets worden er geregeld initiatieven ontplooid die tot doel hebben overheidscommunicatie voor burgers begrijpelijker/toegankelijker te maken.¹⁴² Omgekeerd zal een politicus wiens taalgebruik nauwer aansluit bij alledaagse omgangstaal, zijn standpunten op een zeer toegankelijke manier formuleren, zodat iedereen zijn standpunten kan begrijpen.¹⁴³

Concreet zal ik in de komende bladzijden dus betogen dat de toespraken van Wilders *toegankelijker* geformuleerd zijn dan die van Pechtold. Daartoe bespreek ik achtereenvolgens:

- de wijze waarop beide politici omgaan met jargon (deze paragraaf);
- stilistische verschijnselen die van invloed zijn op de mate van concreetheid van een tekst (paragraaf 4.3.2.7);
- de aan- of afwezigheid van narratieve passages (paragraaf 4.3.2.8);
- het wel of niet expliciteren van gevolgtrekkingen (paragraaf 4.3.2.9).

Dit kan de vraag oproepen waarom deze selectie van te bespreken verschijnselen verschilt van de verzameling stijlmiddelen die in hoofdstuk 3 bij de behandeling van ‘helder’ en ‘wollig’ taalgebruik aan bod is gekomen. Een ‘heldere’ spreekstijl zorgt normaliter voor toegankelijkheid, en dus lijken ook de in hoofdstuk 3 behandelde stijlmiddelen relevant voor de huidige analyse. Dat hieronder grotendeels *andere* stijlmiddelen worden behandeld,¹⁴⁴ heeft te maken met het feit dat de systematische bottomup-analyse van Wilders’ en Pechtolds toespraken grotendeels andere stilistische verschillen aan het licht bracht dan het geval was bij de analyse van Wilders’ en Vogelaars toespraak tijdens het ‘Knettergek-debat’. Zoals in paragraaf 2.3 is besproken, vormen de stijlmiddelen die door systematische bottomup-analyse (het langslopen van de checklist) aan het licht komen de basis voor de rest van de analyse; deze selectie

¹⁴² Een recent initiatief is het NWO-onderzoeksprogramma ‘Begrijpelijke Taal’, dat zich richt op fundamenteel en toegepast onderzoek om respectievelijk beter te begrijpen welke factoren de begrijpelijkheid van communicatie bevorderen, en die inzichten te vertalen naar goed gefundeerde adviezen op het gebied van taal en communicatie. Zie Sanders & Jansen (2011) en www.nwo.nl/begrijpelijketaal.nl.

¹⁴³ Dit wil uiteraard niet zeggen dat een zeer toegankelijke manier van formuleren mensen in het land ook *aanspreekt*. Dat is een andere kwestie, zoals ook de indruk dat Marijnissen zich met jongeren probeerde te identificeren door zijn formuleringen op die van jongeren af te stemmen, losstaat van de vraag of die jongeren Marijnissens gebruik van jongerentaal konden waarderen.

¹⁴⁴ Enige overlap is wel te vinden in paragraaf 4.3.2.7, waar o.a. ‘abstracte woorden’ en ‘nominalisaties’ worden behandeld. Deze verschijnselen zijn ook in hoofdstuk 3 besproken (zie paragrafen 3.3.2.2 en 3.3.2.3).

van stijlmiddelen was voor de huidige casus en die in hoofdstuk 3 dus verschillend.¹⁴⁵

Jargon

Het eerste stilistische verschijnsel dat ik in verband met de toegankelijkheid van de toespraken van Wilders en Pechtold wil bespreken, is als gezegd het gebruik van jargon. Daaronder vallen vaktermen en technische begrippen, die snelle en eenduidige communicatie tussen vakgenoten mogelijk maken, maar die voor niet-ingewijden vaak moeilijk te volgen zijn (Burger & De Jong 2009: 21).

De mate waarin Wilders en Pechtold gebruik maken van jargon valt lastig te onderbouwen met kwantitatieve gegevens (Renkema 1981: 127). Het formuleren van heldere criteria op basis waarvan beslist kan worden of een woord tot jargon gerekend moet worden of niet is problematisch, en het kwantificeren van jargon wordt dan ook al snel een subjectieve aangelegenheid. Een kwalitatieve analyse brengt echter aan het licht dat de manier *waarop* Wilders en Pechtold in beide jaren jargon gebruiken in ieder geval verschillend is. Wanneer Wilders gebruikmaakt van jargon, gaat dat jargon (zie de onderstrepingen) gepaard met een toelichting (zie de cursiveringen):

- (82) Ten eerste willen wij een maatregel nemen *die goed is voor de woningmarkt, die ervoor zorgt dat het kopen van een huis goedkoper wordt*. Dat doen wij door de overdrachtsbelasting voor volgend jaar te halveren. (W09.151-152)
- (83) Wij willen ook in Nederland een organisatie als *Animal Caps*, (...). *Dit is een soort dierenpolitie*. (W08.177-178)
- (84) Heel veel Nederlanders ergeren zich aan de vervuiling van de publieke ruimte door de islam. *Oftewel, ons straatbeeld gaat op sommige plekken steeds meer lijken op het straatbeeld van Mekka en Teheran: hoofddoekjes, haardbaarden,¹⁴⁶ boerka's en mannen in rare lange witte jurken*. (W09.65-66)
- (85) Heel veel mensen krijgen (...) al in 2010 meer geld in hun portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen. *Dat betekent voor een modaal gezin niet een paar honderd euro minder bruto per jaar, maar een paar honderd euro erbij*. (W09.145-146)

¹⁴⁵ Omgekeerd verklaart dit ook waarom sommige van de in hieronder te bespreken stijlmiddelen niet ook in hoofdstuk 3 zijn behandeld, terwijl die voor die analyse in principe wel relevant zouden kunnen zijn. Zo zorgt het expliciteren van inferenties (zie paragraaf 4.3.2.9) voor een grote mate van duidelijkheid, en daarmee kan het verschijnsel bijdragen aan de indruk van een 'heldere' spreekstijl. In hoofdstuk 3 wordt dit verschijnsel niet besproken, omdat de toespraken van Wilders en Vogelaar in dit opzicht geen duidelijk verschil te zien geven.

¹⁴⁶ Het woordenboek *Van Dale* kent geen lemma 'haardbaard' (wel het lemma 'haatbaard'). In het woord 'haardbaarden' is echter geen spelfout geslopen: Wilders gebruikte de term 'haardbaard'. Mede deze formulering leidde ertoe dat in de media het taalgebruik van Wilders vergeleken werd met dat van rechtsextremisten in de jaren '30 in Duitsland. Zie bijvoorbeeld Grandia (2010).

De toelichting die Wilders op begrippen als ‘overdrachtsbelasting’ of ‘de publieke ruimte’ geeft, kan als on-Haags worden bestempeld: het uitleggen van dergelijke begrippen is voor de Haagse collega-politici niet nodig. Door begrippen uit te leggen die voor de mensen in het land niet evident zijn, maakt Wilders zijn boodschap ook voor hen toegankelijk.

Alexander Pechtold gaat op een andere manier om met jargon:

- (86) Allemaal gebeurtenissen die het CPB-model niet kent. (P08.139)
- (87) U hebt wel enthousiasme voor de Randstad in 2040 en nog meer voor het verzanden met Veerman in de tweeëntwintigste eeuw. (P08.107)
- (88) Het handelen van minister Plasterk rond de basisinfrastructuur getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang. (P08.132)
- (89) U agendeert thema's zonder deze uit te voeren. Ik noem de Kennisagenda. U bent toch voorzitter van het Innovatieplatform? (P09.37-39)
- (90) Ik zie u spartelen met de crisiswet, uw zogenaamde pièce de résistance, een wet die onze rechtsbescherming overboord gooit, een wet waarvan het economische effect overigens omstreden is. (P09.66)
- (91) Paars deed het zo slecht nog niet, met die deltawet, vindt u niet? (P09.69)

Wanneer Pechtold jargon gebruikt, wordt dat jargon niet van een nadere toelichting voorzien. Begrippen als ‘de basisinfrastructuur’, ‘de Kennisagenda’ of ‘de crisiswet’ worden als bekend verondersteld. Voor de collega-politici zal duidelijk zijn waarover Pechtold spreekt, maar dat ligt anders voor de samenleving: het is de vraag of de mensen in het land precies weten wat Pechtold met dergelijke termen bedoelt.¹⁴⁷ Vergeleken met Wilders’ manier van formuleren, is Pechtolds omgang met jargon dus relatief ontoegankelijk.

4.3.2.7 Concreet of abstract taalgebruik

Een tweede factor die ertoe bijdraagt dat Wilders toegankelijker formuleert dan Pechtold, is dat Wilders’ taalgebruik *concreter* is.¹⁴⁸ Het concretere taalgebruik van Wilders is zelf weer het resultaat van een serie stilistische verschillen tussen de toespraken van Wilders en Pechtold. Deze verschillen zullen hieronder in verschillende subparagraafjes worden behandeld. Achtereenvolgens ga ik in op de volgende verschijnselen:

¹⁴⁷ De indruk van gerichtheid op de Haagse collega-politici wordt in fragmenten (87) en (89)-(91) nog versterkt door de directe dialoog die Pechtold aangaat (zie paragraaf 4.3.2.2).

¹⁴⁸ Zie paragraaf 3.3.2.2 voor het idee dat concrete teksten begrijpelijker/toegankelijker zijn dan abstracte teksten.

- concrete en abstracte naamwoorden (paragraaf 4.3.2.7a);
- nominalisaties (paragraaf 4.3.2.7b);
- individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep (paragraaf 4.3.2.7c);
- veelzeggende details (4.3.2.7d);
- citaten (4.3.2.7e).

Na deze bespreking van de mate van concreetheid zullen nog twee andere verschijnselen worden besproken die ertoe bijdragen dat Wilders' manier van formuleren toegankelijker is dan die van Pechtold: de aan- of afwezigheid van narratieve passages (paragraaf 4.3.2.8), en het wel of niet expliciteren van gevolgtrekkingen (paragraaf 4.3.2.9). Zoals in de vorige paragraaf is betoogd, is zo'n verschil in toegankelijkheid relevant voor de opstelling van beide politici: een politicus die zeer toegankelijk formuleert, sluit met zijn taalgebruik meer aan bij 'alledaagse omgangstaal' dan een politicus die relatief ontoegankelijk formuleert. Omgekeerd geldt dat een relatief ontoegankelijke manier van spreken meer aansluit bij een 'Haagse' manier van spreken. Door een 'Haags' register of alledaagse taalgebruik te hanteren, kan een politicus de indruk wekken zich meer of minder nabij de Haagse collega-politici en de samenleving te positioneren.

4.3.2.7a Concrete of abstracte naamwoorden

Een eerste aanwijzing dat Wilders' toespraken concreter zijn geformuleerd dan die van Pechtold, vormt het aantal abstracte naamwoorden in de toespraken van beide politici. Tabel 23 laat zien dat de toespraken van Wilders beduidend minder abstracta bevatten dan die van Pechtold.¹⁴⁹ Anders geformuleerd: Pechtold maakt beduidend meer dan Wilders gebruik van abstracte naamwoorden (zoals 'concurrentie', 'koopkracht', 'visie', 'ambitie', 'afhankelijkheid', 'verzorgingsstaat', 'vraagstukken', 'angstbeeld', 'status-quo', etc.). Dit verschil is significant, zowel voor de APB 2008 als die van 2009.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Voor het kwantificeren van abstracte naamwoorden zijn de in paragraaf 3.3.2.2 beschreven criteria gehanteerd.

¹⁵⁰ APB 2008: W: 208/2909w vs. P: 270/2000w; LL = 47,97; $p < 0,0001$. APB 2009: W: 252/3163w vs. P: 246/1928w; LL = 27,31; $p < 0,0001$. Een aandachtig lezer kan het opvallen dat het aantal abstracte naamwoorden per 100 woorden in de toespraken van Pechtold vrijwel gelijk is aan het aantal abstracte naamwoorden in de toespraak van Ella Vogelaar (zie Tabel 4 in paragraaf 3.3.2.2). Dit betekent echter niet automatisch dat de spreekstijl van Pechtold even 'wollig' was. Die indruk van Vogelaars spreekstijl kwam tot stand door de *gezamenlijke* inzet van *tal* van stilistische middelen (zie paragraaf 3.4); het gebruik van abstracte naamwoorden was er daar slechts één van.

Tabel 23. Abstracte naamwoorden in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	208 (7,15)	252 (7,97)
Alexander Pechtold	270 (13,50)	246 (12,76)

4.3.2.7b *Nominalisaties*

In de schrijfadviseliteratuur wordt aangenomen dat frequent gebruik van nominalisaties kan bijdragen aan abstractheid (zie paragraaf 3.3.2.3). In dat licht is het interessant dat Wilders' toespraken minder nominalisaties bevatten dan die van Pechtold (zie Tabel 24). De verschillen tussen beide sprekers zijn voor beide jaren significant.¹⁵¹ Dit vormt een verdere aanwijzing dat Wilders' toespraken concreter zijn geformuleerd dan die van Pechtold.

Tabel 24. Nominalisaties in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	64 (2,2)	77 (2,4)
Alexander Pechtold	77 (3,9)	66 (3,4)

Bij de getallen in Tabel 24 moet worden aangetekend dat er geen rekening is gehouden met eventuele verschillen tussen nominalisaties onderling. Zoals in paragraaf 3.3.2.3 is besproken, bestaat er tussen nominalisaties onderling nog variatie in de mate waarin ze voor abstractheid zorgen. Om een genuanceerder beeld te krijgen van het gebruik van nominalisaties, zouden de getallen in Tabel 24 dus verder moeten worden uitgesplitst. Een dergelijke ingewikkelde analyse laat ik over aan vervolgonderzoek; hier beperk ik me tot een kwalitatieve analyse van één passage uit Pechtolds toespraak tijdens de APB van 2008 waarin nominalisaties duidelijk bijdragen aan abstractheid.

- (92) Wij vragen u, dat ook te doen, en ik vraag de Kamer, mevrouw Hamer, om dat samen te doen: een akkoord voor 10 jaar over politieke scheidslijnen heen, met een agenda van vroegschoolse opvang tot een levenlang leren, voor het bestrijden van de uitval in het vmbo tot het faciliteren van de bètaopleidingen in het hoger onderwijs; een agenda die investeert in top onderzoek- en kenniscentra, een stevige agenda verankerd in maatschappelijke vraagstukken; voor een zorgstelsel dat bewaakt en verbeterd moet worden en schreeuwt om innovatie; voor een belastingdienst en een

¹⁵¹ APB 2008: W: 64/2909w vs. P: 77/2000w; LL = 10,99, $p < 0,001$. APB 2009: W: 77/3163w vs. 66/1928w; LL = 4,07, $p < 0,05$. Voor het kwantificeren van nominalisaties zijn de in paragraaf 3.3.2.3 beschreven criteria gehanteerd.

kilometerbeprijzing met adequate ict-toepassingen, maar ook harde afspraken met energiebedrijven voor een verplichte productie van schone energie. (P08.117)

De passage in (92) is relatief abstract, en nominalisaties dragen aan die abstractheid bij. De onderstreepte zelfstandige naamwoorden zijn afgeleid van werkwoorden (o.a. ‘opvangen’, ‘bestrijden’, ‘innoveren’, ‘afspraken maken’, ‘produceren’). Door deze handelingen of processen met naamwoorden aan te duiden, worden ze als abstracte verschijnselen gepresenteerd. Degenen die de handelingen of processen uitvoeren blijven daarbij op de achtergrond: het zijn *mensen* die een leven lang leren, die bestrijden dat leerlingen in het vmbo uitvallen, etc.¹⁵² Een passage als (92) waarin abstracte verschijnselen centraal staan en handelende instanties op de achtergrond blijven, is in de toespraken van Wilders afwezig. Dat geldt trouwens ook voor de inhoud van het fragment: Pechtold doet in (92) een oproep tot samenwerking. In de toespraken van Wilders is een dergelijke toenaderingspoging afwezig.

4.3.2.7c *Individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep*

Om teksten concreet te maken wordt in de schrijfadviessliteratuur aangeraden het principe van ‘show, don’t tell’ te hanteren. In de woorden van Burger & De Jong (2009):

(...) zeg niet dat het zo is, maar laat het zien. Vertel ons niet dat de circusdirecteur ‘een verwaarloosde indruk maakt’, maar [2] laat ons zijn gele tanden zien en de slierten haar op het vette boordje van zijn verschoten overhemd. Vertel ons niet alleen dat de problemen van asielzoekers ‘ernstig’ zijn. (...) [1] Stel één vluchteling aan ons voor, [2] beschrijf zijn uiterlijk, [3] laat hem vertellen over zijn familie thuis, over zijn verwachtingen en zijn angstdromen. (Burger & De Jong 2009: 44; nummering MvL)

In deze passage stippen Burger & De Jong (2009) drie concretiseringstechnieken aan die schrijvers of sprekers kunnen inzetten om het principe van ‘show, don’t tell’ in de praktijk te brengen:

¹⁵² In (92) draagt verder het gebruik van lijdende vormen ertoe bij dat handelende instanties buiten beeld blijven (‘een zorgstelsel dat bewaakt en verbeterd *moet worden*’, ‘een stevige agenda [die] *verankerd [is]*’). Daarnaast blijft ook in de elliptische formulering ‘een akkoord over 10 jaar over politieke scheidlijnen heen’ een handelende instantie achterwege – Pechtold had ook voor een werkwoordelijke formulering kunnen kiezen met een handelende instantie in subjectpositie (‘Laten wij een akkoord sluiten voor 10 jaar over politieke scheidlijnen heen’). Ook deze formuleringskeuzes dragen bij aan het onpersoonlijke en abstracte karakter van de passage, net als abstracte woorden (zie paragraaf 4.3.2.7a) als ‘scheidlijnen’, ‘vraagstukken’, ‘zorgstelsel’, ‘kilometerbeprijzing’ ‘ict-toepassingen’, etc.

- [1] Een individu opvoeren als representatief voor een grotere groep (zie vervolg van deze paragraaf);
- [2] toevoegen van ‘veelzeggende details’ (zie paragraaf 4.3.2.7.d);
- [3] het gebruik van citaten (zie paragraaf 4.3.2.7.e).

Hieronder zal ik betogen dat Wilders meer van deze drie concretiseringstechnieken gebruikmaakt dan Pechtold. Daarbij bespreek ik de technieken afzonderlijk, maar zoals ook uit de voorbeelden zal blijken gaan ze vaak samen, en versterken ze elkaar.

Om met de eerste van de drie genoemde concretiseringstechnieken te beginnen: het opvoeren van individuen die representatief zijn voor een grotere groep kan helpen een tekst concreet te maken. Door niet te spreken over een groep mensen (‘kleine zelfstandigen’), maar over een individu uit die groep (‘schoenmaker Arie uit Rotterdam’), wint een tekst aan voorstelbaarheid.

Wilders maakt verschillende malen van deze techniek gebruik in de APB van 2008 (zie Tabel 25). Dat is bijvoorbeeld het geval in fragment (93), waar ‘Henk en Ingrid’ worden opgevoerd als symbool voor ‘de gewone man en vrouw’ die slachtoffer zijn van het kabinetsbeleid, en die volgens Wilders moeten betalen voor ‘Mohammed en Fatima’ – eveneens individuen die symbool staan voor een grotere groep mensen in de samenleving (allochtone moslims).¹⁵³

- (93) Maar, voorzitter, wie betaalt de rekening, wie betaalt die 100 mld.? Dat zijn de mensen die Nederland hebben opgebouwd, dat zijn de mensen die hard werken, de mensen die keurig sparen, die netjes hun belasting betalen, de gewone Nederlander die het niet cadeau krijgt: *Henk* en *Ingrid* betalen voor *Mohammed* en *Fatima*! (W08.61-62)¹⁵⁴

¹⁵³ Wilders heeft in de loop der jaren ook verschillende andere varianten van deze bekende zinsnede gebruikt. Zo sprak hij onder meer over ‘Henk en Wim betalen voor Achmed en Ali’ (Handelingen der Staten Generaal 2007), ‘Henk en Truus blijven betalen voor Achmed en Ali’ (Handelingen der Staten Generaal 2008), en over ‘Henk en Ria betalen voor Ali en Fatima’ (Wilders 2009). ‘Henk en Ingrid’ zijn echter het meest succesvol gebleken: ze zijn zowel binnen als buiten de politiek een begrip geworden. Ook door andere politici wordt geregeld naar dit duo verwezen. Verder hebben ze bijvoorbeeld een eigen pagina op Wikipedia.

¹⁵⁴ In fragment (93) zijn ook de bijwoorden ‘hard’, ‘keurig’ en ‘netjes’ relevant. Hiermee laat Wilders terloops zijn waardering en sympathie voor ‘de gewone Nederlander’ blijken. Dergelijke bijwoorden versterken de indruk dat Wilders zich nabij de mensen positioneert over wie hij spreekt. Dergelijke ‘complimenten’ voor de mensen in het land zijn in de toespraken van Pechtold afwezig. Een andere zin waarin Wilders eveneens op een terloopse manier een compliment uitdeelt is de volgende: ‘Het was gewoon een man die het *respectabele* vak van buschauffeur uitoefende.’ (W08.094)

Tabel 25. Individuen die als representatief voor een grotere groep worden voorgesteld in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen.¹⁵⁵

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8	0
Alexander Pechtold	0	0

Een andere passage waarin individuen worden opgevoerd als representatief voor een grotere groep is fragment (94), waarin een concrete illustratie wordt gegeven van misstanden in de zorg:

- (94) De 88-jarige *mevrouw Willemse* zat vier jaar lang in een aftandse barrel van een rolstoel. De wielen zaten scheef, een rammelend frame, een houten plaat als rugleuning. Zij kreeg er doorligwonden van. *Mijnheer Steller*, hoogbejaard, wacht al meer dan twee jaar op de zorg die hij nodig heeft. *Mevrouw Emons* stierf vanwege de haast niet in haar bed, maar in een koelcel in het mortuarium van het verpleeghuis. (W08.132-136)

Het opvoeren van dergelijke individuen draagt in Wilders' toespraak uit 2008 bij aan een grote mate van concreetheid: Wilders maakt zo heel voorstelbaar over wie hij spreekt.¹⁵⁶ Bij Pechtold is dit minder het geval. Hij spreekt systematisch over *groepen* mensen. Twee voorbeelden:¹⁵⁷

- (95) *Mensen* zijn cynisch over Den Haag, niet altijd onterecht. (P08.135)
 (96) Beleid creëert *winnaars en verliezers, insiders en outsiders*. (P08.79)

4.3.2.7d *Veelzeggende details*

Een tweede concretiseringstechniek die ertoe bijdraagt dat Wilders meer dan Pechtold 'vertoont' (in plaats van 'vertelt'), is Wilders' gebruik van 'veelzeggende details' (Burger & De Jong 2009: 52): bepalingen en adjectieven die concrete details toevoegen aan beschrijvingen. Net als jargon (zie paragraaf 4.3.2.6) is dit verschijnsel moeilijk te kwantificeren: het is lastig om heldere criteria te formuleren op basis waarvan kan worden beslist of er sprake is van een 'veelzeggend detail' of niet. Een kwalitatieve analyse brengt in de toespraken van Wilders echter tal van evidente 'veelzeggende details' aan het

¹⁵⁵ In de kwantitatieve analyse zijn 'Henk en Ingrid' en 'Mohammed en Fatima' (zie (93)) elk als 1 geval meegeteld.

¹⁵⁶ Zie voor meer voorbeelden fragmenten (102), (109) en (111) in paragraaf 4.3.2.8, waar 'een chauffeur uit Gouda' ((109)), 'een Marokkaan' ((102) en (109)), en Bert Bakker ((111)) worden opgevoerd als representatieve voorbeelden van grotere groepen mensen.

¹⁵⁷ Zie voor andere voorbeelden (45)-(47) en (60)-(62) in paragraaf 4.3.2.4 en (77) in paragraaf 4.3.2.5.

licht. Zo is in (94) mevrouw Willemse ‘88 jaar’, zit zij in een ‘aftandse’ rolstoel die ‘scheve’ wielen heeft, een ‘rammelend’ frame en een ‘houten’ plaat als rugleuning, etc. Evenzo is meneer Steller ‘hoogbejaard’, stierf mevrouw Emons ‘vanwege de haast’ niet in haar bed, maar ‘in een koelcel’ in het mortuarium van het verpleeghuis, enz.

Een verdere demonstratie vormen het begin en slot van Wilders’ toespraak tijdens de APB van 2009. Wilders start met een uitgebreide vergelijking tussen het kabinet en een oude auto die rijp is voor de sloop:

- (97) Het kabinet is vastgelopen als een *oude* auto die vastzit *in het mulle zand*. Het piept *nog een beetje* en het kraakt, maar iedereen kan zien dat het beestje nooit meer *een meter* zal rijden. De accu is leeg. (...) Dit zou om te lachen zijn, als het niet ging om de toekomst van Nederland. Dan kon je pret hebben om dat clubje hulpelozen dat *angstig door de beslagen ruit* naar buiten kijkt, hopen dat iemand ze kan vertellen welke kant ze op moeten. (...) Wouter zit achter het stuur. André zit in het babyzitje. Jan Peter, *die alles best vindt*, zit vooraan omdat hij tevreden is zolang hij maar voorin mag zitten. Voordat deze auto stil kwam te staan in het bos hebben ze onderweg nog geprobeerd wat ballast overboord te zetten. Mevrouw Vogelaar werd als eerste aan een boom gebonden. De heer Aboutaleb stapte *met al zijn paspoorten* uit *bij de halte Rotterdam*. De heer Van Geel had het liefst de afslag Brabant gepakt om commissaris van de Koningin te worden. Jan Peter roept steeds “ik wil naar Brussel”. De Al Gorepapegaai van dit gezelschap, mevrouw Cramer, tettert vanaf de achterbank “niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen”. De enige route die de Partij van de Arbeid voorstelt om te rijden, zijn nog wat extra rondjes rond de grachtengordel. Minister-president, stop er toch mee. Stuur die roestbak naar de sloperij en incasseer die slooppremie. (W09.3-26)

De concreetheid van (97) wordt mede veroorzaakt door de details die worden gegeven, in de vorm van bepalingen (‘in het mulle zand’ ‘nog een beetje’, ‘angstig’, ‘door de beslagen ruit’, ‘met al zijn paspoorten’, etc.) en adjectieven (‘een *oude* auto’, ‘in het *mulle* zand’ ‘door de *beslagen* ruit’, etc.). Aan het slot van de APB 2009 komt Wilders terug op de gemaakte vergelijking, waarbij wederom allerlei details aan de beschrijving worden toegevoegd:

- (98) Ik rond af; (...). Nederland zou er zonder dit kabinet zo veel beter kunnen uitzien, rijker, veiliger, socialer, Nederlandser. De elite droomt haar *zoete roze* dromen, maar het volk is niet gek. De mensen die *al decennialang* belazerd worden, pikken het niet langer. Verandering hangt in de lucht. Hoop gloort aan de horizon. Je proeft het overal, er is ook geen houden meer aan. Iedereen ziet het, behalve die mensen in vak K

uit dat autootje, *in het holst van de nacht, midden in het bos, vastgelopen in het mulle zand*. De accu is leeg, het is *aardedonker* en *doodstil*. Een hondje plast tegen het voorwiel. De heer Van der Laan eet zijn laatste broodje halal vlees. Het kan niet veel langer meer duren. De wilde dieren ruiken hun angstzweet al. Niemand durft nog iets te zeggen. Wouter verbergt zijn *angstige* blik achter *zijn gedeclareerde Ray-Banzonnebril*. Ze zijn allemaal de weg kwijt. Niemand die nog iets om ze geeft. De stilte, de doodse stilte in het autootje waar u met zijn allen *trillend* in zit, die *doodse* stilte wordt alleen doorbroken door het tomtommetje dat tegen het kabinet zegt: *eindpunt bereikt*. [...] Het is tijd voor nieuwe verkiezingen. [...] (W09.210-228)

Wilders maakt dus veelvuldig gebruik van dit soort ‘veelzeggende details’; ze dragen ertoe bij dat de luisteraar zich een levendig beeld kan vormen van de kwesties die Wilders aan de orde stelt.

In de toespraken van Pechtold zijn evidente gevallen van ‘veelzeggende details’ veel moeilijker aan te wijzen. Het duidelijkst zijn ze nog aanwezig in de volgende passage, waar de geursiveerde bepalingen ook weggelaten zouden kunnen worden. Vergeleken met passages als (94) en (97)-(98) blijft fragment (99) echter relatief abstract – ook mede doordat Pechtold niet spreekt over individuen maar over groepen mensen (‘mensen’, ‘verpleegkundigen’, ‘leraren’) (vgl. paragraaf 4.3.2.7c) en die groepen mensen bovendien als bepaling opvoert bij abstracte verschijnselen (‘zorgen’, ‘werkplezier’, ‘zoektocht’), waardoor het de verschijnselen zijn (en niet de groepen mensen) die relatief centraal staan (vgl. paragraaf 4.3.2.4).

- (99) De echte zorgen van mensen liggen in hun *dagelijkse* werkelijkheid van promotie, ontslag, verhuizing, ziekte, ongeluk en schuldsanering, het *door regels vergalde* werkplezier van verpleegkundigen en leraren en de soms *gefrustreerde* zoektocht van ouders naar (...) betaalbare kinderopvang. (P08.138)

4.3.2.7e Citaten

Tot slot valt in fragmenten (97) en (98) op dat Wilders ook gebruikmaakt van citaten. Deze zijn hieronder in (100) en (101) weergegeven:

- (100) Jan Peter roept steeds “*ik wil naar Brussel*”. De Al Gorepapegaai van dit gezelschap, mevrouw Cramer, tettert vanaf de achterbank “*niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen*”. (W09.24)
- (101) De stilte, de doodse stilte in het autootje waar u met zijn allen trillend in zit, die doodse stilte wordt alleen doorbroken door het tomtommetje dat tegen het kabinet zegt: *eindpunt bereikt*. (W09.227)

Net als het gebruik van veelzeggende details en het opvoeren van individuen kan ook citeren met het principe van ‘show, don’t tell’ worden verbonden (vgl. Burger & De Jong 2009: 44). Door te citeren *vertelt* een spreker niet (in eigen bewoordingen) wat iemand anders gezegd heeft, maar *laat hij zien* wat de woorden van diegene waren – hij *toont* de woorden van een ander.

Zo geredeneerd is het relevant dat Wilders en Pechtold in verschillende mate citeren. Tabel 26 laat het aantal citaten in de toespraken van beide politici zien; in Tabel 27 is het aantal geciteerde woorden per toespraak weergegeven. Wilders en Pechtold verschillen niet significant in het aantal malen dat ze citeren, maar wel in de lengte van de citaten die ze geven: het aantal geciteerde woorden ligt in Wilders’ toespraken significant hoger dan in die van Pechtold.¹⁵⁸ Uitgaande van het idee dat een spreker met citaten ‘vertoont’ in plaats van ‘vertelt’, draagt ook dit verschil ertoe bij dat Wilders meer dan Pechtold het principe van ‘show, don’t tell’ in de praktijk brengt, en daarmee aan een grotere mate van concreetheid.

Tabel 26. Aantal citaten in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	6 (0,2)	9 (0,3)
Alexander Pechtold	2 (0,1)	1 (0,05)

Tabel 27. Aantal geciteerde woorden in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	97 (3,3)	80 (2,5)
Alexander Pechtold	9 (0,5)	1 (0,05)

Concreet of abstract taalgebruik: samenvatting

Al met al laten de in subparagrafen 7a-7e besproken stilistische verschijnselen zien dat Wilders zijn standpunten op een concretere manier verwoordt dan Pechtold. Anders dan Pechtold maakt Wilders gebruik van concretiseringstechnieken als het opvoeren van individuen (in de APB van 2008), het toevoegen van ‘veelzeggende details’ (APB 2008 en 2009), en citaten (idem). Ook het relatief geringe gebruik van abstracte naamwoorden en het relatief kleine aantal nominalisaties in beide jaren dragen aan deze grotere mate van concreetheid bij. Wilders’ concretere taalgebruik draagt ertoe bij dat Wilders’ manier van formuleren toegankelijker is. De mate van toegankelijkheid

¹⁵⁸ Aantal citaten (vgl. Tabel 26): APB 2008: W: 6/2909w vs. P: 2/2000w; LL = 0,87; $p > 0,05$. APB 2009: W: 8/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 3,28; $p > 0,05$. Aantal geciteerde woorden (vgl. Tabel 27): APB 2008: W: 97/2909w vs. P: 8/2000w; LL = 56,07; $p < 0,0001$. APB 2009: W: 80/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 67,32; $p < 0,0001$.

van het taalgebruik van Wilders en Pechtold is relevant voor de opstelling van beide politici (zie paragraaf 4.3.2.6): het toegankelijker taalgebruik van Wilders sluit meer dan dat van Pechtold aan bij alledaagse omgangstaal. Omgekeerd sluit het relatief ontoegankelijke taalgebruik van Pechtold meer dan dat van Wilders aan bij het ‘Haagse register’ dat door collega-politici onderling wordt gesproken.

4.3.2.8 Aan- of afwezigheid van narratieve passages

Een derde verschijnsel – naast de verschillende omgang met jargon en een verschillende mate van concreetheid – dat bijdraagt aan de indruk dat Wilders toegankelijker formuleert dan Pechtold, is dat de toespraken van Wilders meerdere narratieve passages bevatten: korte ‘verhaaltjes’ over mensen en hun belevenissen. De aanwezigheid van dergelijke passages in Wilders’ toespraken, en de afwezigheid ervan in de toespraken van Pechtold, is relevant: een tekst een verhalend karakter geven kan bijdragen aan het toegankelijk maken van die tekst. Zo is in onderzoek naar de overtuigingskracht van verhalen op overtuigingen, attitudes en gedrag van mensen (zie Hoeken 2009 voor een overzicht) een uitgangspunt dat het vertellen van verhalen zorgt voor een grotere betrokkenheid van het publiek bij de boodschap. Bovendien is in de moderne adviesliteratuur over presenteren de anekdote (“een korte, snedige en afgeronde vertelling”) de meest geadviseerde techniek om de aandacht van het publiek te krijgen (Andeweg & De Jong 2004: 122).

Een voorbeeld van een narratieve, anekdotische passage uit de toespraken van Wilders is weergegeven in (102).

- (102) Een chauffeur uit Gouda mailde mij vorige week donderdag: “Meneer Wilders, Marokkanen terroriseren ons. Gisteren werd een collega door een Marokkaan tijdens zijn eerste ochtendrit met een mes op zijn keel beroofd, terwijl zijn vriendjes buiten met een auto stonden te wachten. Zij reden er daarna vrolijk vandoor alsof zij naar de bank waren geweest om te pinnen.” (...) (W08.91-93)

In (102) komen verschillende besproken concretiseringstechnieken samen (zie paragraaf 4.3.2.7), nl. het opvoeren van individuen die als representatief voor een grotere groep worden voorgesteld (‘een chauffeur uit Gouda’, ‘een Marokkaan’) het gebruik van veelzeggende details (o.a. ‘gisteren’, ‘tijdens zijn eerste ochtendrit’, ‘met een mes op zijn keel’, ‘vrolijk’) en het gebruik van een citaat. Dat de passage als geheel een anekdotisch karakter krijgt, is echter ook mede het gevolg van een ander stilistisch middel: het gebruik van de onvoltooid verleden tijd (‘mailde’, ‘werd’, ‘reden’).

De onvoltooid verleden tijd wordt gezien als een verhalende werkwoordsvorm, waarmee gebeurtenissen als deel van een groter verhaal

worden gepresenteerd.¹⁵⁹ Clement (1997: 86-87) licht dit idee toe aan de hand van het volgende voorbeeld:

- (103) Gisteren wandelde ik in het Vondelpark.
- (104) Gisteren heb ik in het Vondelpark gewandeld.

Zin (103), met de onvoltooid verleden tijd, lokt een bepaald soort reacties uit. Het roept vragen op van het type ‘En toen? Wat gebeurde er?’. Dat is in (104), waar de voltooid tegenwoordige tijd wordt gebruikt, veel minder het geval: in (104) wordt niet zozeer de vraag opgeroepen wat er in het Vondelpark gebeurde, maar wordt een mededeling gedaan over een voltooide handeling. Deze mededeling zou onderdeel kunnen zijn van een opsomming, zoals in (105), waar een aantal voltooide handelingen worden opgenoemd. Een formuleringsalternatief voor (105) waarin de onvoltooid verleden tijd wordt gebruikt is daarentegen onlogisch om een serie afgeronde handelingen te presenteren (zie (106)):

- (105) Ik heb gisteren in het Vondelpark gewandeld, ik heb mijn huis schoongemaakt, en ik heb nieuwe schoenen gekocht.
- (106) Ik wandelde gisteren in het Vondelpark, ik maakte mijn huis schoon, en ik kocht nieuwe schoenen.

Met de onvoltooid verleden tijd wordt een beeld wordt opgeroepen van een durende handeling, het laat handelingen zien in hun verloop. Dat maakt dat (106) vreemd aandoet in een opsomming: het gebruik van de onvoltooid verleden tijd vraagt aandacht voor het gebeuren zelf (Clement 1997: 87).

Hoe het gebruik van de onvoltooid verleden tijd bijdraagt aan het creëren van verhalende passages in Wilders’ toespraken, kan goed worden geïllustreerd met de formuleringsalternatieven in (107)-(108). In (107) wordt de voltooid tegenwoordige tijd gebruikt, waardoor niet de aandacht wordt gevestigd op gebeurtenissen zelf (‘aan het rekenen slaan’, ‘uitkomen op’, ‘berekenen’), maar op het feit dat de gebeurtenissen zijn afgerond. In (108), afkomstig uit Wilders’ bijdrage aan de APB van 2009, wordt de onvoltooid verleden tijd gebruikt, waardoor de gebeurtenissen in hun verloop worden gepresenteerd, als deel van een groter verhaal:

- (107) Gelukkig weten we inmiddels bij benadering wat dat [d.i. de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen] kost. Het weekblad Elsevier *is aan het rekenen geslagen* en *uitgekomen* op ongeveer 200 mld. dollar in de laatste decennia. Om precies te zijn:

¹⁵⁹ Zie Clement (1997: 86-87), Onrust, Verhagen & Doeve (1993: 63) en Fleischman (1990: 11).

216 mld. Alleen al voor dit jaar *heeft* Elsevier een bedrag van 13 mld. *berekend*.

- (108) Gelukkig weten we inmiddels bij benadering wat dat [d.i. de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen] kost. Het weekblad Elsevier *sloeg aan het rekenen* en *kwam uit* op ongeveer 200 mld. dollar in de laatste decennia. Om precies te zijn: 216 mld. Alleen al voor dit jaar *berekende* Elsevier een bedrag van 13 mld. (W09.92-95)

Ook fragmenten (109)-(110) illustreren dat de inzet van de verleden tijd bijdraagt aan het ontstaan van verhalende, anekdotische passages in Wilders' toespraken – naast eerder besproken concretiseringstechnieken als citeren en het geven van details:¹⁶⁰

- (109) Die staatssecretaris [d.i. staatssecretaris Huizinga-Heringa] *liet* niet van zich horen toen gelovigen in Gouda – een stad die snel islamiseert – bij het uitgaan van de kerk door Marokkanen *werden* bespuugd en belaagd. De criminaliteit explodeert daar en de sfeer wordt steeds grimmiger. (...) Een Marokkaan *zei* onlangs tegen een journalist van Elsevier: “Over tien jaar zijn wij hier de baas en dan gooien we die kankerkoningin er ook meteen uit.” (W08.85-88)
- (110) Het kabinet wordt af en toe ook *hels*, maar dan om andere redenen. De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties *riep* vlak voor de zomer *op* tot een heuse opstand. (...) Mevrouw Ter Horst *leek* zich de Che Guevara te wanen van het Binnenhof: “boven-allemodalen, verenigt u, u hebt niets te verliezen dan al uw bijbanen”. (W09.203-208)

Een laatste voorbeeld van een anekdotische passage uit Wilders' toespraken is weergegeven in (111).¹⁶¹ Ook hier is de inzet van onvoltooid verleden tijden een van de factoren die bijdraagt aan het verhalende, anekdotische karakter van de passage als geheel. Verder valt ook het gebruik op van ‘maar ja’, dat een sterk spreektaalig karakter heeft, en de zinsverbindingen ‘en nu’, ‘en zo’, en ‘en toen

¹⁶⁰ In passages als (109) en (110), waarin Wilders o.a. spreekt over handelingen van collega-politici, is er naast een effect van toegankelijkheid en daarmee nabijheid met de mensen in het land, misschien ook een effect van afstand tot de collega-politici doordat Wilders afstand lijkt te nemen van de actuele communicatiesituatie. Wanneer Wilders bijvoorbeeld in (109) had gezegd ‘Die staatssecretaris (...) *heeft* niet van zich *laten horen* (...)’ zou Wilders meer dan nu het geval is de discussie in het ‘hier en nu’ zijn aangegaan. Door de verleden tijd te gebruiken, lijkt hij van die actualiteit weg te blijven.

¹⁶¹ Deze passage is eerder in paragraaf 4.3.2.1 behandeld als fragment (14), in het kader van pejoratieve vs. neutrale aanduidingen voor collega's.

ineens': met name 'en toen ineens' is typisch een formulering die past bij een verhalende verteltrant.¹⁶²

- (111) Laat ik één voorbeeld geven van iemand die tekenend is voor die politieke elite. Dat is de heer Bert Bakker. Die kennen we nog. Tot voor kort was hij Kamerlid voor D66. En wat een stoere, politiek correcte geluiden *sloeg* hij *uit*! De Partij voor de Vrijheid *noemde* hij racisten, allemaal tuig. Hij *liet* het zelfs opschrijven, Bert Bakker, in de krant. Maar ja, dankzij de actie van het Turkse ministerie van religieuze zaken *kwam* niet hij in de Kamer voor D66 maar mevrouw Koşer Kaya. En nu probeert Bert wat geld bij elkaar te sprokkelen als lobbyist voor een vliegtuigbouwer. En zo *kwam* hij ook bij de PVV langs: een beetje likken, een beetje slijmen. Nou, voorzitter, wij hebben Bert Bakker medegedeeld dat hij de rambam kan krijgen. Lobbyen best, maar niet bij ons. En toen ineens - en dat is tekenend voor de elite - *draaide* Bert als een blad aan een boom om, en kijk wat ik nu in de post vind: een heuse excuusbrief van Bert Bakker. Hij schrijft: "Sorry Geert, jullie zijn nu ineens toch geen racisten. Het klopte niet wat ik zei, ik heb er spijt van." (W08.15-29)

4.3.2.9 Inferenties expliciteren: wel of niet

Een vierde en laatste verschijnsel dat ertoe bijdraagt dat Wilders zijn standpunten op een toegankelijker manier verwoordt dan Pechtold, is een verschil in explicietheid. De toespraken van Wilders geven een mate van explicietheid te zien die in Pechtolds toespraken afwezig is. Beschouw de volgende fragmenten uit de toespraken van Wilders:

- (112) We staan op een kruising: kiezen we voor meer massa-immigratie of voor onze ouderen? *De partij voor de Vrijheid kiest voor onze ouderen.* (W09.138)
- (113) In ons nieuwe Nederland, het nieuwe Nederland van de Partij voor de Vrijheid, is opsluiting in de gevangenis ook de zwaarste straf en dus niet het verpleeghuis. (...) Vandaar ook dat miljard extra in onze tegenbegroting dat wij aan de zorg besteden. Een 24-uursluier

¹⁶² De zinsverbindingen 'en nu', 'en zo' en 'en toen ineens' benadrukken dat er sprake is van een zeker tijdsverloop. Tijdsverloop is een belangrijk kenmerk van verhalen: kenmerkend voor verhalen is dat een of meerdere personages een serie gebeurtenissen veroorzaken of ondergaan, die temporeel of causaal aan elkaar zijn verbonden en een zeker tijdsverloop te zien geven – ze beschrijven een proces of verandering (Bal 1990: 135; De Graaf 2010: 11-14; Toolan 2001: 4-8). Tijdsverloop wordt overigens ook in (102) en (108) op een subtiele manier benadrukt: in (102) met het temporele bijwoord 'daarna', en in (108) door 'inmiddels'. Deze woorden zouden ook weggelaten kunnen worden; hun aanwezigheid draagt eveneens bij aan het verhalende karakter van de passages.

vervangt nu vaak het toilet. Elke dag douchen, daar is geen tijd voor (...). Neem dan (...) de criminelen van Nederland. Zij hebben het in de gevangenis een stuk beter. Zij hebben het recht om elke dag een uur te luchten (...). Kleding en schoenen? Helemaal gratis. (...) Ons voorstel is glashelder: ouderen moeten het veel beter hebben dan gevangenen. *Nu is het andersom.* (W09.175-195)

- (114) Wij vinden als Partij voor de Vrijheid dat er niet gekort moet worden op de AOW. Dat is ook inhoudelijk een onzinnig voorstel, want van de 63- en 64-jarigen werkt nu minder dan 15%. Wat ons betreft, hoeven die mensen in de toekomst niet twee jaar langer door te ploeteren. Het kabinet, *dat met die voorstellen komt*, heeft daar geen enkel goed argument voor. (W09.125-127)
- (115) Waarom kijken al die laffe bestuurders de andere kant op? Waarom laten zij Nederlanders in de steek? *Dat doen zij immers. Zij laten Nederlanders in de steek!* (W08.99-102)
- (116) Dankzij een studie van het Centraal Planbureau van een aantal jaren geleden weten wij dat een gemiddeld niet-westers allochtoon gezin de Nederlandse belastingbetaler € 230.000 kost. Dat is bij elkaar 100 mld. in totaal. Zoveel zijn wij kwijt aan het multiculturele project: 100 mld. Denk eens na, wat wij met dat geld hadden kunnen doen. *Wij hadden alle ouderen in verpleeghuizen al jaren geleden een eigen kamer kunnen geven, met een persoonlijke verpleegster. Wij hadden (...). Wij hadden (...).* (W08.50-56)

De eerste zin van fragment (112) is een retorische vraag. Kenmerkend voor dit type vragen is dat het antwoord al in de vraag besloten ligt. De slotzin van (112) is dus in feite redundant, en vormt een explicitering van wat in het voorgaande al gesuggereerd is: de retorische vraag impliceert immers al dat de PVV kiest voor ouderen en niet voor massa-immigratie. Ook de slotzin in (113) voegt inhoudelijk weinig toe: 'Nu is het andersom' expliciteert wat Wilders in het voorgaande met een voorbeeld illustreert. In (114) kan de luisteraar zelf uit de tekst afleiden dat het korten op de AOW een plan is van het kabinet. De uitbreidende bijzin 'dat met die voorstellen komt' presenteert wederom geen nieuwe informatie, maar expliciteert wat al uit de rest van de passage blijkt. Iets soortgelijks geldt voor (115): de beschuldigingen 'Dat doen zij immers' en 'Zij laten Nederlanders in de steek' worden immers al door de twee vragen van het fragment geïmpliceerd. In (116) ten slotte roept Wilders op tot een gedachte-experiment: nadenken over wat er allemaal met 100 miljard euro zou kunnen worden bekostigd wanneer dit bedrag niet geïnvesteerd zou worden in wat Wilders 'het multiculturele project' noemt. Wanneer de gecursiveerde zinnen zouden worden weggelaten, zou het nadenken waartoe Wilders oproept aan de luisteraar worden overgelaten. Dat is nu niet het geval: Wilders maakt op expliciete wijze duidelijk dat met 100 miljard veel andere dingen zouden kunnen

worden verwezenlijkt. Deze explicietheid draagt bij aan de toegankelijkheid van Wilders' toespraken: door inferenties te expliciteren die de luisteraar ook zelf zou kunnen maken, laat Wilders over zijn standpunten geen twijfel bestaan.

Een dergelijke mate van explicietheid is in de toespraken van Pechtold afwezig: zijn toespraken bevatten geen redundantie zoals dat in fragmenten als (112)-(116) het geval is. Opvallend is juist dat Pechtold op een centraal moment in zijn toespraak tijdens de APB 2008 zijn standpunten op een relatief *impliciete* manier naar voren brengt, met retorische vragen:

- (117) De centrale vraag is of Nederland durft te hervormen. Grijpen wij de kansen van globalisering en technologische vooruitgang? Zorgen wij ervoor dat wij de bedreigingen aankunnen? Willen wij ons sociale stelsel aanpassen aan de vergrijzing of moeten de volgende generaties hiervan de lasten dragen? Investeren wij fors in onderwijs, kennis en innovatie of zakken wij op de route van de Europese ranglijst? Zetten wij een deel van de groei in om de economie klimaatneutraal te maken of houden wij het bij de oude oplossingen? Wordt het natuur of steen? Hebben wij het lef om onze energievoorziening te moderniseren of blijven wij afhankelijk van het Midden-Oosten en Rusland? (P08.63-70)

De retorische vragen in (117) impliceren een serie standpunten van D66. Het expliciteren van die standpunten doet Pechtold niet zelf, maar laat hij over aan de luisteraar.

Verder valt op een centraal moment in Pechtolds bijdrage aan de APB van 2009 nog een andere vorm van implicietheid op: niet op het gebied van inhoud (zoals in (117)), maar op het gebied van structuur.

- (118) Ik kies voor één Nederland. Daarvoor definieer ik niet op de millimeter wat Nederlands is en wat niet. Ik stel onze gezamenlijke toekomst centraal en niet onze diverse afkomst. Niet voor niets komt in Nederland het beste van de wereld samen: de ambitie van New York, de handelsgeest van Rotterdam, maar ook de levendigheid van Istanboel en de nuchterheid, nou vooruit, van Zeeland. In deze verscheidenheid zijn we elkaars gelijken en daarom ook gelijke behandeling. *Overlast en geweld in trams, in scholen en in straten wordt niet geaccepteerd als cultuurverschil, maar aangepakt door politie en justitie, zonder onderscheid. Bovendien kent deze bruisende smeltkroes één duidelijke grens: wij zullen niet toestaan dat onze vrijheden in het gedrang komen. Mijn samenleving kiest voor vernieuwing, voor een AOW die mensen aan het werk houdt, omdat ze straks weer hard nodig zijn.* (...) (P09.90-97)

In de gecursiveerde zinnen schetst Pechtold een toestand die gesitueerd moet worden in de toekomst. In de tekst wordt de overgang naar deze beschrijving van een situatie in de toekomst niet expliciet gemarkeerd – de luisteraar moet het zelf reconstrueren. Verschillende onderzoeken hebben laten zien dat teksten waarin de verbanden tussen informatie-eenheden met structuurmarkeringen zijn geëxpliciteerd minder cognitieve energie kosten en tot een beter tekstbegrip leiden dan teksten waarin dergelijke verbanden ontbreken (zie Land 2009: 75 voor een overzicht). Fragment (118) is dus relatief ontoegankelijk geformuleerd. Doordat de overgang naar een beschrijving van een toekomstige situatie niet expliciet is gemarkeerd, formuleert Pechtold zijn toekomstvisie dus op een relatief ontoegankelijke manier.

4.3.2.10 Inclusief/exclusief ‘we’

Tot slot van de stilistische analyse wil ik nog kort de aandacht vestigen op Wilders’ en Pechtolds gebruik van inclusief/exclusief ‘we’. Met het gebruik van ‘we’ geeft een spreker aan niet alleen namens zichzelf, maar ook namens anderen te spreken.¹⁶³ Door anderen wel of niet te includeren kan de spreker zich meer of minder nabij anderen positioneren.¹⁶⁴ Een analyse van het gebruik van voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud zou een studie op zich kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Dieltjens 2007); daarom beperk ik me hier tot een analyse van ‘we’/‘wij’/‘ons’/‘onze’ in passages in de toespraken van Wilders en Pechtold waarin een contrast ter sprake komt tussen de politiek en de samenleving. Deze passages, die zijn weergegeven in (119)-(123) hieronder, geven interessante verschillen tussen beide politici te zien.

Op momenten dat er in de toespraken een contrast wordt gemaakt tussen politiek en samenleving, blijkt uit Pechtolds gebruik van voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud dat hij zich primair aan de kant van de politiek positioneert, en niet aan de kant van de samenleving.

- (119) Mensen zijn cynisch over Den Haag, niet altijd onterecht.¹⁶⁵ *Wij* maken het er soms naar: koopkrachthysterie, McCarthy-achtige debatten over de jaren tachtig en een hetze rond ontwikkelingsorganisaties. (P08.135-136)
- (120) Laten wij het noemen zoals het is, het was uw enige verkiezingsbelofte. Halve maatregelen staan ook in uw akkoord, of liever gezegd het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht.

¹⁶³ Dit geldt uiteraard niet voor koninklijk meervoud.

¹⁶⁴ Zie bijvoorbeeld Fahnestock (2011: 285), Chilton (2004: 56) en Fowler & Kress (1979: 201-204).

¹⁶⁵ Zie voor een analyse van deze zin de bespreking van fragmenten (78) en (95) in paragrafen 4.3.2.5 en 4.3.2.7.

(...) Dat komt toch niet uit de commissie-Bakker? In het licht van de cijfers is het volkomen irrelevant, (...) want nog geen 3% van alle werknemers met een inkomen boven de € 5000 gaat dit aan. Het ging *ons* toch niet primair om die vergoeding? Het ging *ons* toch om mensen makkelijker naar werk te krijgen? Daar gaat het mij nog steeds om. (P08.94-102)

- (121) Er zijn genoeg onderwerpen waar de politiek wél over gaat, maar ook dan geeft dit kabinet niet thuis. (...) Komt er bijvoorbeeld een debat over de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs? Staan bestaande oude structuren ter discussie? Geven *mij* mensen echt een stem, of laten *mij* het bij interpunctie, bij punten en komma's van de Grondwet? (P08.147-152)

In (119) en (121) verwijzen de gecursiveerde gevallen van 'wij' naar Pechtold en zijn collega's; hetzelfde geldt voor 'ons' in (120). Een dergelijke gebruik van 'wij'/'ons' draagt bij aan de indruk dat Pechtold zich nabij zijn Haagse collega-politici positioneert; tegelijkertijd draagt het bij aan een relatief afstandelijke houding ten opzichte van de samenleving.

Waar in de toespraken van Wilders een contrast tussen 'de politiek' en 'de kiezer' aan bod komt, positioneert Geert Wilders zich, anders dan Pechtold, aan de kant van de kiezer:

- (122) Het rijk van Balkenende is een koninkrijk van twee Nederlanden. Aan de ene kant onze elite met haar zogenaamde idealen van een multiculturele samenleving, van megahoge belastingen, van de waanzinnige klimaatysterie, van de onstuitbare islamisering, van de Brusselse superstaat en de zinloze ontwikkelingshulp, van de bakken met geld in de bodemloze put die de Antillen heet. (...) Maar goed, voorzitter, er is ook een ander Nederland en dat is *mijn* Nederland. (W08.9-35)
- (123) De Partij voor de Vrijheid mag worden verketterd door sommigen in dit huis, mag worden beschimpt door de staatsomroep, bespuugd door linkse subsidieslurpers of verguisd door de volgevreten links-liberale grachtengordelelite; zij wordt in toenemende mate gesteund door dat andere Nederland. Dit is niet het Nederland van dit kabinet of het Nederland van deze politieke elite, maar dat andere Nederland, *ons* Nederland, het Nederland van de gewone mensen, die het niet cadeau krijgen. (W08.186-187)

Wilders maakt zowel in (122) als (123) een onderscheid tussen 'twee Nederlanden': het Nederland van 'de elite', waartoe Wilders ook zijn collega's rekent (zie paragraaf 4.3.2.1), en 'het Nederland van de gewone mensen'. In beide fragmenten expliciteert Wilders met welk Nederland hij sympathiseert: in

(122) maakt hij met de formulering ‘en dat is *mijn* Nederland’ expliciet duidelijk dat hij zich nabij de kiezer positioneert; evenzo maakt hij in (123) met de toevoeging ‘ons Nederland’ expliciet duidelijk dat ‘het Nederland van de gewone mensen’ het Nederland van de PVV is.

4.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk heb ik een stilistische analyse gepresenteerd van de toespraken die Geert Wilders en Alexander Pechtold hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009. Startpunt voor de analyse was de indruk dat Wilders en Pechtold zich in hun toespraken verschillend opstelden tegenover de twee publiekstypen tot wie zij zich, gegeven de aard van het Nederlandse parlementaire systeem en de daaruit voortvloeiende taken van een volksvertegenwoordiger, dienden te richten. Uit een analyse van mediaoordelen blijkt dat Wilders (meer dan Pechtold) de indruk wekte afstand te bewaren ten opzichte van de Haagse collega-politici en zich nabij de mensen in het land te positioneren; Pechtold kwam (meer dan Wilders) over als een politicus die zich ‘nabij’ de Haagse collega-politici opstelde en die een zekere afstand bewaarde tot de mensen in het land. Ik heb laten zien hoe tal van stilistische keuzes in de toespraken van beide politici aan deze indrukken op macroniveau bijdragen.

De besproken stilistische verschijnselen worden in Tabel 28 nog eens samengevat. Het overzicht laat zien dat bij de meeste stijlmiddelen zowel in 2008 als 2009 verschillen optreden tussen Wilders en Pechtold. Dit geldt echter niet voor *alle* stijlmiddelen; de indrukken op macroniveau worden op het tekstuele microniveau in 2008 en 2009 dus niet door precies dezelfde (combinatie van) stijlmiddelen bewerkstelligd.

Tabel 28. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold die bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend positioneerden t.o.v. de Haagse collega-politici en de mensen in het land.

Stilistische verschijnselen	Relevant voor opstelling tegenover welk publiekstype?	Verschil tussen Wilders en Pechtold?		Paragraaf
		2008	2009	
Aanduidingen voor collega's: neutraal of pejoratief	de Haagse collega-politici	ja	ja	4.3.2.1
Collega's aanspreken in de tweede of derde persoon	de Haagse collega-politici	ja	ja	4.3.2.2
Wel of niet verwijzen naar kiezers	de mensen in het land	ja	nee	4.3.2.3
Zinsbouw: kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging	de mensen in het land	ja	ja	4.3.2.4
Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord	de mensen in het land	ja	ja	4.3.2.5
Jargon: met of zonder toelichting	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.6
Concreet of abstract taalgebruik	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.7
a. concrete of abstracte naamwoorden		ja	ja	
b. nominalisaties		ja	ja	
c. individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep		ja	nee	
d. veelzeggende details		ja	ja	
e. citaten		ja	ja	
Aan- of afwezigheid van narratieve passages	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.8
Inferenties expliciteren: wel of niet	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.9
Inclusief/exclusief 'we'	beide publiekstypen	ja	nee	4.3.2.10

In de stilistische analyse heb ik voor de stijlmiddelen afzonderlijk gedemonstreerd hoe ze bijdragen aan de indrukken op macroniveau. Uiteindelijk worden de indrukken op macroniveau echter bewerkstelligd door de *gezamenlijke* inzet van die middelen, en door het *samenspel* ertussen (vgl. ook hoofdstuk 3). Zo werd in paragraaf 4.3.2.10 Pechtolds gebruik van inclusief 'we' besproken, dat nabijheid tot de Haagse collega-politici en afstand tot de mensen

in het land in de hand werkt. In de daarbij aangehaalde fragmenten (120) en (121), gemakshalve hieronder nogmaals weergegeven als (124) en (125), draagt echter ook Pechtolds gebruik van jargon dat niet nader wordt toegelicht ('het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht', 'de commissie-Bakker', 'die vergoeding', 'de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs') aan de indrukken van zijn opstelling bij (zie paragraaf 4.3.2.6). Daarnaast valt in (124) Pechtolds gebruik van 'u' op, waardoor de suggestie wordt gewekt dat Pechtold met zijn Haagse collega's in onderling gesprek is (zie paragraaf 4.3.2.2). En in (125) is de zinsbouw van de slotzin interessant: kiezers worden hier in de positie van meewerkend voorwerp gepresenteerd. Die kiezers zouden centraler komen te staan wanneer ze zouden worden opgevoerd in subjectpositie ('*Krijgen mensen echt een stem?*') (zie paragraaf 4.3.2.4).

- (124) Laten wij het noemen zoals het is, het was uw enige verkiezingsbelofte. Halve maatregelen staan ook in uw akkoord, of liever gezegd het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht. (...) Dat komt toch niet uit de commissie-Bakker? In het licht van de cijfers is het volkomen irrelevant, (...) want nog geen 3% van alle werknemers met een inkomen boven de € 5000 gaat dit aan. Het ging ons toch niet primair om die vergoeding? Het ging ons toch om mensen makkelijker naar werk te krijgen? Daar gaat het mij nog steeds om. (P08.94-102)
- (125) Er zijn genoeg onderwerpen waar de politiek wél over gaat, maar ook dan geeft dit kabinet niet thuis. (...) Komt er bijvoorbeeld een debat over de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs? Staan bestaande oude structuren ter discussie? Geven wij mensen echt een stem, of laten wij het bij interpunctie, bij punten en komma's van de Grondwet? (P08.147-152)

Een ander fragment dat illustreert hoe stilistische middelen 'samenzweren' en elkaar versterken, is de passage waarin Wilders spreekt over Bert Bakker. In deze passage komen niet alleen meerdere pejoratieve formuleringskeuzes samen (zie de bespreking van (14) in paragraaf 4.3.2.2), maar worden ook concretiseringstechnieken ingezet als citeren en het opvoeren van een individu als representatief voor een grotere groep (vgl. paragraaf 4.3.2.7). Mede door het gebruik van de onvoltooid verleden tijd krijgt de passage als geheel bovendien een anekdotisch karakter (zie de bespreking van (111) in paragraaf 4.3.2.8).

Om te onderzoeken hoe politici zich tegenover anderen positioneren, wordt in de analyse van politiek taalgebruik primair gekeken naar keuzes op het gebied van aanspreekvormen en voornaamwoorden (zie paragraaf 4.1). Een doel van dit hoofdstuk was te laten zien dat het loont om ook *andere*, wellicht minder voor de hand liggende stilistische verschijnselen in de analyse te betrekken. Uit

de casus blijkt dat keuzes op het gebied van aanspreekvormen en voornaamwoorden slechts twee van *vele* stijlmiddelen zijn die aan een meer of minder afstandelijke opstelling kunnen bijdragen.

Het feit dat in de analyse een relatief grote variatie aan stijlmiddelen is behandeld, is een direct gevolg van de gehanteerde methode. Het combineren van systematisch bottomup- en topdownonderzoek, waarbij tijdens de bottomup-analyse de checklist wordt ingezet om stijlmiddelen op het spoor te komen, dwingt tot het in overweging nemen van *tal* van stijlmiddelen – inclusief stijlmiddelen waarvan het misschien niet direct voor de hand ligt dat ze aan de vastgestelde indrukken op macroniveau bijdragen.

In zekere zin is het begrijpelijk dat bij het bestuderen van de opstelling van politici de aandacht traditioneel vooral uitgaat naar keuzes op het terrein van aanspreekvormen en voornaamwoorden. Bij dergelijke keuzes kan doorgaans een *rechtstreeks* verband worden gelegd met een meer of minder afstandelijke opstelling. De gevalsstudie laat echter zien dat verbanden tussen micro- en macroniveau niet per se op die manier gelegd hoeven te worden. In dit hoofdstuk zijn ook flink wat stilistische verschijnselen op een *indirecte* manier, via een aantal tussenstappen, aan de indrukken op macroniveau verbonden. Een goed voorbeeld hiervan is Wilders' gebruik van 'veelzeggende details'. In paragraaf 4.3.2.7 is gedemonstreerd dat het gebruik van 'veelzeggende details', samen met een aantal andere stijlmiddelen, Wilders' taalgebruik *concreter* maakt dan dat van Pechtold. Samen met de in paragraaf 4.3.2.6, 4.3.2.8 en 4.3.2.9 behandelde stijlmiddelen zorgt dit concretere taalgebruik ervoor dat Wilders *toegankelijker* formuleert dan Pechtold. Zoals betoogd vormt dit een aanwijzing dat Wilders' taalgebruik, meer dan dat van Pechtold, aansluit bij 'gewonemensentaal'; het spreken van gewonemensentaal is met de indrukken op macroniveau verbonden (zie paragraaf 4.3.2.6). Om een verband te kunnen leggen tussen het stilistische verschijnsel ('veelzeggende details') en de indrukken op macroniveau (een meer/minder afstandelijke/nabije opstelling) zijn in de analyse dus meerdere tussenniveaus onderscheiden ('concreet taalgebruik'; 'toegankelijk taalgebruik'), die ieder zelf het resultaat zijn van verschillende stilistische keuzes.

In methodisch opzicht demonstreert dit hoofdstuk dus dat het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau niet altijd rechtstreeks hoeft te gebeuren, maar soms via een aantal tussenstappen verloopt. Het kan van belang zijn bij het verbinden van micro- en macroniveau een of meer 'mesoniveaus' te onderscheiden. Deze fungeren in de analyse als schakel tussen micro- en macroniveau.

Hoofdstuk 5

Een diachroon perspectief: stilistische verandering?

5.1 Inleiding¹⁶⁶

Meermalen is gesuggereerd dat het taalgebruik van Geert Wilders door de jaren heen zou zijn veranderd. Zo constateert Van Roessel (2009) op basis van een analyse van vier opeenvolgende algemene politieke beschouwingen:

Wie zijn [d.i. Wilders'] eerste bijdrage aan een algemene beschouwing bekijkt, in september 2005, ziet een Kamerlid dat zich houdt aan de mores van Den Haag. *Zijn taalgebruik is zoals de andere parlementariërs dat van elkaar gewend zijn.* Hij keert zich dan vooral tegen de geest van de boekhouder en de technocraat die uit de Miljoenennota ademt. (...) Bij de algemene beschouwingen afgelopen september [d.i. september 2008], is het hek van de dam. *Het woordgebruik van Wilders is inmiddels totaal veranderd* en de hele opbouw van zijn betoog draait nog maar om één ding: de islam. Hij noemt de Miljoenennota een flutstuk, (...). (Van Roessel 2009; cursivering MvL)

Van Roessel observeert niet alleen een verandering in politieke ideeën, maar ook stilistische verandering: waar Wilders' woordgebruik in 2005 tijdens de algemene politieke beschouwingen nog de 'Haagse mores' volgt, is dat met de jaren veranderd.

Het oordeel van Van Roessel staat niet op zichzelf. Rond hetzelfde moment oordeelt het gerechtshof Amsterdam dat Wilders vervolgd moet worden voor aanzetten tot haat. Volgens het gerechtshof zetten de uitlatingen van Wilders aan tot haat of discriminatie vanwege hun inhoud en de wijze van presenteren, die zich kenmerken door 'eenzijdige, sterk generaliserende formuleringen met een radicale strekking, niet aflatende herhaling *en een toenemende felheid*, waardoor er van haatzaaien sprake is' (Gerechtshof Amsterdam 2009; Fennema 2010: 186). Verder signaleert De Groot (2010) dat Wilders' voorstellen omtrent islamieten door de jaren heen 'steeds radicaler' worden, en 'radicaler wordt ook het taalgebruik'. En Kuitenbrouwer (2010) schrijft over Wilders' *Onafhankelijkheidsverklaring* uit 2005 dat dit weliswaar 'geen

¹⁶⁶ Een eerdere versie van dit hoofdstuk verscheen als Van Leeuwen (2012). Zie ook noot 171.

vage Haagse tekst (...) [is] waarin met veel woorden weinig gezegd wordt', maar:

(...) het is duidelijk dat Wilders zijn eigen timbre nog aan het zoeken is. Hij gaat zijn beweging 'vormgeven', er is sprake van 'problematiek', die 'centraal gesteld' moet worden, er wordt 'licht op groen gezet, wij 'dienen ons allereerst te realiseren dat' en ook vertrouwd Haags jargon als 'resocialisatie', 'facilitering', 'basisstelsel', 'focus', 'opt-out' en 'gekwalficeerde meerderheids-besluitvorming' ontbreekt niet. *Tegenwoordig moet je lang zoeken om in PVV-teksten nog dat soort taal tegen te komen.* (Kuitenbrouwer 2010: 24-25; cursivering MvL)

In hoofdstuk 3 kwam onder meer aan het licht dat Wilders in vergelijking met Ella Vogelaar opvallend weinig gebruikmaakte van complementatie (zie paragraaf 3.3.2.7). Als Wilders' woordgebruik door de jaren heen is veranderd, zoals de hierboven geschetste oordelen doen vermoeden, zou dat dan ook gelden voor zijn *grammatica*? Zou er ook verandering waar te nemen zijn in de mate waarin Wilders gebruikmaakte van een min of meer 'verborgen' middel als complementatie? Maakte Wilders in de eerste jaren dat hij met zijn eigen politieke partij in de Tweede Kamer zat, wellicht meer gebruik van complementconstructies dan in latere jaren? En als er op het tekstuele microniveau van Wilders' toespraken een afname in het gebruik van complementconstructies valt waar te nemen, wat zou daarvan het effect geweest kunnen zijn op het macroniveau van zijn toespraken? Deze vragen zullen in dit hoofdstuk worden beantwoord.

Qua aanpak verschilt dit hoofdstuk in een aantal opzichten van de casussen uit hoofdstuk 3 en 4. In de vorige hoofdstukken vormden intersubjectieve indrukken op macroniveau het uitgangspunt; de stilistische analyses waren erop gericht stilistische verschijnselen te identificeren die aan die vooraf vastgestelde intersubjectieve indrukken bijdragen. In dit hoofdstuk start ik op het tekstuele microniveau. Ik onderzoek of er een ontwikkeling valt waar te nemen in Wilders' gebruik van complementatie, en ik zal die eventuele ontwikkeling proberen te duiden op het macroniveau van zijn toespraken. Verder is de taalkundig-stilistische analyse in dit hoofdstuk niet synchroon, maar diachroon van aard. En vanwege de omvang van het corpus (47 parlementaire toespraken) beperk ik me, anders dan bij de vorige casussen, tot de analyse van één stilistisch verschijnsel – een stilistisch verschijnsel waarvoor in de analyse van politiek taalgebruik tot op heden nauwelijks aandacht is geweest.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Wellicht ten overvloede moet worden benadrukt dat de in dit hoofdstuk gekozen invalshoek weliswaar anders is dan die in de vorige twee hoofdstukken, maar evenzeer een duidelijke aanleiding kent. Zoals uit deze inleiding blijkt, is hij ingegeven door a) mediaoordelen die stellen dat Wilders' taalgebruik veranderd is (zie de hierboven gegeven citaten van o.a. Van Roessel en

Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig. In methodisch opzicht wil ik betogen dat het van belang is om bij het in kaart brengen van stilistische patronen kwantitatieve en kwalitatieve analyse met elkaar te combineren (vgl. paragraaf 2.2.4). Daarnaast vormt dit hoofdstuk andermaal een pleidooi om in de analyse van politiek taalgebruik meer aandacht te besteden aan variatie op het gebied van grammaticaal-stilistische verschijnselen (vgl. hoofdstuk 3).

De opbouw is als volgt. In de volgende paragraaf zal ik kort mijn theoretisch perspectief op complementatie herhalen.¹⁶⁸ In paragraaf 5.3 doe ik verslag van corpusonderzoek naar complementatie in 47 parlementaire toespraken van Wilders uit de periode 2004-2009. Door kwantitatieve en kwalitatieve analyse met elkaar te combineren, zal aan het licht worden gebracht dat Wilders door de jaren heen significant minder gebruik is gaan maken van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties presenteert. Ik zal betogen dat deze verandering op microniveau een aanwijzing vormt dat Wilders op het macroniveau van zijn toespraken door de jaren heen minder ruimte is gaan bieden voor discussie. In de conclusie (paragraaf 5.4) worden de belangrijkste bevindingen van dit hoofdstuk samengevat.

5.2 Complementatie en het beperken van discussieruimte

In paragraaf 3.3.2.7 is, in navolging van Verhagen (2005a), betoogd dat gevallen van complementatie (die in de traditionele zinsontleding worden aangeduid met ‘voorwerpszinnen’ en ‘onderwerpszinnen’) moeten worden beschouwd als gevallen van eenzelfde type *constructie*, d.w.z. ze moeten worden gezien als gevallen van een abstracter, onderliggend patroon dat een geconventionaliseerde vorm en betekenis heeft. Complementconstructies hebben met elkaar gemeen dat ze bestaan uit een matrix- en complementzin, die ieder een eigen functie hebben. De complementzin geeft een beschrijving van een verschijnsel of stand van zaken in de werkelijkheid; de matrixzin geeft iemands perspectief of visie weer t.o.v. van die beschrijving van de werkelijkheid. Zo geven de (gecursiveerde) matrixzinnen van de complementconstructies (1)-(3) steeds het gezichtspunt weer van de spreker of schrijver:¹⁶⁹

Kuitenbrouwer), en b) de observatie uit hoofdstuk 3 dat Wilders in vergelijking met Ella Vogelaar weinig gebruikmaakte van complementatie.

¹⁶⁸ Zie voor een uitgebreidere bespreking paragraaf 3.3.2.7.

¹⁶⁹ In (1) en (2) geeft de matrixzin hiervoor een expliciete indicatie. Voorbeeld (3) is een voorbeeld van wat Verhagen (2005a: 133) een ‘onpersoonlijke complementconstructie’ noemt. In dergelijke gevallen moet uit de context worden afgeleid wiens perspectief in de matrixzin wordt opgevoerd (zie paragraaf 3.3.2.7 voor details). In een geval als (3), waar context ontbreekt, ligt het het meest voor de hand om ervan uit te gaan dat het perspectief dat in de matrixzin wordt gepresenteerd het perspectief van de schrijver (of spreker) is – er zijn geen indicaties voor een andere interpretatie.

- (1) *Ik denk dat* er volgende week een hittegolf komt.
- (2) *Ik weet zeker dat* er volgende week een hittegolf komt.
- (3) *Het is een feit dat* er volgende week een hittegolf komt.

Het inzetten van een complementconstructie is een stilistische keuze: de spreker of schrijver zou ook voor een formuleringsalternatief *zonder* complementatie kunnen kiezen – zoals in (4).

- (4) Er komt volgende week een hittegolf.

Zoals in paragraaf 3.3.2.7 is betoogd, is het wel of niet inzetten van een complementconstructie van invloed op de mate waarin ruimte wordt geboden voor discussie. Een complementconstructie biedt meer ruimte voor discussie dan een complementatieloos formuleringsalternatief, doordat de matrixzin van een complementconstructie expliciet een gezichtspunt of visie introduceert. Door het gebruik van een complementconstructie wordt een standpunt dus als een *mening* gepresenteerd. Dat laat expliciet de mogelijkheid open dat er een verschil is tussen die mening en hoe het in werkelijkheid zit: het biedt ruimte voor *andere* mogelijke gezichtspunten op dezelfde kwestie, voor onderhandeling. Bij een formuleringsalternatief zonder complementatie wordt deze ruimte niet expliciet geboden: in een zin als (4) wordt simpelweg *gesteld* dat er een hittegolf komt – het standpunt wordt gepresenteerd als een *feit*.

Benadrukt moet worden dat deze visie op complementatie ervan uitgaat dat complementconstructies *als zodanig* ruimte bieden voor discussie. Het is dus een kwestie die losstaat van de lexicale invulling van de matrixzin. Die lexicale invulling heeft wel invloed op de mate waarin er ruimte wordt geboden voor discussie. Zo biedt de constructie in (1) duidelijk meer ruimte voor discussie dan die in (2) en (3), waar de ruimte voor discussie op het eerste gezicht juist lijkt te worden beperkt. Zonder dit soort verschillen tussen complementconstructies onderling te bagatelliseren, kan over dit soort verschillen worden gegeneraliseerd wanneer het vergelijkingspunt een formuleringsalternatief is *zonder* complementatie. Waar het om gaat is dat er tussen formuleringsalternatieven met en zonder complementatie een wezenlijk verschil bestaat: de matrixzin van een complementconstructie introduceert een bepaald perspectief op de inhoud van de complementzin, en de aanwezigheid van zo'n perspectief biedt altijd de expliciete mogelijkheid dat er ook andere perspectieven zijn – los van de verdere lexicale invulling die aan de matrixzin gegeven wordt. Wanneer een spreker kiest voor het introduceren van een perspectief door een complementconstructie te gebruiken, kan hij *vervolgens* de ruimte voor discussie laten variëren van zeer ruim tot zeer beperkt. Hoewel de ruimte voor discussie in (2) en (3) duidelijk minder groot is dan in (1), wordt ook in gevallen (2) en (3) expliciet een perspectief geïntroduceerd. In voorbeeld (3) *zegt* de spreker een feit te presenteren, maar de constructie maakt dat hij

expliciet een *opvatting* presenteert. Een werkelijk ‘stellende’ of ‘feitelijke’ presentatiewijze zou een formuleringsalternatief *zonder* complementatie zijn geweest: het formuleringsalternatief in (4). In (4) wordt, anders dan in (1)-(3), geen ruimte geboden voor discussie: de komst van een hittegolf wordt simpelweg meegedeeld, zonder ‘inbedding’ in het perspectief van de spreker.¹⁷⁰

Valt er in de toespraken van Wilders een ontwikkeling waar te nemen in zijn gebruik van complementconstructies? Zou het zo zijn dat Wilders door de jaren heen minder gebruik is gaan maken van complementconstructies die zijn perspectief op kwesties weergeven? Als dat zo is, dan vormt dat een aanwijzing dat Wilders op het macroniveau van zijn toespraken in de loop der tijd minder ruimte is gaan bieden voor discussie.

5.3 Analyse parlementaire toespraken Wilders (2004-2009)

5.3.1 Corpus

Om de vraag te onderzoeken of er in de toespraken van Wilders een afname valt waar te nemen in het gebruik van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties presenteert, is een corpus samengesteld met 47 parlementaire toespraken. De toespraken beslaan een periode van zes jaar: vanaf het moment dat Wilders zich afsplitste van de VVD en alleen verder ging als ‘Groep Wilders’ in 2004 tot en met de algemene politieke beschouwingen in september 2009. De toespraken zijn alle gehouden in de Tweede Kamer. Naast de jaarlijkse algemene politieke beschouwingen bevat het corpus toespraken die zijn uitgesproken tijdens verschillende beleids- en begrotingsdebatten (o.a. het jaarlijkse verantwoordingsdebat, en debatten over de begrotingen van bijvoorbeeld de ministeries van Justitie en Buitenlandse Zaken), en daarnaast tijdens (spoed-) debatten over uiteenlopende onderwerpen (Europese top, de moord op Theo van Gogh, de beveiliging van Rita Verdonk, de kredietcrisis, etc.).

Het corpus bestaat uit de voorbereide bijdragen zoals die in de Handelingen zijn opgenomen. Dat wil zeggen dat interrupties en reacties van Wilders daarop zijn weggelaten (vgl. paragraaf 2.4). De 47 bijdragen zijn verdeeld over 36 debatten: in een aantal gevallen is naast de eerste termijn ook de tweede termijn in het corpus opgenomen. Het aantal woorden per jaar is zo veel mogelijk gelijk gehouden. Tabel 29 geeft een overzicht van het aantal

¹⁷⁰ Uiteraard wil dit niet zeggen dat een ‘gestelde’ beschrijving van de werkelijkheid (dus zonder het gebruik van een complementconstructie) niet tot discussie kan leiden; het punt is dat de formuleringskeuze daartoe niet expliciet ruimte biedt – anders dan wanneer een complementconstructie gebruikt wordt.

toespraken en aantal geanalyseerde woorden per jaar. Een preciezer overzicht van de geanalyseerde parlementaire toespraken is te vinden in Bijlage 4.¹⁷¹

Tabel 29. Corpusoverzicht toespraken Wilders (zie Bijlage 4 voor details).

Jaar	Aantal woorden	Aantal toespraken
2004	8417	6
2005	9100	10
2006	8430	10
2007	8846	6
2008	8037	7
2009	8113	8

5.3.2 Methode

Het corpus is in twee rondes gecodeerd met het computerprogramma *Atlas.ti*.¹⁷² Als eerste stap zijn alle complementconstructies gecodeerd, d.w.z. alle zinnen die in traditionele termen ‘onderwerpszinnen’ en ‘voorwerpszinnen’ worden genoemd. Niet meegenomen in de analyse zijn complementconstructies die onderdeel vormen van een beperkende bijwoordelijke of betrekkelijke bijzin (E-ANS 14.5.3.8.iii; zie (5)), en complementzinnen die volgen op een betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent (E-ANS 5.8.5.1.ii, 5.8.5.2.ii; zie (6)). Voor beide typen bijzinnen geldt namelijk dat ze geen ‘zelfstandig’ tekstsegment vormen (vgl. de bespreking van (48) in paragraaf 3.3.2.7), maar informatie geven die nodig is om de referent te identificeren waarop de bijzinnen betrekking hebben (Verhagen 2001).¹⁷³

- (5) De Kamer heeft eind december vorig jaar een motie van mijn hand aangenomen *waarin werd uitgesproken dat er een algeheel burkaverbod moet komen*. (W06_26)¹⁷⁴

¹⁷¹ De in dit hoofdstuk gepresenteerde getallen wijken licht af van die in Van Leeuwen (2012). Dat heeft een reden: bij het nalopen van de data kwam naar voren dat in Van Leeuwen (2012) voor het deelcorpus uit 2009 per abuis Wilders’ voorbereide bijdrage aan het ‘Spoeddebat over de gevolgen van de kredietcrisis voor de economie’ van 18 november 2008 (TK 25-2097, lengte 725 woorden) is geanalyseerd, waar dat diens toespraak tijdens het ‘Spoeddebat over maatregelen in het kader van de kredietcrisis’ van 18 februari 2009 (TK 56-4547, lengte 776 woorden) had moeten zijn. In dit hoofdstuk is die vergissing ongedaan gemaakt. Voor de lijn van het betoog heeft dit alles geen gevolgen: die is precies hetzelfde.

¹⁷² Zie Bijlage 1 voor een screenshot van dit programma.

¹⁷³ In termen van Rhetorical Structure Theory (Mann & Thompson 1988) zijn beperkende bijwoordelijke of betrekkelijke bijzinnen geen zelfstandige tekstsegmenten: ze zijn altijd ‘satellite’, en geen ‘nucleus’. Dit geldt dus ook voor complementconstructies die onderdeel zijn van beperkende bijwoordelijke of betrekkelijke bijzinnen.

¹⁷⁴ ‘W06’ verwijst naar het jaartal waaruit de toespraak afkomstig is (2006); de rest van de codering is een verwijzing naar de specifieke toespraak zoals die in *Atlas.ti* is ingevoerd.

- (6) *Wie nog zo naïef was om te denken dat de Palestijnse regering deze aanslag zou veroordelen*, komt bedrogen uit. (W04_03)

Complementconstructies waarin sprake is van een samentrekking zijn per geval gecodeerd; hetzelfde geldt voor dubbel ingebedde complementconstructies. In gevallen als (7) en (8) zijn dus steeds twee complementconstructies geteld:

- (7) Bij de naleving van het Stabieleitspact bij Europese lidstaten als Duitsland en Frankrijk *hebben wij eerder gezien dat* er politiek met de criteria wordt gemarchandeerd *en dat* de burger in Nederland met de dure euro de dupe is en de prijs betaalt. (W04_03)
- (8) *Wel is helder dat er in de stukken staat dat* er nog steeds een stijging is van het aantal slachtoffers van geweldsdelicten (...). (W04_02)

Deze eerste analyseronde, leverde een totaal op van 561 complementconstructies. Niet al deze 561 gevallen zijn echter relevant: de vraag of er in de toespraak van Wilders een afname valt waar te nemen in het gebruik van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties presenteert, is gericht op een deelverzameling van deze 561 gevallen. Dit kan worden gedemonstreerd met een geval als (9). Wilders presenteert in (9) weliswaar een perspectief in de matrixzin, maar het is duidelijk dat dit niet de visie van Wilders zelf is:

- (9) Dergelijke maatregelen maken het voor gewone mensen duurder om bijvoorbeeld op vakantie te gaan, *alleen omdat wereldvreemde milieufreaks ervan overtuigd zijn dat* de aarde opwarmt als je met je gezin naar Kreta vliegt. (W08_87)

In een tweede analyseronde is daarom voor alle complementconstructies nagegaan of de matrixzin uitdrukking geeft aan het perspectief van Wilders, of niet. Binnen die eerste categorie bleek weer een flinke diversiteit te zijn in manieren waarop het perspectief van Wilders tot uitdrukking kon komen. Niet alleen bleek Wilders' perspectief in de matrixzin soms meer of minder op de achtergrond te blijven door het gebruik van 'onpersoonlijke' complementconstructies (zie hieronder), maar ook bleek die visie soms onderdeel te zijn van een breder perspectief, d.w.z. dat het perspectief in de matrixzin zowel aan Wilders als aan anderen moest worden toegeschreven. Om een verfijnd beeld te krijgen van de manier waarop Wilders zijn visie op kwesties presenteert m.b.v. complementconstructies, is daarom gedifferentieerd naar dit soort verschillen: binnen de matrixzinnen die uitdrukking geven aan Wilders' perspectief zijn zeven subtypen onderscheiden, die onderling van elkaar verschillen in de manier waarop en de mate waarin Wilders zichzelf in de matrixzin op de voorgrond plaatst. Deze subtypen vormen een spectrum. Het

ene uiterste wordt gevormd door complementconstructies waarin de matrixzin expliciet en enkel het perspectief van Wilders weergeeft ((10) en (11)). Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich ‘onpersoonlijke’ complementconstructies (zie paragraaf 3.3.2.7), waarin geen duidelijke perspectiefbron in de matrixzin kan worden aangewezen, maar waar uit de context blijkt dat de matrixzin uitdrukking geeft aan het perspectief van de spreker ((12) en (13)).

- (10) *Ik vind dat* de minister zich daar sterker tegen moet verweren (W07_120)
- (11) *Ik weet dat* alleen maar geld naar het probleem brengen niet werkt, maar waar de zorg onder de maat is (...), zal extra geld nodig zijn. (W05_11)
- (12) *Het is helder dat* Irak er nog lang niet is (...). (W04_03)
- (13) *Het is een feit dat* wij behalve met een algemeen criminaliteitsprobleem vooral met een specifiek Marokkanenprobleem te maken hebben. (W06_01)

Tussen deze twee uitersten bevinden zich vier typen die met elkaar gemeen hebben dat de matrixzin niet alleen het perspectief van de spreker weergeeft, maar ook dat van anderen. Bij twee typen gebeurt dit *expliciet*: zie respectievelijk (14)-(15) en (16)-(17).

- (14) *Ook wij vinden dat* dit onontkoombaar was. (W08_1020)
- (15) *Tegelijkertijd zien wij dat* Nederland kampt met grote problemen bij de integratie van diezelfde niet-westerse allochtonen. (W04_02)
- (16) *Niemand snapt dat* het niet gebeurt. (W04_04)
- (17) *Je zou denken dat* christenen een bondgenoot zijn (...). (W08_1002)

Met een inclusief ‘wij’ kan de spreker aangeven dat zijn visie gedeeld wordt door anderen (zie ook paragraaf 4.3.2.10). Dit type complementconstructie is in twee subtypen opgesplitst: enerzijds een categorie waarin de matrixzin uitdrukking geeft aan het perspectief van ‘wij politieke partij’ (zie (14)); bij deze categorie zijn ook gevallen van het type ‘De PVV is van mening dat...’ ondergebracht. Anderzijds zijn overige vormen van inclusief ‘wij’ (*wij* Nederlanders’, *wij* Tweede Kamer’, etc.) als een subtype onderscheiden (zie (15)). Deze categorie is niet verder uitgesplitst: dat zou een studie op zich kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Dieltjens 2007). Voorbeelden (16) en (17) zijn voorbeelden van matrixpredikaten waarin een generiek subject kan worden onderscheiden: bij dit type maakt het perspectief van de spreker deel uit van een ‘generiek perspectief’.

Bij de twee overige typen waarin de matrixzin uitdrukking geeft aan een gedeeld perspectief gebeurt dit *impliciet*: bij respectievelijk (18)-(19) en (20)-(21)

lijkt de matrixzin op het eerste gezicht enkel het perspectief van iemand anders dan de spreker weer te geven.

- (18) *De minister (...) heeft zo'n anderhalf jaar geleden laten weten dat er van de vijfhonderd moskeeën in dit land zo'n vijftien tot twintig radicaal zijn.* (W04_05)
- (19) *De mensen willen dat wij ons hier vooral bezighouden met het oplossen van hun problemen (...).* (W06_23)
- (20) *Uit het SCP-rapport 2004 blijkt dat het aantal verdachten (...) sterk is toegenomen.* (W04_04)
- (21) *Uit de Integratiekaart 2005 van het CBS blijkt dat maar liefst een op de vijf jonge Marokkanen (...) geregistreerd staat (...).* (W056_26)

In (18) wordt het perspectief van 'de minister' opgevoerd; in (19) dat van 'de mensen'. Op een impliciete manier wordt in deze gevallen echter ook het perspectief van Wilders gepresenteerd: in de genoemde voorbeelden blijkt uit de context dat de propositionele inhoud van de complementzin een standpunt is dat door Wilders wordt onderschreven. Hetzelfde geldt voor de voorbeelden in (20) en (21): het standpunt in de complementzin moet (ook) worden toegeschreven aan Wilders, omdat Wilders zich op een lijn stelt met de visie van respectievelijk het SCP-rapport en de Integratiekaart van het CBS.

Of zulke gevallen wel of niet moeten worden meegerekend tot het perspectief van Wilders, is sterk contextafhankelijk. Dit blijkt uit voorbeelden (22)-(24), waarin Wilders zich juist distantieert van het perspectief dat wordt geïntroduceerd: de propositionele inhoud in de complementzin wordt hier gepresenteerd als enkel de visie van de opgevoerde bron in de matrixzin, die niet de visie van Wilders is. Anders dan de tot nu toe gegeven voorbeelden ((10)-(21)) zijn dergelijke gevallen dan ook niet meegerekend bij matrixzinnen waarin Wilders' perspectief tot uitdrukking komt (vgl. ook voorbeeld (9)).

- (22) *Hij zei zondag dat het een onprettige gedachte en zelfs oneerlijk jegens de Turken zou zijn, als referenda Turkije nog van een volwaardig lidmaatschap zouden afhouden.* (W04_06)
- (23) *Daarom houdt deze minister ook vol dat het verlof van de heer S. eigenlijk volstrekt gerechtvaardigd was.* (W05_13)
- (24) *Minister Donner zei eerder dat hij de invoering van de Sharia in Nederland zich kon voorstellen, als de meerderheid dat maar zou willen.* (W07_93)

Complementconstructies in imperatief en vraagvorm, zoals in respectievelijk (25) en (26), zijn eveneens niet meegerekend tot gevallen waarbij Wilders' perspectief in de matrixzin tot uitdrukking komt:

- (25) Geef misdaad een gezicht; *zorg ervoor dat* de criminelen niet langer anoniem zijn. (W07_103)
- (26) *Denkt de minister voor Wonen, Wijken en Integratie dat* zij zogenaamde ‘aandachtswijken’ (...) kan omtoveren met een likje verf en wat extra jeugdhonken? (W07_82)

Bij imperatieven als (25) functioneert de matrixzin niet duidelijk als het presenteren van het perspectief van de spreker. Ook heeft de spreker in deze gevallen geen duidelijke keuze om wel of niet van complementatie gebruik te maken: er is geen duidelijk ‘complementatieloos’ formuleringsalternatief voorhanden. De reden dat complementconstructies in vraagvorm (zoals (26)) niet zijn meegerekend, is dat de matrixzinnen van dergelijke complementconstructies, als vragen, in principe het perspectief van de geadresseerde aan de orde stellen, en niet van de spreker (zie Verhagen 2005a: 120). Wel is de vraag of dit werkelijk voor alle vraagzinnen het geval is: in een zin als (27), afkomstig uit het corpus, lijkt de ‘onpersoonlijke’ matrixzin wel degelijk het perspectief van de spreker uit te drukken:

- (27) *Hoe is het mogelijk dat* op de dag dat de heer S. de benen nam, er niet meteen telefoontaps bij zijn echtgenote zijn geplaatst (...)? (W05_13))

Nader onderzoek naar complementconstructies in vraagvorm is gewenst. Mocht daaruit blijken dat gevallen als (27) toch hadden moeten worden meegerekend bij de constructies die in de matrixzin uitdrukking geven aan het perspectief van Wilders, dan hadden ze, gezien hun verdeling in het corpus, geen invloed gehad op de uitkomsten van de hier gepresenteerde analyse.¹⁷⁵

Iets soortgelijks geldt voor het constructietype in (28)-(29):

- (28) *Minister Vogelaar kwekt dat* Nederland in de toekomst een joods-christelijk-islamitische traditie zal kennen, *en dat* zij de islam wil helpen te wortelen in de Nederlandse samenleving (...). (W07_93)
- (29) *De WRR wil ons laten geloven dat* het islamitisch activisme aanknopingspunten biedt voor dialoog. (W06_22)

Gevallen als (28) en (29) zijn bijzonder. De propositionele inhoud van de complementzinnen moet in (28) en (29) worden toegeschreven aan respectievelijk Vogelaar en de WRR, en niet aan Wilders. Dit ‘botst’ echter met het negatief-subjectieve werkwoord in de matrixzin, dat enkel aan het perspectief van Wilders lijkt te kunnen worden toegeschreven. Dat blijkt

¹⁷⁵ De constructie komt 1x voor in 2004, 5x in 2005, 3x in 2006, 1x in 2007, en 3x in 2009.

bijvoorbeeld uit het feit dat het niet goed mogelijk is om Vogelaar of de WRR sprekend op te voeren (*‘Ik kwek dat...’ / ?‘Wij willen u laten geloven...’ (vgl. Verhagen 2005a: 115-117)). Nader onderzoek is ook voor dit constructietype gewenst. In de analyse is er daarom voor gekozen deze gevallen niet mee te rekenen tot gevallen van complementatie die uitdrukking geven aan Wilders’ perspectief. Mocht echter uit nader onderzoek blijken dat ze toch als zodanig hadden moeten worden meegeteld, dan zou ook dit, gezien de verdeling in het corpus, geen invloed hebben gehad op de uitkomsten van de hier gepresenteerde analyse.¹⁷⁶

De besproken typen complementconstructies worden samengevat in Tabel 30.

Tabel 30. Onderscheiden typen complementconstructies in de tweede analyseronde.

I.	Subtype	Voorbeelden
	Complementconstructies met Wilders’ perspectief in de matrixzin (verdeeld naar mate waarin en manier waarop de spreker op de voorgrond treedt)	
	1. 1^e pers. ev. <i>Ik vind dat...</i>	(10), (11)
	2. 1^e pers. mv. <i>Wij (de PVV) vinden dat...</i>	(14)
	3. 1^e pers. mv. <i>Wij [overige] vinden dat...</i>	(15)
	4. Onbepaald voornaamwoord <i>Iedereen vindt dat...</i>	(16), (17)
	5. Persoon <i>Persoon X / hij vindt dat...</i>	(18), (19)
	6. Onpersoonlijke instantie <i>Het rapport stelt dat...</i>	(20), (21)
	7. ‘Onpersoonlijke constructie’ <i>Het is helder dat...</i>	(12), (13)
II.	Complementconstructies zonder Wilders’ perspectief in de matrixzin	
	<i>Persoon X / Het rapport stelt dat...</i>	(22)-(24); (9)
	Imperatieven	(25)
	Vraagzinnen	(26), (27)
	Zinnen met een ‘conflicterend’ perspectief	(28), (29)

¹⁷⁶ De constructie komt 4x voor in 2004, 1x in 2006, 2x in 2007 en 2x in 2008. De 2 gevallen uit 2007 zijn afkomstig uit Wilders’ toespraak tijdens het ‘Knettergek-debat’ (zie hoofdstuk 3). Deze 2 gevallen zijn dus ook in de in paragraaf 3.3.2.7 gepresenteerde analyse (zie Tabel 12) niet meegeteld. Ook voor die analyse geldt overigens dat het wel meetellen van deze gevallen niet tot wezenlijk andere conclusies zou hebben geleid.

De in Tabel 30 gepresenteerde typen van complementconstructies die uitdrukking geven aan het perspectief van Wilders (zie I, subtypen 1-7), verschillen van elkaar in de mate waarin het perspectief van Wilders zich op de voor- of achtergrond bevindt (vgl. (10)-(11) met (12)-(13)), en in de mate waarin Wilders' perspectief onderdeel uitmaakt van een breder perspectief (vgl. (10)-(11) met (14)-(21)). Bij deze categorisering is o.a. gegeneraliseerd over het type werkwoord in de matrixzin, ondanks dat de werkwoordskeuze van grote invloed kan zijn op de mate waarin met de constructie ruimte wordt geboden voor discussie. Zo lijken gevallen als (10) en (14) duidelijk meer discussieruimte te bieden dan bijvoorbeeld (12), (13) en (16): laatstgenoemde gevallen lijken op het eerste gezicht de ruimte voor discussie te beperken. In dit verband is het echter van belang om nogmaals te benadrukken dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen formuleringen met of zonder complementconstructie (zie paragraaf 5.2 en vooral 3.3.2.7): wat alle complementconstructies gemeen hebben is dat ze bestaan uit een matrix- plus complementzin, waarbij in de matrixzin een perspectief gepresenteerd wordt op de inhoud van de complementzin. De aanwezigheid van zo'n perspectief biedt altijd de expliciete mogelijkheid dat er ook andere perspectieven mogelijk zijn – dit in tegenstelling tot een formuleringsalternatief zonder complementatie, waarin de spreker geen expliciete indicatie geeft dat hij een bepaalde visie presenteert, maar simpelweg stelt dat iets het geval is. Het feit dat er in deze studie gegeneraliseerd wordt over lexicale verschillen in de matrixzin, is dus niet ingegeven door een ontkenning van verschillen in argumentatieve kracht tussen dergelijke matrixzinnen, maar doordat dergelijke verschillen in de huidige analyse niet centraal staan. De hier gepresenteerde analyse is gericht op het verschil tussen formuleringen met complementconstructies versus formuleringsalternatieven zonder complementatie.

Om te meten of complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin op een betrouwbare manier kunnen worden gedetecteerd, hebben twee codeurs, onafhankelijk van elkaar, 60 complementconstructies (de eerste 10 uit ieder jaar) geanalyseerd op de vraag of in de matrixzin Wilders' perspectief tot uitdrukking komt of niet. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid over deze steekproef van iets meer dan 10% van het corpus was goed: Cohen's Kappa $K = 0,816$. Vervolgens is met de onderscheidingen uit Tabel 30 door één codeur (de auteur) voor de complementconstructies uit de eerste analyseronde nagegaan welke matrixzinnen het perspectief van Wilders weergeven, en welke niet. Dubbel ingebedde complementconstructies zijn daarbij nog maar 1 maal meegeteld, en wel bij de eerste matrixzin. Een geval als (8), hieronder gemakshalve herhaald als (30), is in deze ronde dus 1 keer meegerekend, en wel bij subtype 7 ('onpersoonlijke complementconstructie'); een geval als (31) is meegerekend bij subtype 3 ('*wij*-overige'):

- (30) *Wel is helder dat er in de stukken staat dat er nog steeds een stijging is van het aantal slachtoffers van geweldsdelicten (...).* (W04_02)
- (31) *Vorige week konden wij zien dat uit een publicatie van het CBS bleek dat bijna een miljoen [van deze niet-westerse allochtonen] moslim is.* (W04_02)

De tweede analyseronde leverde in totaal 399 complementconstructies op met Wilders' perspectief in de matrixzin. In de volgende subparagraaf zal de distributie van deze gevallen in het corpus nader worden bestudeerd. Is er een ontwikkeling waar te nemen in Wilders' gebruik van complementconstructies die zijn perspectief op kwesties weergeven? Is Wilders tussen 2004 en 2009 minder gebruik gaan maken van dit type complementconstructie? Als dat het geval is, vormt dat een aanwijzing dat Wilders in de loop der tijd minder ruimte is gaan bieden voor discussie.

5.3.3 Resultaten

5.3.3.1 Kwantitatieve analyse

Tabel 31 laat, geabstraheerd over de verschillende subtypen, het totaal aantal complementconstructies zien waarin de matrixzin op de een of andere manier uitdrukking geeft aan het perspectief van Wilders. Het gaat dus om alle subtypen samen die in Tabel 30 onder I zijn onderscheiden.

Tabel 31. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, in de periode 2004-2009: absolute aantallen en per 1000 woorden.

Jaar	Complementconstructies	Per 1000 woorden
2004	86	10,22
2005	85	9,34
2006	74	8,78
2007	38	4,30
2008	55	6,84
2009	61	7,52

In absolute aantallen is er weliswaar sprake van een afname (waarbij ook het lage aantal constructies in 2007 opvalt), maar een loglikelihood-analyse laat zien dat de afname tussen 2004 en 2009 niet significant is.¹⁷⁷

Het aantal complementconstructies per jaar uit Tabel 31 is de optelsom van de zeven subtypen die in paragraaf 5.3.2 zijn besproken. Wanneer Tabel 31 wordt uitgesplitst naar die verschillende subtypen, ontstaat een verfijnder beeld van Wilders' gebruik van complementconstructies. Daaruit blijkt *vel degelijk* een

¹⁷⁷ 2004: 86/8417 vs. 2009: 65/8113; LL = 3,40; $p > 0,05$. Ook in de rest van dit hoofdstuk is voor de statistische toetsing gebruik gemaakt van log likelihood.

zekere ontwikkeling. In Tabel 32 worden de absolute aantallen per subtype gegeven; in Tabel 33 zijn de cijfers genormaliseerd per 1000 woorden:

Tabel 32. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: absolute aantallen.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1. <i>Ik</i> vind dat...	2. <i>Wij</i> [de PVV] vinden dat...	3. <i>Wij</i> [overige] vinden dat...	4. <i>Iedereen</i> vindt dat...	5. <i>Persoon</i> X stelt dat...	6. <i>Het</i> <i>rapport</i> stelt dat...	7. <i>Het is</i> helder dat...	
Jaar								Totaal
2004	38	0	12	1	8	6	21	86
2005	33	2	5	2	16	6	21	85
2006	32	4	5	4	8	6	15	74
2007	16	2	4	0	5	2	9	38
2008	17	7	2	4	10	4	11	55
2009	16	3	8	15	8	2	9	61

Tabel 33. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: genormaliseerd per 1000 woorden.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1. <i>Ik</i> vind dat...	2. <i>Wij</i> [de PVV] vinden dat...	3. <i>Wij</i> [overige] vinden dat...	4. <i>Iedereen</i> vindt dat...	5. <i>Persoon</i> X stelt dat...	6. <i>Het</i> <i>rapport</i> stelt dat...	7. <i>Het is</i> helder dat...	
Jaar								Totaal
2004	4,51	0	1,43	0,12	0,95	0,71	2,49	10,22
2005	3,63	0,22	0,55	0,22	1,76	0,66	2,31	9,34
2006	3,80	0,47	0,59	0,47	0,95	0,71	1,78	8,78
2007	1,81	0,23	0,45	0	0,57	0,23	1,02	4,30
2008	2,11	0,87	0,25	0,50	1,24	0,50	1,37	6,84
2009	1,98	0,37	0,99	1,86	0,99	0,25	1,12	7,52

Het uitsplitsen naar verschillende subtypen laat zien dat de twee frequentst gebruikte subtypen van 2004 in 2009 sterk zijn afgenomen: zowel subtype 1 (*Ik vind dat...*) als subtype 7 (*Het is helder dat...*) zijn meer dan gehalveerd. De

afname is in beide gevallen significant.¹⁷⁸ Daarnaast valt op dat de afname niet gradueel is: bij subtype 1 (*'Ik vind dat...'*) is er een opvallende breuk na 2006, en ook bij subtype 7 (*'Het is helder dat...'*) is de grootste afname te vinden tussen 2006 en 2007.

De opsplitsing in subtypen laat dus zien dat de twee subsoorten complementconstructies die Wilders in 2004 het meest gebruikte, in 2009 significant zijn afgenomen. Daarbij lijkt er sprake van een breuk na 2006. Het feit dat *het totaal* aantal complementconstructies niet significant is afgenomen in 2009 (zie Tabel 31), komt doordat Wilders een ander subtype frequenter is gaan gebruiken. Uit Tabel 32 en 33 blijkt dat subtype 4 (*'Iedereen vindt dat...'*) in 2009 een grote en opvallende toename vertoont. Het is deze toename van complementconstructies met een generiek subject die ervoor lijkt te zorgen dat het totaal aantal complementconstructies (zie Tabel 31) niet significant is afgenomen.

5.3.3.2 Kwalitatieve analyse

De plotselinge toename van complementconstructies met een generiek subject is opvallend. Nadere beschouwing van dit subtype laat zien dat hier in 2009 iets bijzonders aan de hand is. De grote stijging in 2009 blijkt te worden veroorzaakt door 13 complementconstructies in één toespraak:

- (32) *Je zou verwachten dat* Somalische piraten die onze schepen aanvallen onder vuur worden genomen, maar in plaats daarvan halen we ze naar Nederland en geven we ze gratis computercursussen. *Je zou verwachten dat* een linkse politicus opkomt voor vrouwenrechten, maar mevrouw Arib, collega van de PvdA-fractie, geeft als advies aan Marokkaanse vrouwen over hoe om te gaan met dominerende mannen: ga de strijd niet aan, die verlies je toch. (...) *Je zou verwachten dat* Boris Dittrich op zijn minst aangifte doet als hij in de Albert Heijn met een mes wordt bedreigd door een nieuwe Nederlander en te horen krijgt: vuile homo. Maar hij zwijgt, want de realiteit van die massa-immigratie doet blijkbaar meer pijn dan welk Marokkaans mes dan ook. *Je zou verwachten dat* het zeer progressieve Utrecht opkomt voor de gelijkheid van man en vrouw, maar in plaats daarvan subsidieert het gescheiden loketten, net als vroeger in Zuid-Afrika. *Je zou verwachten dat* in het PvdA-bolwerk Rotterdam niet getornd wordt aan de resultaten van de emancipatie. Maar toch, er zijn plannen voor apartheidsvoorstellingen in het theater met speciale plaatsen voor moslima's. (...). Voorzitter, *je zou verwachten dat* (...). Maar (...). *Je zou verwachten dat* (...). Maar (...). *Je zou verwachten dat* (...). (W09_110)

¹⁷⁸ Subtype 1 (*'Ik vind dat...'*): 2004: 38/8417 vs. 2009: 16/8113; LL = 8,44; $p < 0,01$. Subtype 7 (*'Het is helder dat...'*): 2004: 21/8417 vs. 2009: 9/8113; LL = 4,51; $p < 0,05$.

De matrixzinnen van de complementconstructies in (32) presenteren weliswaar ieder Wilders' perspectief (vgl. (32) met (17)), maar drukken onevenredig zwaar op het totaal aantal complementconstructies in 2009. Dat de constructie zo vaak herhaald wordt is een gevolg van het feit dat de constructie wordt ingezet als onderdeel van een uitgebreide herhalingsfiguur ('Je zou verwachten dat X. Maar Y.'), die als geheel een *eigen*, structurerende retorische functie vervult.¹⁷⁹ Om die reden valt er veel voor te zeggen om ze niet als 13 tokens te tellen, maar slechts als 1: de constructies functioneren als een eenheid.

Dit roept de vraag op of er niet ook in andere toespraken complementconstructies zijn die bij nadere beschouwing van de context onevenredig zwaar drukken op het totaal aantal tokens van complementconstructies. Het antwoord op die vraag blijkt positief: een nadere bestudering van het corpus laat zien dat er ook in andere toespraken complementconstructies zijn waarmee bij nader inzien op een andere manier moet worden omgesprongen in de analyse. Het gaat daarbij om twee typen constructies. Ten eerste komt, eveneens in 2009, het volgende geval voor, dat in Tabel 31-33 als 5 tokens is geteld:

- (33) (...) dat het kabinet deze motie niet uitvoert, *is niet alleen ongepast, is niet alleen ongehoord, is niet alleen onbestaanbaar, is niet alleen onacceptabel, maar is ook onaanvaardbaar.* (W09_103)

Dat de volgorde van matrix- en complementzin in (33) is omgedraaid, en de visie van Wilders hier 'in focus' (Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 19) wordt gepresenteerd, neemt niet weg dat Wilders ook hier in de matrixzinnen zijn perspectief op de inhoud van de complementzin presenteert.¹⁸⁰ Net als in (32) is het echter zeer de vraag of de matrixzinnen hier als losse tokens moeten worden geteld. De 5 matrixzinnen in fragment (33) kunnen niet los van elkaar voorkomen: door de constructie 'niet alleen... maar ook' functioneren ze als een eenheid. Dat pleit ervoor om (33) in z'n geheel als 1 token mee te tellen in het corpus, en niet als 5.

Het andere constructietype dat aparte aandacht verdient, komt in totaal 14 maal voor in het corpus. Het gaat om gevallen van het volgende type:

- (34) *Ik vraag de minister-president, wanneer* wij de uitvoering van deze motie tegemoet kunnen zien. (W06_26_APB_2^e_termijn)

¹⁷⁹ Zie over Wilders' gebruik van herhalingsfiguren ook paragraaf 3.3.2.8.

¹⁸⁰ Deze omgekeerde volgorde van matrix- en complementzin komt op nog 1 andere plaats voor in het corpus. Het gaat om het volgende geval: 'Dat er rechtsgevolgen zijn verbonden aan het vertellen van onwaarheden en dat iedereen voor de wet gelijk is, *staat wat mij betreft niet ter discussie.*' (W06_22)

- (35) *Ik vraag het kabinet dan ook of* het wil nadenken over een idee van mijn fractie. (W07_103).
- (36) *Ik vraag de minister of* het waar is dat een van de politieagenten die aan dit verhoor deelnamen al eerder over de schreef is gegaan (...). (W05_15_Schiedam_2^e_termijn)

De constructies in (34)-(36) moeten worden beschouwd in het licht van de institutionele context: ze illustreren een gestandaardiseerde wijze waarop in de Tweede Kamer een vraag wordt gesteld. Daardoor is de prototypische functie van complementconstructies zo ver op de achtergrond geraakt dat het gerechtvaardigd lijkt ze buiten de analyse te plaatsen. Deze constructie gebruikt Wilders met name in de periode 2004-2005.¹⁸¹ Dat deze constructie juist in de eerste jaren het meeste voorkomt is in lijn met de observaties van Kuitenbrouwer (zie de inleiding): een afname van deze geïnstitutionaliseerde vorm van formuleren past in het beeld dat Wilders' taalgebruik minder 'Haags' zou zijn geworden.

Al met al geeft de kwalitatieve analyse aanleiding om de cijfers uit Tabel 30-32 iets bij te stellen. De sterke toename van subtype 4 ('*Iedereen* vindt dat...') in 2009 blijkt een vertekening: er valt veel voor te zeggen om de complementconstructies uit fragment (32) als 1 token mee te tellen, en hetzelfde geldt voor de 5 gevallen uit fragment (33). Daar staat tegenover dat ook in de eerste jaren van het corpus een vertekening blijkt te zijn opgetreden: het constructietype waarvan (34)-(36) voorbeelden zijn, en dat voornamelijk in de eerste jaren van het corpus voorkomt, moet bij nadere beschouwing buiten de analyse worden gelaten.¹⁸²

Deze bevindingen leiden tot Tabel 34 en 35, waarin de vetgedrukte cijfers veranderingen weergeven t.o.v. Tabel 31, 32 en 33.

¹⁸¹ De constructie verschijnt in het corpus 3x in 2004; 6x in 2005; 2x in 2006; 1x in 2007 en 2x in 2008.

¹⁸² Merk op dat de keuze om deze constructie buiten de analyse te laten niet is ingegeven door opportunisme: wanneer de constructie *in* de analyse was gelaten, zou de geschetste ontwikkeling in Wilders' taalgebruik nog iets groter zijn geweest.

Tabel 34. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: absolute aantallen. Vetgedrukte cijfers zijn veranderd ten opzichte van Tabel 31-33.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1. <i>Ik</i> vind dat...	2. <i>Wij</i> [de PVV] vinden dat...	3. <i>Wij</i> [overige] vinden dat...	4. <i>Iedereen</i> vindt dat...	5. <i>Persoon</i> X stelt dat...	6. <i>Het</i> <i>rapport</i> stelt dat...	7. <i>Het is</i> helder dat...	
Jaar								Totaal
2004	35	0	12	1	8	6	21	83
2005	27	2	5	2	16	6	21	79
2006	30	4	5	4	8	6	15	72
2007	15	2	4	0	5	2	9	37
2008	15	7	2	4	10	4	11	53
2009	16	3	8	3	8	2	5	45

Tabel 35. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: genormaliseerd per 1000 woorden. Vetgedrukte cijfers zijn veranderd ten opzichte van Tabel 31-33.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1. <i>Ik</i> vind dat...	2. <i>Wij</i> [de PVV] vinden dat...	3. <i>Wij</i> [overige] vinden dat...	4. <i>Iedereen</i> vindt dat...	5. <i>Persoon</i> X stelt dat...	6. <i>Het</i> <i>rapport</i> stelt dat...	7. <i>Het is</i> helder dat...	
Jaar								Totaal
2004	4,16	0	1,43	0,12	0,95	0,71	2,49	9,86
2005	2,97	0,22	0,55	0,22	1,76	0,66	2,31	8,68
2006	3,56	0,47	0,59	0,47	0,95	0,71	1,78	8,54
2007	1,70	0,23	0,45	0	0,57	0,23	1,02	4,18
2008	1,87	0,87	0,25	0,50	1,24	0,50	1,37	6,59
2009	1,98	0,37	0,99	0,37	0,99	0,25	0,62	5,55

Tabel 34-35 laat zien dat er in Wilders' toespraken wel degelijk een ontwikkeling valt waar te nemen in zijn gebruik van complementconstructies: tussen 2004 en 2009 neemt het totaal aantal complementconstructies met zijn perspectief in de matrixzin significant af.¹⁸³ Die afname is niet gradueel van aard: tussen 2006 en 2007 is er sprake van een 'breuk'.

¹⁸³ 2004: 83/8417 vs. 2009: 49/8113; LL = 10,10; p < 0,01.

Hoe kan die breuk tussen 2006 en 2007 worden verklaard? Een mogelijkheid zou kunnen zijn dat Wilders na 2006 een andere speechschrijver in de arm heeft genomen, maar erg aannemelijk is die verklaring niet. Martin Bosma is degene die op de achtergrond onder meer betrokken is bij het schrijven van Wilders' toespraken; hij is in die hoedanigheid al vanaf het begin bij Wilders' politieke partij betrokken (Bosma 2010; Fennema 2010).

Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat de breuk verband houdt met verandering in politieke standpunten. Behalve oordelen in de media (zie de inleiding) suggereren ook studies van politicologen dat Wilders' politieke ideeën door de jaren heen radicaler zijn geworden. Het is daarbij opvallend dat in deze studies het radicaliseren van Wilders' standpunten met name wordt gesitueerd vanaf 2007. Zo concludeert Vossen (2009), die onderzoekt in hoeverre Wilders voldoet aan kenmerken van populisme, dat Wilders zich 'onmiskkenbaar in meer populistische richting heeft ontwikkeld'. Die ontwikkeling start volgens Vossen eind 2006/begin 2007; op basis van uitgebreid bronnenonderzoek concludeert Vossen dat Wilders 'in ieder geval vanaf 2007' een populist genoemd kan worden (Vossen 2009: 450; zie ook Vossen 2013: 76). Fennema (2010) stelt in zijn beschrijving van Wilders' politieke carrière dat Wilders in de eerste helft van 2007 'met de dag radicaler' werd (Fennema 2010: 123-124; 149). Ook was het volgens Fennema in de loop van 2007 dat Wilders voor het eerst veelvuldig voor opschudding zorgde met het innemen van omstreden standpunten zoals het verbieden van de boerka, en met het waarschuwen tegen wat hij 'de islamisering van Nederland' noemt (zie ook Vossen 2013: 125-128). De term 'islamisering' duikt in de 47 geanalyseerde toespraken inderdaad pas op vanaf 2007;¹⁸⁴ dit 'islamiseringsstandpunt' is volgens Fennema (2010: 129) het sluitstuk van Wilders' 'koppeling van sociale problemen aan de aanwezigheid van allochtonen, die op hun beurt weer direct met de islam verbonden worden'. Fennema (2010: 132) noemt ook een opiniestuk in de Volkskrant (waarin Wilders de Koran vergeleek met *Mein Kampf* en het bestaan van een gematigde Islam ontkende) als 'een cruciale stap (...) in de radicalisering van Wilders'. De ingezonden brief stamt uit augustus 2007 (zie Wilders 2007); vijf van de zes geanalyseerde toespraken uit 2007 zijn van na die tijd.

De breuk in het gebruik van complementconstructies lijkt in de tijd dus samen te vallen met belangrijke veranderingen in Wilders' politieke standpunten. Dit roept de vraag op of er ook een *causaal* verband kan worden gelegd tussen die twee: is het zo dat Wilders' radicalere gedachtegoed een andere wijze van formuleren met zich mee heeft gebracht? Op basis van het hier gepresenteerde corpusonderzoek naar één stilistisch verschijnsel kan die vraag uiteraard niet worden beantwoord.

¹⁸⁴ De eerste keer dat de term in het corpus verschijnt is tijdens het debat over het Beleidsprogramma 2007-2011, 19-06-2007.

5.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk is een diachrone corpusstudie gepresenteerd van 47 parlementaire toespraken van Geert Wilders. Aanleiding vormden observaties in de media waarin wordt gesteld dat het taalgebruik van Wilders door de jaren heen is veranderd. De analyse laat zien dat dit ook geldt voor Wilders' *grammatica*. Wilders' gebruik van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties weergeeft, blijkt door de jaren heen significant te zijn afgenomen. Deze afname op het tekstuele microniveau is niet gradueel van aard, maar wordt gekenmerkt door een breuk tussen 2006 en 2007. Het is opvallend dat deze breuk in de tijd samenvalt met het veranderen van Wilders' politieke standpunten.

In de semantiek van complementconstructies ligt besloten dat het wel of niet gebruiken van complementatie van invloed is op de mate waarin een spreker ruimte biedt voor discussie. Zodoende vormt de geschetste afname in Wilders' gebruik van complementconstructies een aanwijzing dat Wilders vanaf 2007 minder ruimte is gaan bieden voor discussie. Ik heb bewust gesproken van een *aanwijzing*: om steller te kunnen beweren of deze ontwikkeling zich op het macroniveau van zijn toespraken heeft voltrokken, zouden ook *andere* stilistische middelen op het tekstuele microniveau moeten worden onderzocht die van invloed zijn op de mate waarin er ruimte voor discussie wordt geboden, zoals hedgingtechnieken (Fraser 2010). De casussen in hoofdstuk 3 en 4 hebben immers laten zien dat het de gezamenlijke inzet van *tal* van stilistische middelen is die indrukken op macroniveau bewerkstelligen. Hier ligt duidelijk een mogelijkheid voor vervolgonderzoek.

Wilders' afnemend gebruik van complementconstructies kan overigens ook met andere ontwikkelingen op het macroniveau in verband worden gebracht. Zo is in hoofdstuk 3 betoogd dat de relatief grote afwezigheid van complementconstructies bijdraagt aan de indruk dat Wilders zijn standpunten op een 'heldere' manier verwoordde. In het licht van die analyse zou het interessant zijn om Wilders' afnemend gebruik van complementconstructies te bestuderen in samenhang met mogelijke ontwikkelingen in het gebruik van andere stilistische middelen die ertoe bijdragen dat iemands taalgebruik in meer of mindere mate als 'helder' wordt gepercipieerd. Een dergelijke analyse zou antwoord kunnen geven op de vraag of Wilders door de jaren heen zijn standpunten op een 'helderder' manier is gaan verwoorden. Voor een dergelijke indruk zou dan ook nog onafhankelijke evidentie moeten worden gevonden (zie paragraaf 2.2.1).

In de analyse van politiek taalgebruik heeft complementatie, net als heel wat andere grammaticaal-stilistische middelen, tot op heden nauwelijks aandacht gekregen (zie ook hoofdstuk 3). De in dit hoofdstuk gepresenteerde analyse laat andermaal zien dat het wel of niet inzetten van complementatie een subtiële formuleringskeuze is die de moeite van het bestuderen waard is. Daarmee

vormt dit hoofdstuk, net als hoofdstuk 3, een pleidooi om in de analyse van politiek taalgebruik meer aandacht te besteden aan variatie op het gebied van grammaticale verschijnselen.

In methodisch opzicht demonstreert dit hoofdstuk dat het van belang is om bij het in kaart brengen van stilistische patronen kwantitatieve en kwalitatieve analyse met elkaar te combineren. Meestal bevatten categorieën die voor taalkundig-stilistisch onderzoek relevant zijn namelijk semantische noties (zie paragraaf 2.2.4), en bij het kwantificeren van dergelijke categorieën komt interpretatie kijken – zoals dit hoofdstuk goed laat zien. Om te onderzoeken of er stilistische verandering is opgetreden in Wilders' gebruik van complementconstructies, zijn eerst *alle* complementconstructies in het corpus geteld. Dat is niet al te ingewikkeld: het kan op basis van vormelijke criteria, en zou waarschijnlijk ook kunnen worden gedaan door automatische zinsontledingsprogramma's als *Frog* (Van den Bosch, Busser, Daelemans e.a. 2007) of *Alpino* (Van Noord 2006).¹⁸⁵ Voor de analyse waren echter niet *alle* complementconstructies relevant: het onderzoek richtte zich niet zozeer op de 'abstracte' categorie van 'complementconstructies', maar concreter op de (semantische) categorie 'gevallen van complementatie met Wilders' perspectief in de matrixzin'. In een tweede analyseronde is daarom voor alle complementconstructies uit het corpus nagegaan of Wilders' perspectief in de matrixzin aanwezig is of niet. Daarbij kwam kwalitatieve analyse kijken: voor sommige complementconstructies moest de vraag of het perspectief in de matrixzin (mede) aan Wilders kan worden toegeschreven worden beantwoord door zinnen in hun context te interpreteren (zie de bespreking van de voorbeelden (18)-(24) in paragraaf 5.3.2). Nadat op deze manier het aantal complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin was geteld, bracht een *aanvullende* kwalitatieve analyse bovendien nog vertekeningen in de verkregen kwantitatieve gegevens aan het licht. Op grond van opnieuw de context bleek met een aantal constructies anders te moeten worden omgegaan dan in de aanvankelijke kwantitatieve analyse gebeurd was (zie voor details de bespreking van (32)-(36) in paragraaf 5.3.2). De ontwikkeling in Wilders' gebruik van complementconstructies is al met al dus aan het licht door het combineren van kwantitatieve en kwalitatieve analyse.

Tot slot levert dit hoofdstuk ook nieuwe inzichten en vragen op over het verschijnsel complementatie zelf. Dankzij de corpusanalyse is een verfijnder beeld ontstaan van manieren waarop in complementconstructies het perspectief van een spreker of schrijver tot uitdrukking kan komen. Nieuw is bijvoorbeeld de bevinding dat complementconstructies van het type (18)-(21) (zie paragraaf 5.3.2) blijken de inhoud van de complementzin soms tevens het perspectief van de spreker of schrijver bevatten (vgl. Verhagen 2005a: 104-110). Bovendien

¹⁸⁵ Deze programma's zijn vrij beschikbaar, via respectievelijk <http://ilk.uvt.nl/frog/> en <http://www.let.rug.nl/vannoord/alp/Alpino/>.

is in de analyse een aantal soorten complementconstructies naar voren gekomen die nader taalkundig onderzoek verdienen (zie de bespreking van fragmenten (26)-(29) in paragraaf 5.3.2). Een uitgangspunt van taalkundig-stilistisch onderzoek is dat taalkundige inzichten waardevol zijn voor stilistische analyse. Dit hoofdstuk laat zien dat het omgekeerde evenzeer geldt: stilistische analyse kan een bijdrage leveren aan taalkundige theorievorming.

Hoofdstuk 6

Slotbeschouwing

6.1 Inleiding

In dit proefschrift heb ik mij gericht op een specifieke vorm van stijlonderzoek, die ik heb gekarakteriseerd als ‘stijlanalyse op taalkundige grondslag’. Daaronder versta ik tekstanalyse die laat zien hoe formuleringskeuzes op het tekstuele ‘microniveau’ indrukken op het ‘macroniveau’ van een tekst als geheel kunnen verklaren. Deze vorm van stijlonderzoek kent in het Angelsaksisch taalgebied een rijke traditie, maar wordt in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik nog nauwelijks toegepast. Het algemene doel van dit proefschrift is te betogen en te demonstreren dat een taalkundig-stilistische benadering ook voor de analyse van Nederlandstalige teksten vruchtbaar is. De centrale vraag van deze studie luidt:

- Hoe kunnen op systematische wijze globale indrukken van een tekst worden verklaard door formuleringskeuzes op woord- en zinsniveau?

Voor het beantwoorden van deze vraag heb ik een methode voor stijlanalyse op taalkundige grondslag uitgewerkt, en toegepast op een drietal casussen. Daaruit is gebleken dat de analist zich in de praktijk van taalkundig-stilistisch onderzoek voor een viertal taken gesteld ziet:

- het vaststellen van een indruk op het macroniveau van een tekst;
- het identificeren van stilistische verschijnselen op het microniveau van een tekst;
- het kwantificeren van stilistische verschijnselen op het microniveau van een tekst;
- het leggen van verbanden tussen stilistische verschijnselen op microniveau en indrukken op macroniveau.

De volgorde waarin deze taken het pad van de analist kruisen, is niet in iedere stilistische analyse hetzelfde. Zo kan het vaststellen van een intersubjectieve indruk op macroniveau het startpunt voor de stijlanalyse vormen (zie hoofdstuk 3 en 4), maar dat hoeft niet (zie hoofdstuk 5). Evenzo kan het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau volgen op het kwantificeren van stilistische verschijnselen, maar er ook aan voorafgaan (zie paragraaf 2.3.1). Het

feit dat er in de praktijk van stijlanalyse variatie optreedt in de volgorde waarin genoemde taken worden uitgevoerd, neemt echter niet weg dat de analist bij een taalkundig-stilistische analyse vroeg of laat met elk van de vier genoemde taken te maken krijgt. Een antwoord op de centrale vraag van dit proefschrift impliceert dan ook een antwoord op de vraag hoe de analist bij het uitvoeren van deze taken het best te werk kan gaan.

Wat leert dit proefschrift nu over het uitvoeren van de vier genoemde taken? Waar loopt de analist in de praktijk tegenaan, en wat zijn de mogelijkheden en beperkingen van de in hoofdstuk 2 beschreven methodologische uitgangspunten? Deze vragen zal ik hieronder beantwoorden door de belangrijkste algemene bevindingen van mijn onderzoek op een rij te zetten.

6.2 Het vaststellen van een indruk op macroniveau

Het is in de linguïstische stilistiek niet ongebruikelijk dat de analist een eigen globale indruk van de te analyseren tekst formuleert, waarna hij op microniveau onderzoekt welke stilistische verschijnselen aan die eigen indruk bijdragen. Deze aanpak is niet onproblematisch: de kans bestaat dat de indruk op macroniveau een particuliere mening van de analist is die hij vervolgens met stilistische middelen uit de tekst bevestigt. Zoals ik in dit proefschrift heb gedemonstreerd, kan de analist dit probleem omzeilen door gebruik te maken van mediaoordelen. Hiermee kunnen indrukken op macroniveau worden voorzien van een *intersubjectieve* grondslag.

Wanneer de analist mediaoordelen kan vinden die specifiek gaan over de tekst die hij analyseert, dan kunnen deze zonder meer als onafhankelijke evidentie fungeren. Voor de analyse van parlementaire toespraken is echter gebleken dat veel oordelen een algemener karakter hebben: bij de meeste oordelen over politici valt niet goed te achterhalen op basis van welke teksten het oordeel precies is gebaseerd. De analyses in dit proefschrift laten zien dat ook dit soort globalere oordelen als onafhankelijke evidentie kunnen worden ingezet – mits de analist aannemelijk kan maken dat de oordelen (ook) van toepassing zijn op de tekst die het object van studie vormt. Bij parlementaire toespraken is dat bijvoorbeeld het geval wanneer de te analyseren toespraken veel media-aandacht genereerden. Het is dan niet onaannemelijk te veronderstellen dat algemene oordelen van opinievormers en politicologen die verschijnen in de periode na het moment waarop de toespraken zijn gehouden, (mede) tot stand zijn gekomen op basis van de te analyseren toespraken. Toespraken die veel media-aandacht genereren zijn immers bij uitstek momenten die bijdragen aan de beeldvorming van politici.

Het inzetten van mediaoordelen voor het bewerkstelligen van intersubjectiviteit op macroniveau kent een voor de hand liggende beperking. Deze aanpak werkt uiteraard alleen wanneer de analist relevante mediaoordelen

kan *vinden*, en dat zal in de praktijk lang niet altijd zo zijn. In dat geval kunnen andere, bewerkelijker vormen van receptieonderzoek uitkomst bieden, zoals het afnemen van enquêtes of interviews. Mocht hiervoor in het onderzoek geen ruimte zijn, en de analist zich genooddaakt zien om toch een *eigen* indruk op macroniveau te formuleren, dan kan het beste de werkwijze van Leech & Short (2007) en Anbeek & Verhagen (2001) worden nagevolgd. Voordat zij hun eigen indrukken op macroniveau poneren en overgaan tot de stilistische analyse, geven zij de te analyseren teksten integraal weer. Dat zorgt in elk geval voor transparantie: het biedt een kritisch lezer en beoordelaar de mogelijkheid om de geponeerde indrukken op macroniveau aan zijn eigen indrukken van de teksten te toetsen. Een demonstratie van deze aanpak kan ook in hoofdstuk 4 worden gevonden: als aanvulling op intersubjectieve oordelen over Pechtolds opstelling zijn ook een aantal uitspraken van Pechtold zelf weergegeven (zie paragraaf 4.3), waarbij ik heb betoogd dat Pechtold met die uitspraken bepaalde indrukken wekt (die in lijn zijn met de intersubjectieve mediaoordelen). De lezer kan deze indrukken van Pechtolds uitspraken aan zijn eigen bevindingen toetsen.

6.3 Het identificeren van stilistische verschijnselen

In dit proefschrift zijn tal van stilistische verschijnselen de revue gepasseerd waarvoor in de analyse van politiek taalgebruik tot op heden nauwelijks aandacht is geweest.¹⁸⁶ Dat is geen toeval, maar een direct gevolg van de methode die is gehanteerd om stilistische verschijnselen in een tekst te identificeren. Die methode kenmerkt zich door twee uitgangspunten: *werken met een checklist*, en *vergelijkend te werk gaan*.

Het werken met een checklist is vernieuwend. In de stilistiek is weliswaar meermalen voorgesteld om van een checklist gebruik te maken waarin tal van stijlmiddelen staan opgesomd, maar deze voorstellen hebben in de analysepraktijk nauwelijks navolging gekregen. Ik heb betoogd en gedemonstreerd dat dat onterecht is: het werken ermee (op de manier die is beschreven in paragraaf 2.3) zou meer navolging verdienen.

De meerwaarde van een checklist is gelegen in diens heuristische functie: de lijst helpt om stijlmiddelen op het spoor te komen die anders gemakkelijk over het hoofd zouden kunnen worden gezien. De analist wordt door de checklist ‘gedwongen’ om een grote *variatie* aan stijlmiddelen in de analyse te betrekken. Het belang daarvan wordt door de casus in hoofdstuk 4 gedemonstreerd. Stilistische studies waarin wordt onderzocht hoe politici zich opstellen tegenover anderen, zijn doorgaans gericht op keuzes op het terrein

¹⁸⁶ Zie voor een overzicht van de in hoofdstuk 3 en 4 behandelde stijlmiddelen respectievelijk Tabel 13 in paragraaf 3.4 en Tabel 28 in paragraaf 4.4.

van aanspreekvormen en/of voornaamwoorden. Maar zoals ik heb betoogd, zijn aanspreekvormen en voornaamwoorden slechts twee van *vele* stijlmiddelen die aan een meer of minder afstandelijke/nabije opstelling kunnen bijdragen. Het feit dat in hoofdstuk 4 ook allerlei andere stilistische keuzes aan het licht zijn gebracht, is een direct gevolg van de gehanteerde methode: in het werken met een checklist (op de wijze zoals die in paragraaf 2.3 is beschreven), ligt het analyseren van een grote variatie aan stijlmiddelen besloten.

Bovendien richt de checklist de aandacht van de analist als vanzelf ook op *grammaticaal*-stilistische verschijnselen. In de analyse van politiek taalgebruik bestaat voor dergelijke stijlmiddelen relatief weinig aandacht. Als er al aandacht is voor het terrein van de grammatica, dan blijven analyses vaak beperkt tot nominalisatie, passivering en transitiviteit (zie hoofdstuk 3). In dit proefschrift heb ik laten zien dat ook *andere* grammaticaal-stilistische verschijnselen, zoals zinscomplexiteit, informatie presenteren in subject-, complement- of toevoegingspositie, en het wel of niet gebruik van complementatie, de moeite van het analyseren waard zijn. Het systematisch langslopen van de checklist helpt om ook grammaticaal-stilistische verschijnselen te vinden: de lijst expliciteert dat stilistische verschijnselen zich op alle ‘niveaus’ van een tekst bevinden – inclusief dat van de grammatica.

De checklist is dus een belangrijk instrument voor het identificeren van stijlmiddelen; het werken ermee heeft meerwaarde. De lijst is echter geen panacee. Het systematisch langslopen van de checklist *verkleint* de kans dat relevante stijlmiddelen over het hoofd worden gezien, maar het neemt die kans niet volledig weg. Zo is de checklist niet uitputtend: een complete lijst zou een instrument opleveren dat in de analysepraktijk vanwege zijn lengte onhanteerbaar zou zijn (zie paragraaf 2.2.2). Het feit dat in hoofdstuk 3 en 4 ook stijlmiddelen zijn geïdentificeerd die niet in de checklist worden genoemd, maar die evengoed de moeite van het analyseren waard bleken, roept de vraag op of, en zo ja hoe, de balans tussen ‘stilistische rijkdom’ en ‘praktische toepasbaarheid’ van de gehanteerde checklist nog kan worden verbeterd. Dit is een punt voor vervolgonderzoek.

De casussen in dit proefschrift laten verder zien dat de analist bij het identificeren van stijlkenmerken van een tekst niet alleen gespitst moet zijn op de *aanwezigheid* van stijlmiddelen, maar evenzeer op de *afwezigheid* ervan. Zo bleek in hoofdstuk 3 Wilders’ ‘heldere’ spreekstijl mede een gevolg te zijn van de afwezigheid van extensiverende bepalingen en complementconstructies. Evenzo bleek Wilders’ afstandelijke opstelling tegenover zijn collega’s mede het gevolg van het niet-aangaan van een directe dialoog, en kon de relatief grote afstand die Pechtold in acht nam ten opzichte van de mensen in het land onder meer worden teruggevoerd op het ontbreken van ‘veelzeggende details’ (zie hoofdstuk 4).

Stijl zit dus niet alleen in het *gebruik* van bepaalde stijlmiddelen, maar evenzeer in het *afzien* van bepaalde formuleringskeuzes. Om die reden is het van belang om bij het identificeren van stijlmiddelen niet alleen te werken met een checklist, maar ook *vergelijkend* te werk te gaan. De afwezigheid van extensiverende bepalingen en complementconstructies in Wilders' taalgebruik is aan het licht gekomen doordat deze stijlmiddelen in het taalgebruik van Vogelaar frequent aanwezig zijn, Wilders' niet-aangaan van een dialoog is opgemerkt doordat Pechtold dit juist wél veelvuldig doet, etc. Met andere woorden: de afwezigheid van stijlmiddelen in een tekst komt makkelijker aan het licht wanneer de analist die tekst met een andere vergelijkt. Die werkwijze verkleint, net als het systematisch langslopen van een checklist, de kans dat de analist relevante stijlmiddelen over het hoofd ziet.

6.4 Het kwantificeren van stilistische verschijnselen

Vergelijkend te werk gaan is ook nog om een andere reden waardevol. Het stelt de analist in staat om kwantitatieve gegevens te duiden in termen van relatief 'veel' of 'weinig': door een vergelijking te maken tussen teksten kan de relatieve frequentie van stilistische verschijnselen worden vastgesteld. Het vergelijkingspunt dat de analist kiest kan daarbij zowel synchroon (zie hoofdstuk 3 en 4), als diachroon (zie hoofdstuk 5) van aard zijn.

Voordat de analist frequentiegegevens in termen van relatief 'veel' of 'weinig' kan duiden, moet hij die frequentiegegevens *verzamelen*. In verwante disciplines als de stylometrie en genreonderzoek (zie paragraaf 1.2) wordt voor het in kaart brengen van tekstpatronen succesvol gebruik gemaakt van computerprogramma's die automatisch alle tokens van een woord, woordsoort of syntactische constructie uit een corpus kunnen halen.¹⁸⁷ Voor stijlonderzoek dat gericht is op het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau, is de waarde van dit soort computertools echter beperkt: bij de hier geschetste vorm van stijlonderzoek is het kwantificeren van stilistische verschijnselen voor een belangrijk deel handwerk.

Computationale middelen zijn geschikt voor het tellen van verschijnselen die op basis van vormelijke criteria kunnen worden onderscheiden, zoals 'zelfstandige naamwoorden' of 'complementconstructies'. Maar zoals dit proefschrift demonstreert, is de analist bij taalkundig-stilistisch onderzoek over het algemeen geïnteresseerd in specifiekere categorieën, die meestal *semantisch* van aard zijn. Hij wil bijvoorbeeld weten in hoeverre zelfstandige naamwoorden 'abstract' of 'concreet' zijn, of complementconstructies 'in de matrixzin uitdrukking geven aan het perspectief van de spreker', of verwijswwoorden

¹⁸⁷ Voor lexicale verschijnselen kunnen bijvoorbeeld *WMatrix* (Rayson 2009) of *Wordsmith* (Scott 2012) worden gebruikt; voor syntactische verschijnselen zijn zinsontledingsprogramma's als *Frog* (Van den Bosch, Busser, Daelemans e.a. 2007) en *Alpino* (Van Noord 2006) beschikbaar.

‘helder’ of ‘onhelder’ zijn, in hoeverre individuen worden opgevoerd ‘als representatief voor een grotere groep’, etc. Dergelijke categorieën kunnen niet automatisch door een computerprogramma worden geteld, omdat bij het in kaart brengen van dergelijke categorieën interpretatie komt kijken. Zo bleek in hoofdstuk 5 dat de vraag of de matrixzin van complementconstructies het perspectief van de spreker bevat, deels op basis van de zinscontext te moeten worden beantwoord. Een dergelijk voorbeeld demonstreert dat het kwantificeren van stijlmiddelen vaak ook een kwalitatieve analysecomponent kent.

6.5 Het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau

In de taalkundig-stilistische benadering ligt besloten dat de analist causale verbanden legt tussen de aan- of afwezigheid van stilistische middelen op microniveau en een globale indruk op macroniveau op basis van *taalkundige analyse* (zie ook hoofdstuk 1). Deze claims over (veronderstelde) effecten van formuleringskeuzes hebben een empirische basis: de analist baseert zich op introspectie van competente¹⁸⁸ taalgebruikers, niet in de zin van de eigen individuele intuïtie, maar in de zin van consensus tussen taalgebruikers over de werking van stijlmiddelen. Het zijn dus gedeelde, *intersubjectieve* intuïties over de functie van stijlmiddelen waarop de analist zich bij het duiden van formuleringskeuzes beroept.

De empirische claims over effecten van formuleringskeuzes zoals die bij taalkundig-stilistische analyse worden gedaan, zouden in vervolgonderzoek op twee manieren kunnen worden aangevuld. Ten eerste zou het waardevol zijn om uitgebreider corpus-analytisch onderzoek te verrichten. Kunnen, bijvoorbeeld, ook in andere teksten die op macroniveau de indruk wekken ‘wollig’ te zijn, de stijlmiddelen worden aangetroffen die in hoofdstuk 3 bij analyse van Vogelaars toespraak zijn behandeld? En kunnen ook in andere teksten van Wilders waarvan op onafhankelijke gronden kan worden vastgesteld dat ze afstand tot de Haagse politiek in de hand werken, de stijlmiddelen uit hoofdstuk 4 worden aangetroffen? Als dat niet of weinig het geval blijkt, kan dat aanleiding zijn tot nieuwe theorievorming en/of hernieuwde analyse van zowel de hier behandelde toespraken als die andere teksten. Als het wel het geval blijkt, zou dat verdere, ‘convergerende’ evidentie vormen voor de claims die in dit proefschrift over de werking van formuleringskeuzes zijn gedaan.

Een tweede waardevolle aanvulling op de taalkundig-stilistische benadering is uiteraard experimenteel onderzoek. Kunnen de claims over effecten van formuleringskeuzes in vervolgonderzoek ook experimenteel worden

¹⁸⁸ D.w.z. volwassen, geestelijk gezond, en zo nodig met voldoende achtergrondkennis om de inhoud van de teksten waar het om gaat, te kunnen begrijpen.

vastgesteld? Aan groepen proefpersonen verschillende tekstversies voorleggen die enkel variëren in het gebruik van het te onderzoeken stilistische verschijnsel, is daarvoor de aangewezen weg (vgl. het in paragraaf 1.1 aangehaalde experiment van Fausey & Boroditsky 2010). Mutatis mutandis geldt hier hetzelfde als wat hierboven is gezegd over de consequenties van al dan niet convergeren van deze evidentie met andere. Vervolgens zou er ook kunnen worden nagedacht over manieren om effecten van *combinaties* van stijlmiddelen te toetsen.¹⁸⁹ Zoals ik in dit proefschrift heb beargumenteerd, is de wijze waarop indrukken op macroniveau tot stand komen immers complex van aard: indrukken op macroniveau zijn het resultaat van de gezamenlijke inzet van *tal* van stijlmiddelen, en van het *samenspel* tussen die middelen. De noodzaak om in een experiment zoveel mogelijk factoren constant te houden brengt een beperking met zich mee waar de intersubjectieve-introspectie-methode geen last van heeft. Ook daarom vormt die laatste een belangrijke en onmisbare component van het palet aan empirische methoden in stilistisch onderzoek.

6.6 Tot besluit

In deze dissertatie heb ik betoogd en gedemonstreerd dat een taalkundig-stilistische benadering vruchtbaar is voor de analyse van Nederlandstalige teksten. Dat heb ik gedaan aan de hand van parlementaire toespraken van Geert Wilders, Ella Vogelaar en Alexander Pechtold. Hoewel er aan de keuze voor juist deze toespraken meerdere redenen ten grondslag lagen, hadden in principe ook *andere* teksten, uit andere genres, kunnen worden gebruikt. Of het nu gaat om nieuwsberichten, persverklaringen, slechtnieuwsbrieven, advertentieteksten, etc.: al dit soort teksten wekken op macroniveau bepaalde indrukken die als uitgangspunt kunnen worden genomen voor taalkundig-stilistisch onderzoek (vgl. de in hoofdstuk 3 en 4 gehanteerde aanpak). En bij al dit soort teksten roept het denkbaar systematisch gebruik van bepaalde stijlmiddelen op microniveau de vraag op welk (verondersteld) effect dat gebruik op macroniveau heeft (vgl. hoofdstuk 5). Dit proefschrift laat zien hoe dergelijke verbanden tussen micro- en macroniveau op een systematische manier kunnen worden gelegd.

¹⁸⁹ Dit type experimenteel onderzoek staat nog in de kinderschoenen. Mogelijkheden ertoe worden momenteel wel verkend – bijvoorbeeld in het VENI-project getiteld ‘Figurative Framing: How metaphor, hyperbole, and irony shape public discourse’ dat Christian Burgers uitvoert aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Bibliografie

- Aalberts, C. (2012). *Achter de PVV. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen*. Delft: Eburon.
- Aalberts, C. & K. Brants (2005). Met Bridget en Katja de politiek in. Lijsttrekkers op zoek naar de jonge kiezer. In K. Brants & P. van Praag (red.): *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Het Spinhuis, 133-151.
- Acton, K.A. & C. Potts (2014). That straight talk: Sarah Palin and the sociolinguistics of demonstratives. *Journal of Sociolinguistics* 18(1), 3-31.
- Aerts, R. (2009). *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Anbeek, T. & A. Verhagen (2001). Over stijl. *Neerlandistiek.nl* 1(1), 1-26.
- Andreweg, B. & J. de Jong (2004). *De eerste minuten. Attentum, benevolum en docilem parare in de inleiding van toespraken*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- Andreweg, B., J. de Jong & M. Wackers (2009). 'Het einde is nabij.' Het effect van slotaankondiging in toespraken op waardering en retentie. In W. Spooren, M. Onrust, & J. Sanders (red.): *Studies in taalbeheersing 3*. Assen: Van Gorcum, 31-42.
- Bakema, P., P. Defour en D. Geeraerts (1993). De semantische structuur van het diminutief. *Forum der Letteren* 34(2), 121-137.
- Baker, P., C. Gabrietalos, M. Khosravini e.a. (2008). A useful methodological synergy? Combining critical discourse analysis and corpus linguistics to examine discourses of refugees and asylum seekers in the UK press. *Discourse & Society* 19(3), 273-306.
- Bal, M. (1990). *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie*. Vijfde druk. Muiderberg: Coutinho.
- Bhatia, V.K. (2004). *Worlds of Written Discourse. A Genre-Based View*. Londen [etc.]: Continuum.
- Biber, D. (1988). *Variation across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, D. & S. Conrad (2009). *Register, genre, and style*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Biber, D., S. Conrad & R. Reppen (1998). *Corpus Linguistics, Investigating Language Structure and Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, D. & B. Gray (2013). Being Specific about Historical Change: The Influence of Sub-Register. *Journal of English Linguistics* 41(2), 104-134.
- Biber, D. & E. Finegan (1989). Drift and the evolution of English style: a history of three genres. *Language* 65(3), 487-517.

- Blas Arroyo, J.L. (2000). Mire usted Sr. González... Personal deixis in Spanish political-electoral debate. *Journal of Pragmatics* 32(1), 1-27.
- Blommaert, J. (2005). *Discourse: a critical introduction*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Boogaart, R. (2009). *Taalpuin. Vaktaal, Tijdschrift van de LVVN* 22(3/4), 10-11.
- Bootsma, P. & C. Hoetink. *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Bosch, A. van den, G.J. Busser, W. Daelemans, e.a. (2007). An efficient memory-based morphosyntactic tagger and parser for Dutch. In F. van Eynde, P. Dirix, I. Schuurman e.a. (red.): *Selected Papers of the 17th Computational Linguistics in the Netherlands Meeting*. Leuven, 99-114.
- Bosma, M. (2010). *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bovens, M. & F. Hendriks (2008). Pacificatie én polarisatie. *de Volkskrant*, 20 oktober.
- Braet, A. (2007). *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Broer, T. & B. Nienhuis (2008). Het politieke landschap dreigt te versplinteren. *Vrij Nederland*, 13 september.
- Bruijn, H. de (2010). *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap*. Den Haag: Uitgeverij LEMMA.
- Burger, P. & J. de Jong (2009). *Handboek stijl. Adviezen voor aantrekkelijk schrijven*. Tweede druk. Groningen [etc.]: Noordhoff Uitgevers.
- Burgers, C. & M. van Mulken (2013). Het ironisch spectrum. Een overzicht van onderzoek naar het begrip en de retorische effecten van verbale ironie. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 35(2), 183-202.
- Carter, R. & W. Nash (1990). *Seeing Through Language. A Guide to Styles of English Writing*. Oxford: Basil Blackwell.
- Charteris-Black, J. (2014). *Analysing Political Speeches. Rhetoric, Discourse and Metaphor*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and rhetoric, the persuasive power of metaphor*. Tweede druk. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Cheung, H. & S. Kemper (1992). Competing complexity metrics and adults' sentence production. *Applied Psycholinguistics* 13(1), 53-76.
- Chilton, P. (2004). *Analysing Political Discourse. Theory and Practice*. Londen [etc.]: Routledge.
- Clement, M. (1997). *Josepha Mendels, taal en tijd*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Faculteit der Letteren.
- Corbett, E.P.J. (1990). *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Derde editie. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- Cornelis, L. (2003). Ajax is the agent. Subject versus passive agent as an indicator of the journalist's perspective in soccer reports. In: T. Ensink & C. Sauer

- (red.): *Framing and Perspectivising in Discourse*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 171-190.
- Cramer, J. (2010). 'Do we really want to be like them?': Indexing Europeaness through pronominal use. *Discourse & Society* 21(6), 619-637.
- Croft, W. (2009). Toward a social cognitive linguistics. In V. Evans & S. Pourcel (red.): *New Directions in Cognitive Linguistics*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 395-420.
- Dancygier, B. & E. Sweetser (2012). *Viewpoint in language. A multimodal perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Fina, A. (1995). Pronominal choice, identity, and solidarity in political discourse. *Text* 15(3), 379-410.
- De Landtsheer, C., L. Kalkhoven & L. Broen (2011). De beeldspraak van Geert Wilders, een Tsunami over Nederland? *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 39(4), 5-20.
- Dieltjens, S. (2007). *Het gebruik van de wij-vorm in Belgische tweetalige top-downcommunicatie*. Proefschrift KU Leuven.
- Dienst Verslag en Redactie (2011). Naschrift op ingezonden brief 'Nuances in Kamerverslagen'. *Onze Taal* 80(11), 311.
- Dirven, R., F. Polzenhagen & H. Wolf (2007). Cognitive Linguistics, Ideology, and Critical Discourse Analysis. In D. Geeraerts & H. Cuykens (red.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford [etc.]: Oxford University Press, 1222-1240.
- Donk, W.B.H.J van de, L. Hancher, P.A.H van Lieshout e.a. (2006). *Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Douma, P. (1994). Wees zo concreet mogelijk. Schrijfadvisers over concreet en abstract taalgebruik. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 16(1), 16-31.
- Douwes, D. & R. Meerhof (2007). Gemeenten te laat met wijkplannen. Kamer en gemeenten in verwarring over eisen aan plannen voor 40 'Vogelaarwijken'. *de Volkskrant*, 1 oktober.
- Ducrot, O. (1996). *Slovenian Lectures: Argumentative Semantics/Conférences Slovènes: Sémantiques argumentatives*. Red. Igor Ž. Žagar. Ljubljana: ISH Institut za humanistične študije Ljubljana.
- Duszak, A. (2002). Us and Others: An introduction. In A. Duszak (red.): *Us and Others. Social identities across languages, discourses and cultures*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 1-28.
- E-ANS. Elektronische versie van: W. Hasereyn, K. Romijn, G. Geerts e.a. (red.) (1997): *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen [etc.]: Martinus Nijhoff Uitgevers. <http://ans.ruhosting.nl>.
- Eindhovens Dagblad (2003). Johan Friso geen troonopvolger. *Eindhovens Dagblad*, 11 oktober.

- Ensink, T. (2009). De aansprakelijkheid voor citaatinhoud, Een vergelijkende analyse van de beoordeling van citaat in Nederlandse jurisprudentie. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 31(1), 39-69.
- Ensink, T. (1992). *Jenninger: de ontvangst van een Duitse rede in Nederland. Een tekstwetenschappelijke en communicatiewetenschappelijke analyse*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Fagel, S. (2015). *De stijl van gewoon proza*. Proefschrift Universiteit Leiden. Ridderkerk: Ridderprint.
- Fagel, S., M. van Leeuwen & R. Boogaart (2011). Chaos en subjectiviteit. Een analyse van de stijl van Maarten Biesheuvel en Jan Arends. *Spiegel der Letteren* 53(2), 183-217.
- Fagel, S., N. Stukker & L. van Andel (2012). Hoe telbaar is stijl? Een kwantitatieve analyse van observatie en participatie in de stijl van Arnon Grunberg. *Nederlandse Letterkunde* 17(3), 178-203.
- Fahnestock, J. (2011). *Rhetorical Style. The Uses of Language in Persuasion*. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- Fahnestock, J. (2009). Quid pro nobis. Rhetorical stylistics for argument analysis. In F. H. van Eemeren (red.): *Examining Argumentation in Context. Fifteen Studies on Strategic Maneuvering*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 191-220.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. Tweede editie. Londen [etc.]: Longman.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge [etc.]: Polity Press.
- Fairclough, N., J. Mulderrig & R. Wodak (2011). Critical Discourse Analysis. In T.A. van Dijk (red.): *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. Tweede editie. Los Angeles [etc.]: Sage, 357-378.
- Fauconnier, G. (1997). *Mappings in thought and language*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press
- Fauconnier, G. & E. Sweetser (red.) (1996). *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago [etc.]: The University of Chicago Press.
- Fausey, C.M. & L. Boroditsky (2010). Subtle linguistic cues influence perceived blame and financial liability. *Psychonomic Bulletin & Review* 17(5), 644-650.
- Fausey, C.M. & T. Matlock (2010). Can Grammar Win Elections? *Political Psychology* 32(4), 563-574.
- Fennema, M. (2010). *Geert Wilders, Tvenaarsleerling*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Field, A. (2013). *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. Vierde druk. Los Angeles [etc.]: Sage.
- Fish, S. (1980). What Is Stylistics and Why Are They Saying Such Terrible Things About It? In S. Fish (red.): *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretative Communities*. Cambridge [etc.]: Harvard University Press, 68-96.
- Fleischman, S. (1990). *Tense and Narrativity. From Medieval performance to modern fiction*. Austin: University of Texas Press.
- Fowler, R. (1991). *Language in the News. Discourse and Ideology in the Press*. Londen: Routledge.

- Fowler, R. & G. Kress (1979). Critical Linguistics. In R. Fowler, B. Hodge, G. Kress (etc.) (red.): *Language and Control*. Londen [etc.]: Routledge & Kegan Paul, 185-213.
- Fraser, B. (2010). Hedging in political discourse: The Bush 2007 press conferences. In U. Okulska & P. Cap (red.): *Perspectives in Politics and Discourse*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 201-214.
- Frissen, P. (2009). Tussen politiek leider en burger hoort een kloof te zijn. *NRC Handelsblad*, 12 december.
- Gallois, C., T. O'Garra, T., & H. Giles (2005). Communication accommodation theory: A look back and a look ahead. In W. Gudykunst (red.): *Theorizing about intercultural communication*. Thousand Oaks, CA: Sage, 121-148.
- Gerechtshof Amsterdam (2009). Hof Amsterdam beveelt de strafvervolgning van het Tweede Kamerlid Geert Wilders. *Gerechtshof Amsterdam*, LJN: BH0496, 21 januari.
- Giles, H. (2008). Communication Accommodation Theory. In L. A. Baxter & D.O. Braithwaite (red.): *Engaging Theories in Interpersonal Communication, Multiple Perspectives*. Los Angeles [etc.]: Sage, 161-173.
- Giles, H., J. Coupland & N. Coupland (red.) (1991). *Contexts of Accommodation: developments in applied sociolinguistics*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Giles, H., J. Fortham, R. Dailey, e.a. (2006). Communication Accommodation: Law Enforcement and the Public. In R.M. Dailey & B. A. Le Poire (red.): *Applied Interpersonal Communication Matters. Family, Health & Community Relations*. New York: Peter Lang, 241-270.
- Givón, T. (1984). *Syntax, A Functional-typological introduction. Volume II*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Gorp, B. van & M. van der Goot (2009). Van Frankenstein tot de Goede Moeder: de inzet van frames in de strategische communicatie over duurzaamheid. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 37(4), 303-316.
- Graaf, A. de (2010). *Narrative persuasion: The role of attention and emotion*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen.
- Graaf, A. de, J. Sanders, H. Beentjes e.a. (2007). De rol van identificatie in narratieve overtuiging. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 29(3), 237-250.
- Grandia, B. (2010). Taal Wilders doet mij denken aan jaren '30. *Trouw*, 12 januari.
- Groot, K. de (2010). Wilders, een areligieuze islambestrijder. *Reformatisch Dagblad*, 25 mei.
- Haafte, T. van (2011). Parliamentary Debate and Political Culture: The Dutch Case. In T. van Haafte, H. Jansen, J. de Jong e.a. (red.): *Bending Opinion. Essays on persuasion in the public domain*. Leiden: Leiden University Press, 349-368.
- Haan, F. (1999). Economische rugwind geeft Zalm een luxeprobleem, een begrotingsoverschot dreigt. *de Volkskrant*, 17 september.

- Haan, S. de (1992) "Vul de bon in en win een reis!" Over imperatieven in reclameteksten. In E.G. Schermer-Vermeer, W.G. Klooster & A.F. Florijn (red.): *De kunst van de grammatica. Artikelen aangeboden aan Frida Balk-Smit Diytsenkunst bij haar afscheid als hoogleraar Taalkunde van het Hedendaags Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 95-109.
- Hakam, J. (2009). The 'cartoons controversy': a Critical Discourse Analysis of English-language Arab newspaper discourse. *Discourse & Society* 20(1), 33-57.
- Halliday, M.A.K. (1971). Linguistic structure and literary style. An inquiry into the language of William Golding's *The Inheritors*. In S. Chatman (red.): *Literary Style: A Symposium*. New York [etc.]: Oxford University Press, 330-365.
- Hamer, M. (2009). Solidariteit: van Drees tot nu. Speech PvdA-fractievoorzitter Mariëtte Hamer op het Dreeshuis, 1 juli 2009.
- Hamilton, C. (2008). Applied rhetoric and stylistics in Anglo-Saxon countries in the 20th and 21st centuries. In U. Fix, A. Gardt & J. Knappe (red.): *Rhetoric and Stylistics: an International Handbook of Historical and Systematic Research*. Berlijn: Mouton de Gruyter, 550-569.
- Handelingen der Staten Generaal (2011). Dertigledendebat over de beschuldiging van corruptie door de directeur van de centrale bank aan het adres van de minister-president van Curaçao, 29 juni 2011. *Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, zittingsjaar 2010-2011*, TK 99 12-102.
- Handelingen der Staten Generaal (2008). Verantwoordingsdebat over het jaar 2007 en de rapporten van de Algemene Rekenkamer bij de jaarverslagen (31444, 31445, 31472) en de Verantwoordingsbrief 2007. *Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, zittingsjaar 2007-2008*, TK 87 6160-6225.
- Handelingen der Staten Generaal (2007). De Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2008 (31200). *Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, zittingsjaar 2007-2008*, TK 2 42-77.
- Heerma van Voss, S. (2008). Nu gaf Vogelaar wél antwoord. Minister krijgt forse kritiek van Kamer om wijkenaanpak. *NrcNext*, 24 april.
- Heerma van Voss, S. & F. Wester (2008). 'Segregatie hoeft geen probleem te zijn.' Ella Vogelaar, minister van Wonen, Wijken en Integratie. *NRC Handelsblad*, 16 februari.
- Hoeken, H. (2009). Narratieve evidentie, levendigheid en overtuigingskracht. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 31(3), 169-184.
- Holleman, B., N. Kamoen & C. de Vreese (2013). Stemadvies via internet: antwoorden, attitudes en stemintenties. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 35(1), 25-46.

- Holleman, B. & H. Pander Maat (2009). The pragmatics of profiling: Framing effects in text interpretation and text production. *Journal of Pragmatics* 41(11), 2204-2221.
- Hoorn, F. van (2007). Ophef over taalgebruik Wilders is hypocriet. *Elsevier*. <http://www.elsevier.nl/Algemeen/blogs/2007/9/Ophef-over-taalgebruik-Wilders-is-hypocriet-ELSEVIER137931W/>.
- Hustinx, L. & E.E. de Wit (2012). Kunnen levendige getuigenissen je achter de tralies doen belanden? Een experimenteel onderzoek naar het effect van taalgebruik op oordelen over schuld bij leken en 'experts'. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 34(3), 213-228.
- Ilie, C. (2010). Strategic uses of parliamentary forms of address: The case of the U.K. Parliament and the Swedish Riksdag. *Journal of Pragmatics* 42(4), 885-911.
- Janssen, D., F. Jansen & G. de Pater (2008). Wel moge het U bekomen, Hoe waarden bevindelijke Nederlandse aanspreekvormen in teksten? *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 30(2), 157-173.
- Janssen, D. & N. Mulder (2009). De taal van de onderbuik. *Onze Taal* 78(12), 344-346.
- Jagers, J. & S. Walgrave (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research* 46(3), 319-345.
- Jeffries, L. (2010). *Critical Stylistics. The Power of English*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jeffries, L. & D. McIntyre (2010). *Stylistics*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Jong, A. de (2010). Pechtold bloeit in tegenpositie. *Reformatorisch Dagblad*, 19 mei.
- Jong, J. de (2011). Houwdegen en floret. Retorische strategieën van het triumviraat Rutte, Verhagen en Wilders. *Ons Erfdeel* 54(2), 108-117.
- Jong, J. de & M. van Leeuwen (2011). Pianostemmers in estafettedienst. De stenografische verslagen van Kamerdebatten. *Onze Taal* 80(9), 224-227.
- Joosten, C. (2008). Taal en stijl van de straat. *Elsevier* 64(34), 16.
- Joris, W., L. d'Haenens, B. Van Gorp e.a. (2013). De eurocrisis in het nieuws. Een framinganalyse van de verslaggeving in Vlaamse kranten. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 41(2), 162-183.
- Joustra, W. (2010). Wie hapt er samen met Pechtold op Paars Plus? *Leeuwarder Courant*, 25 mei.
- Kammer, C. & A. Reerink (2007). Gezocht: de grens van het grove. *NRC Handelsblad*, 20 september.
- Kemper, S., J.D. Jackson, H. Cheung e.a. (1993). Enhancing older adults' reading comprehension. *Discourse Processes* 16(4), 405-428.
- Kraf, R. & H. Pander Maat (2009). Leesbaarheidsonderzoek: oude problemen, nieuwe kansen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 31(2), 97-123.

- Krouwel, André (2007). Helderheid, overtuigingskracht en humor. *Kennislink.nl*. <http://www.kennislink.nl/publicaties/helderheid-overtuigingskracht-en-humor>.
- Kuitenbrouwer, J. (2010). *De woorden van Wilders & hoe ze werken*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Laan, C. van der (2007). Vogelaar: Islam wordt deel van onze cultuur. 'Weg met de angst voor de islam'. *Trouw*, 13 juli.
- Lagerwerf, L. (2000). Boekbespreking van Niels van der Mast (1999). *Woordenwisselingen. Een onderzoek naar de manier waarop schrijvers consensus over beleidsteksten bewerkstelligen. Tijdschrift voor Taalbeheersing* 22(1), 75-80.
- Lakoff, G. & M. Johnson (1980). *Metaphors we live by*. Chicago [etc.]: The University of Chicago Press.
- Lammerts, A. & A. Verhagen (1994). De oorlog in de krant. In A. Maes, P. van Hauwermeiren & L. van Waes (red.): *Perspectieven in taalbeheersingsonderzoek*. Dordrecht: ICG Publications, 375-384.
- Land, J. (2009). *Zwakke lezers, sterke teksten? Effecten van tekst- en lezerskenmerken op het tekstbegrip en de tekstwaardering van vmbo-leerlingen*. Delft: Eburon.
- Langacker, R.W. (2008). *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- Langacker, R.W. (2000). Why a mind is necessary. Conceptualization, grammar and linguistic semantics. In L. Albertazzi (red.): *Meaning and Cognition, A multidisciplinary approach*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 25-38.
- Langacker, R.W. (1991). *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R.W. (1990). *Concept, image, and symbol. The cognitive basis of grammar*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Leech, G. & M. Short (2007). *Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Tweede editie. Harlow [etc.]: Pearson Longman.
- Leeuwen, M. van (2014). Systematic stylistic analysis. The use of a checklist. In B. Kaal, I. Maks & A. van Elfrinkhof (red.): *From Text to Political Positions. Text analysis across disciplines*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 225-244.
- Leeuwen, M. van (2012). Stijl en grammatica. Complementatie in politieke speeches. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 34(1), 54-73.
- Leeuwen, M. van (2009). Het hoofdzinnenbeleid van Wilders. Over de stijl van Geert Wilders en Ella Vogelaar. *Tekstblad* 15(2), 6-11.
- Leeuwen, T. van (2006). Critical Discourse Analysis. In K. Brown (red.): *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Tweede editie. Oxford: Elsevier, 707-719.
- Lentz, L.R. & H. Pander Maat (2010). Een leesbare bijsluit. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 32(2), 128-151.
- Levin, I.P. & J.G. Gaeth (1988). Framing of attribute information before and after consuming the product. *Journal of Consumer Research* 15(3), 374-378.

- Levin, I.P., S.L. Schneider & G.J. Gaeth (1998). All frames are not created equal: a typology and critical analysis of framing effects. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 76(2), 149–188.
- Levin, I.P., S.K. Schnittjer & S.L. Thee (1988). Information Framing Effects in Social and Personal Decisions. *Journal of Experimental Social Psychology* 24(6), 520-529.
- Lezerspanel AD (2009). Het AD Lezerspanel reageert op de stelling: Wilders kan meer dan dertig zetels halen. *Algemeen Dagblad*, 7 maart.
- Maalej, Z.A. (2012). The 'Jasmine Revolt' had made the 'Arab Spring': A critical discourse analysis of the last three speeches of the ousted president of Tunisia. *Discourse & Society* 23(6), 679-700.
- Machin, D. & A. Mayr (2012). *How To Do Critical Discourse Analysis, A Multimodal Introduction*. Los Angeles [etc.]: Sage.
- Maitland, K. & J. Wilson (1987). Pronominal selection and ideological conflict. *Journal of Pragmatics* 11(4), 495-512.
- Mann, M.C. & Thompson, S.A. (1988). Rhetorical structure theory: Toward a functional theory of text organization. *Text*, 8(3) 243-281.
- Mautner, G. (2009). Checks and balances: how corpus linguistics can contribute to CDA. In R. Wodak & M. Meyer (red.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. Londen [etc.]: Sage Publications, 122-143.
- Moberg, U. & G. Eriksson (2013). Managing ideological differences in joint political press conferences: A study of the strategic use of the personal pronoun 'we'. *Journal of Language and Politics* 12(3), 315-334.
- Mul, J. de (2009). Populisme in Nederland. De echte wil van het volk bestaat niet. *Het Financieele Dagblad*, 17 oktober.
- Mulken, M. van & P.J. Schellens (2012). Over loodzware bassen en wapperende broekspijpen. Gebruik en perceptie van taalintensiverende middelen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 34(1), 26-53.
- Mulken, M. van & P.J. Schellens (2006). Overtuigend? Een stilistische analyse van persuasieve teksten. In H. Hoeken, B. Hendriks & P.J. Schellens (red.): *Studies in taalbeheersing* 2. Assen: Van Gorcum, 224-236.
- Noord, G. van (2006). At Last Parsing Is Now Operational. In P. Mertens, C. Fairon, A. Dister e.a. (red.): *TALN06. Verbum Ex Machina, Actes De La 13e Conference sur Le Traitement Automatique des Langues naturelles*. Leuven, 20–42.
- Norman, S., S. Kemper & D. Kynette (1992). Adults' Reading Comprehension: Effects of Syntactic Complexity and Working Memory. *Journal of Gerontology* 47(4), 258-265.
- NOVA (2008). Hoe polariserend is het beleid van Ella Vogelaar? *NOVA*, 4 maart. <http://www.novatv.nl/page/detail/uitzendingen/5859>.
- NRC (2008). Dokter Spin helpt PvdA-ministers. *NRC Handelsblad*, 14 april.
- NRC (2007). 'Dieptepunt' in taalgebruik Kamer. *NRC Handelsblad*, 13 september.

- NU.nl (2008). Populisme? De methode-Pechtold werkt toch ook? *NU.nl*, 2 juli. <http://www.nu.nl/algemeen/1637479/populisme-de-methode-pechtold-werkt-toch-ook.html>.
- O'Halloran, K. (2008). The subconscious in James Joyce's 'Eveline': a corpus stylistic analysis that chews on the 'Fish hook'. *Language and Literature* 16(3), 227-244.
- Olders, D. (2008). Ik mag zeggen wat ik wil. Geert Wilders' retorische mythe. *Spanning* 10(2), 10-12.
- Onrust, M. (2013). *Vermijd de naamwoordstijl! Een onderzoek naar de houdbaarheid van een schrijfadvis*. Proefschrift VU Amsterdam. 's Hertogenbosch: Uitgeverij BOXPress.
- Onrust, M. (2005). Vermijd de Naamwoordstijl! Over stijladvies en retorica. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 27(3), 198-213.
- Onrust, M., A. Verhagen & R. Doeve (1993). *Formuleren*. Houten [etc.]: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Oranje, J. (2009). Gun me nog wat tijd. *NRC Handelsblad*, 16 mei.
- Os, P. van (2009). 'Dorpsplein' ligt in de clinch met straatvechters. *NRC Handelsblad*, 10 januari.
- Ouden, H. den & M. Doorschot (2010). Overheidscommunicatie afstemmen op jongeren: experimentele evaluatie van een aansporing om te gaan stemmen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 32(3), 242-257.
- Parlementaire Taalgids (2010). *Parlementaire Taalgids en Redactieregels van de Dienst Verslag en Redactie*. Negende druk. Interne publicatie Dienst Verslag en Redactie, Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Parool, Het (2007). Wilders wil niet praten over taal. *Het Parool*, 13 september.
- Pechtold, A. (2009a). Nederland als wegbereider van de 21ste eeuw. In P. van Dijk & M. Huibregtsen (red.): *De Publieke Zaak. Inspiratie voor meer dynamiek in de samenleving*. Amsterdam: Het financieele Dagblad/Uitgeverij Business Contact, 109-114.
- Pechtold, A. (2009b). Toespraak Alexander Pechtold op partijcongres in Breda, 7 november 2009.
- Pechtold, A. (2008). Congrestoespraak Alexander Pechtold, D66-congres, Rotterdam, 19 april 2008.
- Poole, B. (2010). Commitment and criticality: Fairclough's Critical Discourse Analysis. *Journal of Applied Linguistics* 20(2), 137-155.
- Proctor, K. & L. I-Wen Su (2011). The 1st person plural in political discourse – American politicians in interviews and in a debate. *Journal of Pragmatics* 43(13), 3251-3266.
- Rayson, P. (2009). WMatrix: a web-based corpus processing environment. Computing Department Universiteit van Lancaster. <http://ucrel.lancs.ac.uk/wmatrix/>.
- Rees, A. van (2005). Critical Discourse Analysis en retorische analyse. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 25(1), 87-97.

- Renkema, J. (2012). *Schrijfwijzer*. Vijfde editie. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Renkema, J. (2004). *Introduction to Discourse Studies*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- Renkema, J. (1981). *De Taal van 'Den Haag'. Een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Roessel, A. van (2009). Steeds harder en wilder: de Islam in Wilders betoog. *De Groene Amsterdammer* 133(5), 30 januari.
- Rozendaal, E.J. (2009). Alexander Pechtold – ‘Als ik over tien jaar terugkijk, zal ik me afvragen wat ik nu heb gedaan’. *Provinciale Zeeuwse Courant*, 2 mei.
- Ruigrok, N., J. Schaper, K. Welbers e.a. (2013). Mediapoliticus van het Jaar 2013: Mark Rutte. *Nederlandse Nieuwsmonitor*. www.nieuwsmonitor.net.
- Rutte, M. (2013). Speech by the Prime Minister following the statement by Queen Beatrix in which she announced her abdication. 28 January.
- Sanders, J. (2009). De verdeling van verantwoordelijkheid tussen journalist en nieuwsbron. Vorm en functie van citaatmengvormen in journalistieke teksten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 31(1), 1-17.
- Sanders, J. (2000). Tekstfunctie en perspectivering. In W. Spooren, T. Sanders & C. van Wijk (red.): *Samenhang in diversiteit. Opstellen voor Leo Noordman*. Katholieke Universiteit Brabant: Faculteit der Letteren, 115-136.
- Sanders, J. (1994). *Perspective in narrative discourse*. Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant. Enschede: Copyprint.
- Sanders, J. & G. Redeker (1996). Perspective and the Representation of Speech and Thought in Narrative Discourse. In G. Fauconnier & E. Sweetser (red.): *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago [etc.]: The University of Chicago Press.
- Sanders, J. & G. Redeker (1993). Perspectief in narratieve teksten. *Forum der Letteren* 34(2), 81-101.
- Sanders, T. & C. Jansen (2011). Begrijpelijke taal, Fundamenten en toepassingen van effectieve communicatie. In *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 33(3), 201-207.
- Sanders, T. & W. Spooren (2007). Discourse and text structure. In D. Geeraerts & H. Cuyckens (red.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford [etc.]: Oxford University Press, 916-943.
- Sanders, T. & W. Spooren (2002). Tekst en cognitie. In T. Janssen (red.): *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 111-129.
- Schaper & Ruigrok (2010). Het Mediapodium Wilders. *Nederlandse Nieuwsmonitor*. www.nieuwsmonitor.net.
- Schellens, P.J. (2006). 'Bij vlagen loepzuiver'. Over argumentatie en stijl in betogende teksten. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Taalbeheersing van het Nederlands aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 19 mei 2006. Nijmegen: Thieme MediaCenter.
- Schinkelshoek, J. (2007). Kamer, staak het 'potje ongeneerd onbeschoft'. *Trouw*, 13 september.

- Scott, M. (2012). WordSmith Tools. Liverpool: Lexical Analysis Software. www.lexically.net/wordsmith.
- Semino, E. & M. Short (2004). *Corpus Stylistics. Speech, writing and thought presentation in a corpus of English writing*. Londen [etc.]: Routledge.
- Silfhout, G. van, J. Evers-Vermeul & J. Sanders (2012). Streven naar begrijpelijkheid, Gevolgen voor causaliteit in Bijbelvertalingen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 34(1), 1-25.
- Simpson, P. (1993). *Language, Ideology and Point of View*. Londen [etc.]: Routledge.
- Simpson, P. & A. Mayr (2010). *Language and Power, A resource book for students*. Londen [etc.]: Routledge.
- Sitalsing, S. (2008). Kamer zoekt naar woorden om bothed PVV te pareren. *de Volkskrant*, 25 oktober.
- Sluis, M. (2008). Overleg met Antillen door ruzie afgelast; Brinkman mag Staten niet in. *NRC Handelsblad*, 8 januari.
- Snoeck Henkemans, A. F. (2008). De stijlfiguur praeteritio als middel om strategisch te manoeuvreren. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 30(2), 133-146.
- Snoeck Henkemans, F. & F. van Eemeren (2005). Stijl en overtuigingskracht. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 27(3), 169-171.
- Spek, J. van der, P. Frissen, R. Rouw e.a. (2009). Het gezicht van de staat. Een nieuw rijkslogo. *De Groene Amsterdammer* 133(24), 10 juni.
- Spooren, W. (1999). Teksten structureren: tekstlinguïstiek. In R. Dirven & M. Verspoor (red.): *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*. Leuven [etc.]: Acco, 215-242.
- Spooren, W. & L. Degand (2010). Coding coherence relations: reliability and validity. *Corpus Linguistics & Linguistic Theory* 6(2), 241-266.
- Staal, H. (2009). 'Daar gaat Geert over.' Strak geleide PVV van Geert Wilders ontpopt zich tot klassieke oppositiepartij. *NRC Handelsblad*, 7 maart.
- Staal, H. & D. Stokmans (2008). Liberaal jihadist. Hoe Geert Wilders Geert Wilders werd. *NRC Handelsblad*, 29 maart.
- Starink, L. (2008). Heel het café wil dat het kabinet valt. *NRC Handelsblad*, 31 december.
- Steen, G.J., A.G. Dorst, J.B. Herrmann e.a. (2010). *A Method for Linguistic Metaphor Identification*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- Stukker, N. & A. Verhagen (te verschijnen). *Stilistiek van het Nederlands*. Leiden: Leiden University Press.
- Swales, J. (1990). *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Telegraaf, De (2008a). Aangeschoten wild. *De Telegraaf*, 29 april.
- Telegraaf, De (2008b). Wil ik eigenlijk wel dat ambtenaren mij begrijpelijke brieven gaan schrijven? *De Telegraaf*, 16 juli.
- Tonnard, Y. (2011). *Getting an issue on the table. A pragma-dialectical study of presentational choices in confrontational strategic maneuvering in Dutch parliamentary debate*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Alblasterdam: Haveka.

- Tonnard, Y. (2009). De redelijkheid van presentatiekeuzen: herhalingsen in een parlementair debat. In W. Spooren, M. Onrust & J. Sanders (red.): *Studies in taalbeheersing 3*. Assen: Van Gorcum, 359-370.
- Toolan, M. (2014). The theory and philosophy of stylistics. In P. Stockwell & S. Whiteley (red.): *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 13-31.
- Toolan, M. (2001). *Narrative: a critical linguistic introduction*. Tweede editie. Londen [etc.]: Routledge.
- Troonrede (1999). Troonrede Koningin Beatrix, 21 september.
- Trouw (2008). Hamer: Internationale wereld vliegt huiskamer in. *Trouw*, 18 september.
- Valk, G. (2007). 'Het koninkrijk van Allah zal er nooit komen.' Geert Wilders, leider van de Partij voor de Vrijheid, over de islam, de dubbele nationaliteit en het nieuwe kabinet-Balkenende. *NRC Handelsblad*, 24 februari.
- Velde, H. te (2003). *Het theater van de politiek*. Oratie Universiteit Leiden. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Verdonk, P. (2006). Style. In K. Brown (red.): *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Tweede editie. Deel 12. Oxford: Elsevier, 196- 210.
- Verhagen, A. (2008). Intersubjectivity and the architecture of the language system. In J. Zlatev, T.P. Racine, C. Itkonen e.a. (red.): *The Shared Mind. Perspectives on Intersubjectivity*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 307-331.
- Verhagen, A. (2007). Construal and perspectivisation. In D. Geeraerts & H. Cuyckens (red.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford [etc.]: Oxford University Press, 48-81.
- Verhagen, A. (2005a). *Constructions of Intersubjectivity. Discourse, Syntax, and Cognition*. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- Verhagen, A. (2005b). Constructiegrammatica en 'usage based taalkunde'. *Nederlandse Taalkunde* 10(3/4), 197-222.
- Verhagen, A. (2002). Retorica en cognitie. In T. Janssen (red.): *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: SDU Uitgevers, 97-110.
- Verhagen, A. (2001a). *Checklist Nederlandse Stijlmiddelen*. Interne publicatie Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, Universiteit Leiden.
- Verhagen, A. (2001b). Subordination and discourse segmentation revisited, or: Why matrix clauses may be more dependent than complements. In T. Sanders, J. Schilperoord & W. Spooren (red.): *Text Representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 337-357.
- Verhagen, M. (2011). Speech Maxime Verhagen op Partijcongres CDA. Partijcongres CDA, Den Haag, 2 april.
- Vis, K. (2011). *Subjectivity in news discourse. A corpus linguistic analysis of informalization*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Oisterwijk: Uitgeverij BOXPress.
- Vis, K., J. Sanders, & W. Spooren (2009). Subjectiviteit door de jaren heen: conversationalisatie in journalistieke teksten. In W. Spooren, M. Onrust & J. Sanders (red.): *Studies in taalbeheersing 3*. Assen: Van Gorcum, 405-418.

- Vismans, R. (2013). Aanspreekvormen in Nederlandstalige banneradvertenties. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 35(3), 254-276.
- Vismans, R. (2007). Aanspreekvormen in Nederlandse en Vlaamse personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 29(4), 289-313.
- Voerman, G. (2009). Winst PVV kan ook de doodsteek zijn. *NRC Handelsblad*, 11 juni.
- Vogelaar, E. (2007a). Speech minister Vogelaar tijdens een manifestatie over het Deltaplan Inburgering in Rotterdam, 3 december 2007.
- Vogelaar, E. (2007b). Toespraak tijdens de presentatie van de integratienota 2007, 13 november 2007, Nieuwspoor Den Haag.
- Vogelaar, E. & O. Bosma (2009). *Twintig maanden knettergek. Dagboek van een ministerschap*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Volkscrant, de (2008a). 'Jouw gedrag moet datgene weerspiegelen dat je zou willen dat anderen zouden doen.' *de Volkskrant*, 25 februari.
- Volkscrant, de (2008b). Niet doen, joh. Reportage Vrijheid van meningsuiting volgens Den Haag. *de Volkskrant*, 15 maart.
- Vossen, K. (2013). *Rondom Wilders. Portret van de PVV*. Amsterdam: Boom.
- Vossen, K. (2009). Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in politieke stijl van twee politici. *Res Publica* 51(4), 437-465.
- Vrijsen, E. (2008). Dompbeurt van het Binnenhof. Waarom Geert Wilders de andere politieke partijen nodig heeft, en waarom de andere politieke partijen niet zonder Geert Wilders kunnen. *Elsevier* 64(6), 9 februari.
- Vuijsje, H. (2010). Deugt wel, deugt niet, deugt wel, deugt niet.... De Wildersstemmers zijn heel gemiddeld. *NRC Handelsblad*, 16 januari.
- Vukovic, M. (2012). Positioning in pre-prepared and spontaneous parliamentary discourse: Choice of person in the Parliament of Montenegro. *Discourse & Society* 23(2), 184-202.
- Wagendorp, B. (2008). Jan is weg. *de Volkskrant*, 18 juni.
- Weelden, D. van & W. Vandenbrink (2010). We zijn soms een zeurderig volkje. *Vrij Nederland*, 5 juni.
- Widdowson, H.G. (1998). The Theory and Practice of Critical Discourse Analysis. *Applied Linguistics* 19(1), 136-151.
- Wijnberg, R. (2010). Liever scoren dan eerlijk zijn. De politiek als wedstrijd. *De Groene Amsterdammer* 134(22), 9 juni.
- Wilders, G. (2009). Inbreng Geert Wilders debat crisismaatregelen, 26 maart 2009. <http://pvv.nl/index.php/7-nieuws/nieuws/1850-geert-wilders-wij-doen-niet-mee-aan-dit-schijnde-bat.html>.
- Wilders, G. (2007). Genoeg is genoeg: verbied de Koran. *de Volkskrant*, 8 augustus.
- Wilson, J. (1990). *Politically speaking: Pragmatic Analysis of Political Language*. Oxford: Blackwell.

- Wodak, R. (2006). Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis. In J. Östman & J. Verschueren (red.): *Handbook of Pragmatics Online*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins. DOI: 10.1075/hop.m.cri1.
- Wodak, R. & R. de Cilia (2006). Politics and Language: overview. In K. Brown (red.): *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Tweede editie. Deel 9. Oxford: Elsevier, 707-719.
- Wolthuis, B. (2007). Het spelkarakter van het parlementaire debat. *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* 36(3), 12-33.
- Wynia, S. (2009). Vluchtheuvel voor de bezorgde elite. *Elsevier* 65(45), 7 november.

Summary

Introduction

Language users almost always have a choice when it comes to describing objects and states of affairs in reality. For instance, a glass filled for fifty per cent can be 'half full' or 'half empty', people who oppose a political leader can be characterized as 'freedom fighters' or as 'rebels', and while some politicians metaphorically describe the European Union as 'one big family', other politicians choose to characterize this association of countries as 'a bottomless pit'. This kind of alternative wording is a matter of *style*: a term used when the language user has alternative formulations at his disposal with which to characterize a phenomenon or state of affairs in reality.

Numerous experiments have shown that stylistic variants are not interchangeable semantically. They produce different effects. For instance, it has often been studied what the actual effect is of describing a phenomenon from either a positive or a negative perspective. Time and again, what emerges is that the image that language users have of the phenomenon concerned is affected by the phrasing that is adopted. Thus, a driving school that has a 'pass rate of 75%' is viewed as more attractive than a driving school with a 'fail rate of 25%'. Beef that is '25% fat' is rated as more negative in terms of quality and flavour, for instance, than is beef that is '75% lean'. Similarly, an operation with a 'success rate of 50%' is taken into consideration sooner than an operation with a 'failure rate of 50%'.

This doctoral thesis focuses on a form of stylistic investigation named 'linguistic stylistics'. This form of stylistics does not involve experiments; rather, it is made plausible, on the basis of linguistic analysis, that stylistic choices create particular effects. More specifically, linguistic stylistics is aimed at establishing links between the 'micro-' and 'macrolevel' of a text, i.e. causal connections are established between specific linguistic choices *in* a text, and a general impression that this text as a whole creates in readers or listeners.

A brief example may clarify matters. On 28 January 2013 Prime Minister Mark Rutte held a televised speech following the statement by Queen Beatrix in which she announced her abdication. Rutte started his speech thus:

Queen Beatrix has just announced her abdication. At this special moment for the Queen and for our country, I first want to express my *deep* respect and admiration. Respect and admiration for the *exceptional* dedication that the Queen has shown to the Netherlands and its people for *over 30 years*. Since her investiture in 1980, she

has worked *with heart and soul* for Dutch society. Visibly and steadfastly and with *tremendous* energy. That is why the speech she has just delivered evokes feelings of *great* warmth and gratitude throughout the Kingdom. (...)(Rutte 2013; italics by MvL)

On Flemish television, commentator Sandra van der Putten expressed her opinion of Rutte's speech that the latter had heaped 'high praise' on the queen. This general impression at the 'macrolevel' of the speech as a whole seems partly to have been created by specific lexical choices at the textual 'microlevel'. To reinforce his point, Rutte frequently used adjectives and adverbs with an intensifying function (cf. the phrases in italics). If Rutte had used no, or hardly any, intensifiers at the textual microlevel, the macrolevel impression of the speech as a whole, to the effect that Rutte lavished 'high praise' on the queen, would have been less strong.

Objective and structure of the book

Linguistic-stylistic research boasts a rich tradition in the Anglo-Saxon world. To this day, however, Dutch discourse studies has barely adopted this form of text analysis. The general objective of this thesis is to argue and demonstrate that a linguistic-stylistic approach is fruitful for analysing Dutch discourse as well. The central question in this thesis is:

- How can general impressions of a text be accounted for in systematic ways through choices made at the level of words and clauses?

In order to answer this question, a method of analysis is developed and subsequently applied to three case studies with parliamentary speeches at the main object of study. This thesis thus not only provides methodical tools for linguistic-stylistic research but also offers insight into numerous stylistic choices on the part of politicians, and into the (presumed) effects of these choices. Similarly, a large number of stylistic phenomena is discussed that have so far received very little attention in the analysis of political discourse.

Following an introductory chapter that, among other things, clarifies the research objective, **chapter 2** describes various methodological principles of linguistic-stylistic research. Upon these principles a method of analysis is developed for the systematic investigation of how stylistic devices at the microlevel of a text contribute to an impression (determined on independent grounds) at the macrolevel of that text.

Chapters 3 to 5 present the case studies, focusing on another aspect of the above-mentioned method for each case study. The methodological aspect central to **chapter 3** concerns the use of a *checklist* listing numerous stylistic devices. The use of such a checklist has been suggested several times, but this

suggestion has hardly been taken up in the practice of stylistic analysis. Chapter 3, then, puts the idea to the test: to what extent is a checklist a valuable tool for linguistic-stylistic analysis? The case studies here are the speeches that Geert Wilders (PVV, the Dutch Party for Freedom) and Ella Vogelaar (PvdA, the Dutch Labour Party) gave during the so-called ‘Bonkers Debate’ [‘Knettergekledebat’] (2007). Analysis of media opinions about the two politicians shows that the manner of speech adopted by Wilders and Vogelaar came across as ‘clear’ and ‘woolly’, respectively. The checklist reveals numerous stylistic devices that contribute to these macrolevel impressions – including stylistic devices that to this day have received scant attention in the analysis of political discourse. The stylistic devices discussed in this chapter are summarized in Table 1.

Table 1. Stylistic features in the speeches by Wilders and Vogelaar that go to create the impression of a ‘clear’ or ‘woolly’ manner of speech, respectively (see chapter 3).

Stylistic features	Section
Intensifiers and mitigators	3.3.2.1
Concrete or abstract nouns	3.3.2.2
Nominalisations	3.3.2.3
Definiteness or indefiniteness	3.3.2.4
Clear or unclear discourse anaphors	3.3.2.5
Complex or non-complex sentences	3.3.2.6
a. sentence length	
b. presence or absence of sub-clauses	
c. degrees of embedding	
Presence or absence of complementation	3.3.2.7
Parallelism and anaphora	3.3.2.8
Metaphor	3.3.2.9

Methodologically speaking, the central question of **chapter 4** is how to establish connections between the micro- and macrolevel. The case studies concern the speeches by Geert Wilders and Alexander Pechtold (D66, Democrats ‘66) during the general political debate of 2008 and 2009. Here, the macrolevel for the stylistic analysis is more complex than it was in chapter 3. It is argued that in the Lower Chamber politicians need to adopt a certain stance towards two heterogeneous, functionally distinct types of audiences: their fellow politicians and ‘the public at large’. Analysis of media opinions shows that in their speeches Geert Wilders and Alexander Pechtold gave the impression of adopting different stances towards these two types of audiences. Wilders came across as a ‘political outsider’ who kept himself aloof from his colleagues in The Hague, and as a politician who as a ‘man of the people’ was close to society. Alexander Pechtold came across as an ‘insider’ in the Dutch Parliament who kept a certain distance from society. Application of the method developed in chapter 2 reveals numerous stylistic devices at the textual

microlevel that are likely to contribute to these macrolevel impressions (for an overview, cf. Table 2). Again, stylistic devices are discussed that so far have received scant attention in the analysis of political discourse.

Table 2. Stylistic features in the speeches by Wilders and Pechtold that contribute to the impression of the two politicians adopting different attitudes towards their fellow politicians in The Hague and the public at large (see chapter 4).

Stylistic features	Pertinent to attitude to which type of public?	Section
Designations for colleagues: neutral or pejorative	fellow politicians	4.3.2.1
Addressing colleagues in the second or third person	fellow politicians	4.3.2.2
Absence or presence of references to the electorate	the public at large	4.3.2.3
Sentence structure: presenting voters as subject, complement or adjunct	the public at large	4.3.2.4
Referring to the electorate in combination with a verb of cognition, perception or emotion	the public at large	4.3.2.5
Jargon: with or without explanation	both types of audience	4.3.2.6
Concrete or abstract usage	both types of audience	4.3.2.7
a. concrete or abstract words		
b. nominalisations		
c. presenting individuals as representative of a larger group		
d. telling details		
e. quotations		
Presence or absence of narrative passages	both types of audience	4.3.2.8
Explicating inferences: yes or no	both types of audience	4.3.2.9
Inclusive/exclusive ‘we’	both types of audience	4.3.2.10

Chapter 5 investigates a diachronic corpus of 47 parliamentary speeches to find out, at the textual microlevel, any stylistic change has occurred in Wilders’s speeches – something frequently suggested by the media. For this purpose I investigate a little-studied grammatical-stylistic phenomenon which emerged as a feature of Wilders’s manner of speech in chapter 3: the presence or absence of complementation. It is shown that over the years a change has taken place in the extent to which Wilders makes use of this more or less covert stylistic device, and I argue that this change serves as an indication that at the macrolevel of his speeches Wilders has over the years been offering less room

for discussion. Methodologically speaking, this chapter focuses on quantifying stylistic devices.

In **chapter 6** the central research question is answered, as I present the main findings of this thesis. These findings will be examined in more detail below.

Overview of the main general findings

From a methodological point of view, the stylistic analyses in chapters 3 to 5 demonstrate that the analyst is faced with four tasks when conducting linguistic-stylistic analysis:

- determining the nature of the impression(s) created at the macrolevel of a text;
- identifying stylistic features at the microlevel of a text;
- quantifying stylistic features at the microlevel of a text;
- establishing connections between microlevel stylistic features and macrolevel impressions.

The order in which these tasks cross the analyst's path is not always the same for every stylistic analysis. For instance, determining an intersubjective impression at the macrolevel may form the starting point of a stylistic analysis (cf. chapters 3 and 4) but it need not (cf. chapter 5). Similarly, establishing connections between the micro- and macrolevel may follow the quantification of stylistic devices but could also precede it (cf. section 2.3.1). However, the possible variation in the sequence of these tasks does not alter the fact that the analyst is sooner or later confronted with each of the above-mentioned four tasks as he carries out linguistic-stylistic analysis. Answering the main question of this thesis thus implies finding an answer to the question how the analyst should proceed when executing these tasks.

Determining the nature of the impression(s) created at macrolevel

It is not unusual in linguistic stylistics for the analyst to first formulate his own general impression of the text to be analysed and to then study what microlevel stylistic features contribute to that impression. This approach is not without its problems: there is a risk of the macrolevel impression being the analyst's own private opinion which he subsequently confirms by means of the text's stylistic devices. The case studies in this thesis demonstrate that the analyst may get round this problem by using media judgements. These can provide macrolevel impressions with an *intersubjective* underpinning.

Identifying stylistic features

As stated, this thesis discusses numerous stylistic features that have to this day received but scant attention in the analysis of political discourse. This is no

coincidence; rather, it is a direct result of the method adopted to identify a text's stylistic features. This method is characterized by two methodological principles: *using a checklist*, and *working comparatively*.

The use of a checklist is innovative. Its use has a few times been proposed in stylistics but as stated these proposals have barely been acted upon in analytical practice. The case studies in chapters 3 and 4 demonstrate that this is a serious shortcoming: the use of a checklist (in the manner described in section 2.3) ought to be more widespread.

A checklist's added value lies in its heuristic function: the list helps find stylistic devices that could otherwise easily be overlooked. Firstly, the analyst is 'forced' by the checklist to include a wide *variation* of stylistic devices in his analysis. The importance of this is illustrated well by the case study in chapter 4. Stylistic studies investigating how politicians position themselves with respect to others usually target choices in forms of address and/or pronouns. Yet, as chapter 4 shows, forms of address and pronouns merely constitute two out of *many* stylistic devices that contribute to a greater or lesser aloofness/closeness. The fact that chapter 4 also discusses all kinds of other stylistic choices is a direct consequence of the method used: analysing a wide variety of stylistic devices is inherent in using a checklist (in the manner described in section 2.3).

Secondly, the checklist also automatically directs the analyst's attention to *grammatical*-stylistic features. Relatively little attention is given, in the analysis of political discourse, to such stylistic devices. If the field of grammar receives any attention at all, analyses are often limited to nominalisation, the passive voice, and transitivity (cf. chapter 3). This thesis shows that *other* grammatical-stylistic features such as sentence complexity, presenting information in subject, complement or adjunct position, and the use or absence of complementation, are very much worth analysing as well. Going through the checklist systematically helps trace grammatical-stylistic features like these: the list makes explicit that stylistic features occur at all 'levels' of a text – including the grammatical level.

The checklist is, therefore, an important tool with which to identify stylistic devices; its use is of added value. Even so, the list is not a panacea. Going through the checklist systematically *reduces* the risk of overlooking pertinent stylistic devices but it cannot remove this risk completely. For one thing, the checklist is not exhaustive: a complete list would result in an instrument whose length would make it unmanageable in analytical practice (cf. section 2.2.2). The fact that chapters 3 and 4 identify stylistic devices that do not appear in the checklist yet prove worth analysing raises the question whether, and if so, how, the balance between 'stylistic wealth' and 'practical feasibility' of the checklist used can be improved. This is a matter for future research.

The case studies in this thesis further demonstrate that when identifying stylistic features in a text the analyst not only needs to be on the lookout for the *presence* of stylistic devices but also for their *absence*. For example, chapter 3 shows how Wilders's 'clear' manner of speech is partly a result of the absence of mitigators and complement constructions. Similarly, Wilders's aloofness towards his colleagues emerges as the result, partly, of his not engaging in direct dialogue, while Pechtold's relatively aloof stance towards the public at large can be traced in part to the absence of 'telling details' (cf. chapter 4).

Thus, style is not only a matter of *using* certain stylistic devices but, equally, of *avoiding* a particular kind of phrasing. For that reason it is important to not only use a checklist when identifying stylistic devices but also to proceed *by comparison*. For instance, the absence of mitigators and complement constructions from Wilders's language (cf. sections 3.3.2.1 and 3.3.2.7) only came to light because these stylistic devices frequently occur in Vogelaar's language, while Wilders's not engaging in dialogue was noted because Pechtold, by contrast, frequently does exactly this (cf. section 4.3.2.2), etc. In other words: the absence of stylistic devices from a text is more easily brought to light if the analyst compares this text another one. This manner of working reduces, as does systematic running through a checklist, the risk of the analyst overlooking pertinent stylistic devices.

Quantifying stylistic features

Adopting such a comparative approach is useful for another reason as well. It allows the analyst to interpret quantitative data in terms of relatively 'many' or 'few': by comparing texts the relative frequency of stylistic features can be determined. The point of comparison the analyst wishes to choose can be both synchronic (cf. chapters 3 and 4) and diachronic (cf. chapter 5) in nature.

Before the analyst can interpret frequency data in terms of relatively 'many' or 'few' he needs to *collect* these frequency data. For the mapping of textual patterns, related disciplines such as stylometry and genre research (cf. section 1.2) have successfully been using computer programs that can automatically find all tokens of a word, word class or syntactical construction in a corpus. However, for purposes of stylistic analysis aimed at establishing connections between micro- and macrolevels this type of computer tools is of limited value: for the kind of stylistic analysis outlined here, quantifying stylistic features is mostly to be done by hand.

Computational tools are suited for counting features like 'nouns' or 'complement constructions', i.e. features that are distinguishable on formal criteria. However, as this thesis demonstrates, the linguistic-stylistic analyst is, in general, interested in more specific categories, usually of a *semantic* nature. Thus, he may want to know to what extent nouns are 'abstract' or 'concrete', or whether complement constructions 'give expression in the matrix sentence to the speaker's perspective', whether discourse anaphors are 'clear' or 'unclear', to

what extent individuals are presented ‘as representative of a larger group’, etc. (cf. chapters 3 and 4). Such categories cannot be counted automatically by a computer program since mapping these categories requires interpretation. It transpires in chapter 5, for example, that the question whether the matrix sentence of complement constructions contains the speaker’s perspective partly needs to be answered on the basis of sentence context. Such an example demonstrates that quantifying stylistic devices often also has a qualitative analytic component.

Establishing connections between the micro- and macrolevel

It is inherent in the linguistic-stylistic approach that the analyst establishes causal connections between the microlevel presence or absence of stylistic devices and the macrolevel general impression on the basis of *linguistic analysis* (also cf. chapter 1). These claims about (presumed) effects of choices in formulation have an empirical basis: the analyst bases himself on the introspection of competent language users – not in the sense of his own individual intuition but in the sense of consensus between language users as to the effect of stylistic devices. In other words, as he interprets a choice of phrasing, the analyst refers to shared, *intersubjective* intuitions about the function of stylistic devices.

The empirical claims about effects of linguistic choices as made in linguistic-stylistic analysis could be complemented in two ways in follow-up research. First, it would be useful to conduct more comprehensive corpus-analytical research. For example, can other texts that create the impression of being ‘woolly’ at the macrolevel also be shown to contain the stylistic devices that were discussed in the analysis of Vogelaar’s speech in chapter 3? And can other texts by Wilders that are independently assessable as breeding aloofness from fellow politicians be shown to include the stylistic devices from chapter 4? If this proves not to be the case, or hardly so, this could constitute a reason for theoretical innovations and/or for renewing the analysis of both the speeches discussed here and these other texts. Yet if it does prove to be the case, this would constitute further, ‘converging’ evidence for the claims made in this thesis as to the effects of the stylistic devices discussed.

A second valuable addition to the linguistic-stylistic approach is, obviously, experimental research. Can the claims about effects of linguistic choices be substantiated experimentally in follow-up research? An appropriate way to do this is to present groups of subjects with different text versions that only differ in their use of the stylistic feature under investigation (cf. the experiment of Fausey & Boroditsky 2010, discussed in section 1.1). *Mutatis mutandis*, the argument presented above as to the consequences of whether or not this evidence converges with other evidence applies here as well. A further topic for consideration would concern ways of testing effects of *combinations* of stylistic devices. After all, as I argue in this thesis, the manner in which macrolevel

impressions arise is a complex one: macrolevel impressions are the result of the joint use of *numerous* stylistic devices, and of the *interplay* between these devices. The need to hold constant as many factors as possible in an experiment entails a restraint that does not have a bearing on the intersubjective-introspection method. It is also for this reason that a linguistic-stylistic approach constitutes an important and, indeed, essential component in the palette of empirical methods in stylistic research.

In conclusion

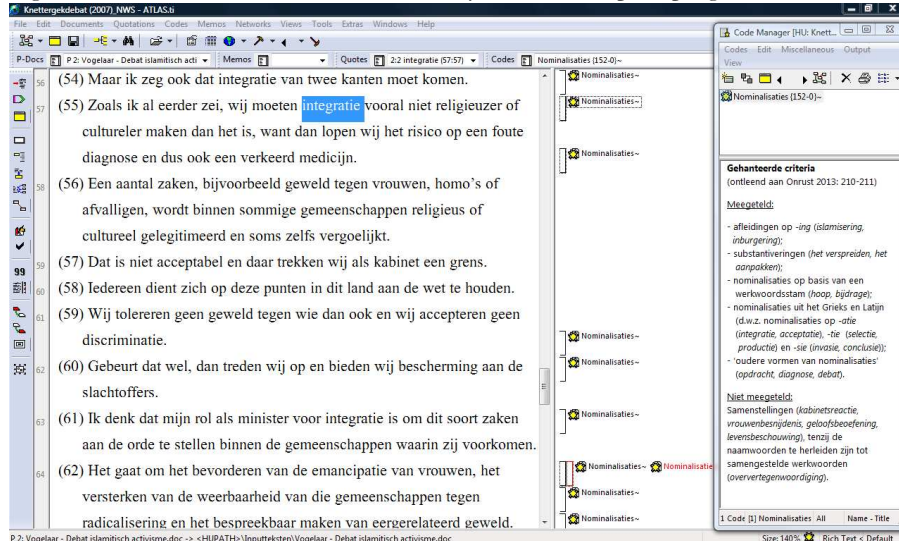
This thesis argues and demonstrates that a linguistic-stylistic approach is fruitful for analysing Dutch written discourse. Parliamentary speeches by Geert Wilders, Ella Vogelaar and Alexander Pechtold serve as case studies to this end. Although several reasons underlie the choice of these speeches, *other* texts, from other genres, could in principle have been used as well. Whether they are news items, press releases, letters bringing bad news, advertisement texts, etc.: all these texts create certain impressions at the macrolevel that could form starting points for linguistic-stylistic research (cf. the approach adopted in chapters 3 and 4). And in all these types of texts, any systematic use of particular microlevel stylistic devices raises the question what (presumed) effect this use has at the macrolevel (cf. chapter 5). This thesis shows how such connections between the micro- and macrolevel of a text can be established in systematic fashion.

Bijlagen

Bijlage 1. Screenshot *Atlas.ti*

Bij de stilistische analyses is gebruik gemaakt van het computerprogramma *Atlas.ti* (zie www.atlasti.de). Dit is een programma voor kwalitatieve data-analyse, waarmee corpora op overzichtelijke wijze handmatig kunnen worden gecodeerd. Het programma stelt de onderzoeker in staat om stukken tekst te 'taggen' met zelfgekozen categorieën die voor het onderzoek van belang zijn. Het programma faciliteert daarnaast ook de verwerking van gegevens: de analist kan met het programma bijvoorbeeld gemakkelijk zien hoe vaak een bepaald label aan een stuk tekst is toegekend, en alle tekstfragmenten die hij een bepaald label heeft gegeven in een overzichtelijke lijst zetten. Een screenshot van het programma, met daarin een deel van de analyse waarover in paragraaf 3.3.2.3 wordt gerapporteerd, is weergegeven in Figuur 1. De volledige stijlanalyses kunnen worden ingezien door contact op te nemen met de auteur.

Figuur 1. Screenshot van een stilistische analyse in het computerprogramma *Atlas.ti*.

Bijlage 2. Toespraken Geert Wilders en Ella Vogelaar tijdens het ‘Knettergek-debat’ (2007)

Hieronder worden de toespraken van Geert Wilders (PVV) en Ella Vogelaar (PvdA) weergegeven die zij hielden tijdens de eerste termijn van het Debat over het kabinetsstandpunt ten aanzien van het rapport “Dynamiek in islamitisch activisme” van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (30800-VI, nr. 115). De teksten zijn ontleend aan de Handelingen. De precieze vindplaatsen zijn:

- toespraak Wilders: Handelingen der Staten-Generaal, TK 93 5260-5268;
- toespraak Vogelaar: Handelingen der Staten-Generaal, TK 93 5301-5305.

Interrupties en reacties van Wilders en Vogelaar daarop zijn niet geanalyseerd (zie paragraaf, en daarom weggelaten. In de toespraak van Vogelaar is daarnaast een serie antwoorden op vooraf ingediende vragen niet tot de toespraak gerekend – vragen die over specifieke beleidskwesties gaan en niet zozeer over haar visie op het integratievraagstuk (zie paragraaf 3.3). Weggelaten tekst is aangegeven met [...]. De alinea-indeling is overgenomen uit de Handelingen; de nummering is door mij toegevoegd.

De toespraak van Wilders start hieronder; Vogelaars toespraak is te lezen vanaf bladzijde 213.

Toespraak Geert Wilders tijdens het ‘Knettergek-debat’ (2007)

(1) Mevrouw de voorzitter. (2) Om te beginnen mijn oprechte dank aan u persoonlijk omdat u op mijn verjaardag vandaag een debat over de islam heeft gepland. (3) Een mooier cadeau had ik mij niet kunnen wensen!

(4) Ongeveer 1400 jaar geleden is ons de oorlog verklaard door een ideologie van haat en geweld die toen ontstond en werd verkondigd door een barbaar die zichzelf profeet Mohammed noemde. (5) Ik heb het over de islam.

(6) Laat ik beginnen met het fundament van de islam: de Koran. (7) De plicht voor alle moslims om strijd te leveren tegen niet-moslims vormt het kernthema van de Koran, door mij eerder de islamitische Mein Kampf genoemd. (8) Met strijd wordt bedoeld: oorlog, jihad. (9) De Koran is vooral een kriegsboek waarin opgeroepen wordt om niet-moslims af te slachten, te braden en om bloedbaden onder hen aan te richten. (10) Joden worden vergeleken met apen en zwijnen. (11) Mensen die geloven dat Jezus Christus de zoon van God is, moeten volgens de Koran bestreden worden (Soera 9, vers 30).

(12) Het Westen kent geen problemen met het joden- en christendom, maar wel met de islam. (13) Moslims kunnen de teksten in de Koran die eeuwig

gelden voor alle moslims, ook vandaag de dag nog beschouwen als een "license to kill" en helaas gebeurt dit ook. (14) De inhoud van de Koran is zo geformuleerd dat de bevelen gericht zijn aan moslims van alle tijden, dus ook aan de moslims van nu. (15) In tegenstelling tot teksten in bijvoorbeeld de Bijbel die juist zijn geformuleerd als historische verhalen waarbij de gebeurtenissen in een ver verleden in een context worden geplaatst, is dit bij de Koran niet het geval.

(16) Het waren dan ook moslims en geen joden of christenen die de catastrofale terroristische aanslagen in New York, Madrid en Londen pleegden en niet voor niets werd Theo van Gogh door de moslim Mohammed Bouyeri op beestachtige wijze afgeslacht. [...]

(17) De Koran is een opruiend boek. (18) Het verspreiden van een opruiend boek is op grond van artikel 132 van ons Wetboek van Strafrecht verboden. (19) Daarnaast zet de Koran aan tot haat en roept het op tot moord en doodslag. (20) Verspreiding van dergelijke teksten is op grond van artikel 137e van het Wetboek van Strafrecht strafbaar gesteld. (21) De Koran is levensgevaarlijk en volledig in strijd met onze rechtsorde en democratische rechtsstaat. (22) Het zal de rechtsstaat, de vrijheid van godsdienst en onze Westerse beschaving alleen maar versterken als wij de Koran verbieden. (23) Als het kabinet dit idee van mij niet overneemt, zal ik in tweede termijn een motie indienen. (24) Dan kan de Kamer zich daarover uitspreken.

(25) Er bestaat geen gematigde islam. (26) Zoals de Turkse premier Erdogan onlangs letterlijk zei: "There is no moderate or immoderate islam. (27) Islam is islam and that's it." (28) De islam is uit op dominantie. (29) De islam wil haar imperialistische agenda met geweld afdwingen. (30) Dat blijkt ook uit de geschiedenis. (31) Voor de mensen die niet geloven wat er in het verleden is gebeurd, wijs ik op het volgende. (32) De eerste islamitische invasie van Europa werd in het jaar 732 bij Poitiers gestuit. (33) De tweede werd in 1683 bij Wenen gestopt. (34) Laten wij ervoor zorgen dat de derde islamitische invasie die nu volop gaande is, tot stilstand wordt gebracht. (35) Deze is sluipend en niet gewelddadig, in tegenstelling tot die in de achtste en de zeventiende eeuw, zonder islamitisch leger, maar dat komt omdat de bange dimmies uit het Westen – ik zie er hier heel veel, ook in de Nederlandse politiek – de deur voor de islam en de moslims wagenwijd openzetten.

(36) Naast verovering is de islam ook uit op het instellen van een totaal andere maatschappelijke orde en rechtssysteem, de sharia. (37) Daarmee is de islam behalve een religie voor vele honderden miljoenen moslims eigenlijk ook een politieke ideologie. (38) Die gaat over een politieke rechtsstaat, maar ook over normen. (39) Het is een ideologie die geen respect heeft voor andersdenkenden en geen respect heeft voor ongelovigen, voor afvalligen. (40) De islam wil overheersen, onderwerpen, doden en oorlog voeren. (41) Die toenemende islamisering moet naar de mening van de Partij voor de Vrijheid worden gestopt. (42) De islam is het paard van Troje in Europa. (43) Als wij de

islamisering niet stoppen, zijn Eurabië en Nederrabië slechts een kwestie van tijd. (44) Een eeuw geleden woonden er in Nederland ongeveer 50 moslims, vandaag de dag ongeveer een miljoen. (45) Waar gaat dat heen? (46) Wij stevenen af op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. (47) Dat is een nu al historische vergissing. (48) Geen sprake van islamisering? (49) Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. (50) Heel veel mensen hebben daar genoeg van. (51) Zij hebben genoeg van die hoofddoekjes, van die boerka's, van dat ritueel slachten van dieren, van eerwraak, van schallende minaretten en krijsende imams, van vrouwenbesnijdenis, van maagdenvlieshersteloperaties, van de mishandeling van homo's, van het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, van dat hallalvlees bij Albert Heijn en van El HEMA, van de shariatelementen en de shariahypotheek van Wouter Bos en van de enorme oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen. (52) Maar er is gelukkig ook nog hoop. (53) De meerderheid van de Nederlanders is namelijk doordrongen van het feit dat de islam een gevaar is. (54) De meerderheid van de Nederlanders, zo blijkt uit een opinieonderzoek, ziet de islam als een bedreiging van onze cultuur. (55) Wij nemen die mensen uiterst serieus, want veel Nederlanders zijn het spuugzat en hunkeren naar actie. (56) Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden door angst, of door – zeg ik tegen de heer Pechtold – verkeerde ideeën, of door politieke correctheid, of door simpelweg electorale motieven, bang om moslimkiezers kwijt te raken, zoals bij de Partij van de Arbeid ongetwijfeld het geval is. (57) De minister-president zei ongeveer een jaar geleden in Indonesië dat de islam geen gevaar is. (58) De meerderheid van de bevolking, de meerderheid van het CDA, de kiezer dus, denkt daar anders over. (59) Minister Donner zei eerder dat hij de invoering van een sharia in Nederland zich kon voorstellen, als de meerderheid dat maar zou willen. (60) Minister Vogelaar kwekt dat Nederland in de toekomst een joods-christelijk-islamitische traditie zal kennen, en dat zij de islam wil helpen te wortelen in de Nederlandse samenleving. (61) Zij toont daarmee wat mij betreft aan dat zij knettergek is geworden. (62) Zij toont daarmee aan dat zij de Nederlandse cultuur verraadt. (63) Zij toont daarmee aan dat zij niet begrijpt dat veel Nederlanders de islamisering en de islamitische traditie niet willen. (64) Ik vind dat verschrikkelijk, en ik vraag haar dan ook om die woorden terug te nemen. (65) Ik vraag haar, zich te verzetten tegen de islamisering en terug te nemen dat Nederland, al is het over een aantal eeuwen, ook een islamitische traditie kent. (66) Als zij dat niet doet – dat is haar goede recht – zullen wij het vertrouwen in haar moeten opzeggen. [...]

(67) Voorzitter. (68) Ik rond af. (69) Ik kan een heleboel dingen niet meer zeggen, maar die zijn eigenlijk allemaal wel naar aanleiding van interrupties naar

voren gekomen. (70) Ik ben het dus ook niet eens met de conclusie op pagina 12 van de kabinetsreactie op het WRR-rapport dat de islam niet strijdig is met democratie en mensenrechten.

(71) Het is vijf minuten voor twaalf. (72) Als wij zo doorgaan, zal die verdergaande islamisering vroeg of laat het einde betekenen van de Westerse beschaving en de Nederlandse cultuur, zoals wij die nu kennen. (73) Ik zal mijn bijdrage in eerste termijn dan ook willen eindigen met een persoonlijk beroep op de minister-president. (74) Ik doe dat persoonlijke beroep op de minister-president namens heel veel Nederlanders. (75) Stop de islamisering van Nederland. (76) Er rust een historische taak op uw schouders, mijnheer Balkenende. (77) Wees moedig. (78) Doe waar veel Nederlanders om schreeuwen. (79) Doe wat Nederland nodig heeft. (80) Stop de immigratie uit moslimlanden. (81) Sta geen enkele nieuwe moskee meer toe. (82) Sluit de islamitische scholen. (83) Verbied de boerka. (84) Verbied de Koran. (85) Zet criminele moslims, zoals die Marokkaanse straatterroristen waar mensen in het land echt knettergek van worden, nu een keer het land uit. (86) Neem uw verantwoordelijkheid. (87) Stop de islamisering. (88) Genoeg is genoeg, mijnheer Balkenende. (89) Genoeg is genoeg.

Toespraak Ella Vogelaar tijdens het ‘Knettergek-debat’ (2007)

(1) Voorzitter. (2) Enkele leden hebben gevraagd, de visie en de daadkracht van het kabinet op het gebied van integratie nader aan te geven. (3) De minister-president heeft hierover al in algemene termen een aantal opmerkingen gemaakt en ik zal deze graag wat uitwerken.

(4) Het lijkt mij goed om aan te geven dat ik mij als minister voor Integratie een minister van alle burgers in dit land voel. (5) Ik beschouw alle mensen eerst en vooral als gelijkwaardige burgers, ongeacht hun religie. (6) En ik zie het als mijn opdracht om ervoor te zorgen dat iedereen evenveel kans krijgt om mee te doen in de samenleving en dat de tegenstellingen in de samenleving verdwijnen.

(7) Wij kunnen constateren dat onze samenleving snel verandert, waardoor wij tegen een aantal nieuwe maatschappelijke vraagstukken aanlopen. (8) Ik zal er een paar noemen; ze hangen sterk samen met vraagstukken op het gebied van levensbeschouwing. (9) Zo moeten wij bijvoorbeeld een antwoord vinden op de vraag wat het betekent dat steeds meer mensen hun geloof individueel vormgeven, buiten de gevestigde kerken en gebedshuizen. (10) Of op de vraag welke plaats wij moeten geven aan immigranten die hun eigen variant van een geloof meebrengen. (11) Waar trekken wij als samenleving in de publieke ruimte grenzen ten aanzien van geloof?

(12) Sommige gebruiken en tradities worden vrijwel geruisloos in de samenleving aanvaard, maar wij zien ook dat minder prettige en soms zelfs negatieve kanten van veranderingen wrijving en spanningen in de samenleving veroorzaken. (13) Het gaat erom dat kabinet en samenleving deze spanningen

kunnen opvangen, dat is onze opdracht. (14) Wij moeten hiermee zo omgaan dat wij voorkomen dat mensen elkaar de rug toekeren, wij moeten ervoor zorgen dat zij juist op zoek gaan naar samenhang en naar het gemeenschappelijke, ondanks de verschillen. (15) Het is ontzettend belangrijk om dit te doen met respect voor elkaars eigenheid. (16) Ik vond in dat verband een heel mooi citaat van een Amerikaanse chieft, Dan George, die het als volgt verwoordde. (17) Als je met mensen praat, leer je ze kennen. (18) Als je niet met ze praat, leer je ze niet kennen. (19) Wat je niet kent, boezemt je angst in. (20) Wat je vreest, vernietigt je.

(21) Het is erg belangrijk dat wij voorkomen dat integratievraagstukken worden versmald tot alleen geloofskwesties. (22) Natuurlijk vormen geloof en religie daarvan een onderdeel, maar soms lijkt het alsof het bij integratie alleen nog maar om geloofsvraagstukken gaat, wat een verkeerd beeld is. (23) Als wij kijken naar die religie, zien wij dat ook religieuze gemeenschappen in Nederland juist volop in beweging zijn. (24) Dat geldt ook voor de verschillende moslimgemeenschappen, en de christelijke migrantenkerken, met hun verschillende manieren van geloofsbeoefening. (25) Als wij kijken naar Turken en Marokkanen van de tweede en de derde generatie, zien wij dat zij anders met hun geloof en cultuur omgaan dan de eerste generatie. (26) Laten wij vooral heel precies kijken naar wat zich in de praktijk van alledag in onze samenleving afspeelt, en niet alleen maar blijven steken in heel abstracte discussies.

(27) Voor de overheid betekent dit dat religie als zodanig een omgevingsfactor is, waarmee wij in ons beleid rekening moeten houden, maar waarmee wij ons niet inhoudelijk moeten inlaten. (28) Dat raakt immers aan de scheiding van kerk en staat. (29) In Nederland is de aanwezigheid van migranten, onder wie ook moslims, een gegeven. (30) Door gebeurtenissen als 11 september en in ons eigen land de moord op Theo van Gogh, spitsen de debatten zich vaak op een negatieve manier toe op de islam. (31) Discussies over de islam worden hierdoor soms terecht, maar soms ook onterecht steeds meer geplaatst in de context van integratie en inburgering. (32) Dat levert dan pittige vragen en debatten op. (33) Het spreekt vanzelf dat veel van die vragen niet alleen gelovigen, maar iedereen in de samenleving bezighouden. (34) Iedereen heeft er een mening over hoe wij in Nederland met religies, levensovertuigingen en geloofssymbolen moeten omgaan. (35) Vaak zien wij dat in die debatten de emoties hoog oplopen, wat heel begrijpelijk is, want dit soort vraagstukken raakt mensen heel direct en heel persoonlijk. (36) Het raakt immers aan onze diepste gevoelens over hoe wijzelf in het leven staan.

(37) Een aantal sprekers heeft gewezen op het groeiend onbehagen dat hieruit voortkomt. (38) Terugkijkend op de afgelopen jaren, kan ik zeggen dat het tijdens de eerste jaren van de multiculturele samenleving not done was om de problemen aan te kaarten die samenhangen met de komst van culturele en religieuze gebruiken en gewoontes in ons land door de migranten, laat staan dat wij durfden te discussiëren in termen van verplichtingen die daar voor

migranten uit voortvloeiden. (39) Dat heeft ertoe geleid dat er een toenemende economische, sociale en culturele vervreemding, en een marginalisering en achterstand van deze groepen is ontstaan. (40) Het is begrijpelijk dat dat heeft geleid tot een groeiend onbehagen onder autochtonen over de tekortschietende integratie van niet-Westerse allochtonen. (41) De oplossing daarvan zullen wij vooral moeten zoeken in het aanpakken van de concrete problemen, de marginalisatie en onvrede, die daaruit voortkomen. (42) Bij de integratie moet er dus voor worden gezorgd dat mensen een voldoende taalbeheersing krijgen, dat de criminaliteit, die onder sommige specifieke groepen allochtone jongeren hoger is dan het gemiddelde, wordt aangepakt, dat de discriminatie op de arbeidsmarkt wordt aangepakt en dat de polarisatie en radicalisering die onder sommige jongeren voorkomen, tegen wordt gegaan. (43) Het zijn maar een paar voorbeelden. (44) Als wij deze concrete problemen niet aanpakken, blijven wij in de negatieve spiraal van wantrouwen tussen bevolkingsgroepen, met name tussen moslims en niet-moslims, zitten. (45) Steeds vaker zien wij dat moslims vereenzelvigd worden met extremisten en vijanden van de democratie. (46) En dat terwijl juist een heel groot deel van de moslims in Nederland eigenlijk net zo bang is als u en ik voor opkomend fundamentalisme en extremisme. [...]

(47) Daarmee hangt samen dat de islam nog steeds geen geaccepteerde religie in de Nederlandse samenleving is. (48) Het is een gegeven dat de acceptatie van deze religie wordt bemoeilijkt doordat de islam een aantal sterke uitingsvormen heeft in het publieke domein. (49) Met dit soort religieuze uitingsvormen zijn wij eigenlijk niet meer zo vertrouwd in onze samenleving. (50) Sommige daarvan zullen wij moeten aanvaarden, omdat zij zijn toegestaan binnen de kaders van de rechtsstaat, waarover collega Hirsch Ballin het een en ander heeft gezegd. (51) Maar sommige druisen zo in tegen de kernwaarden en de verworvenheden van de Nederlandse samenleving, zoals gelijkheid van vrouwen en homo's, dat zij niet te tolereren zijn. (52) Wij zijn wat dat betreft de tijd van vrijblijvendheid, onverschilligheid en taboes voorbij. (53) In het integratiebeleid komt het erop aan om ook deze sociaal-culturele vraagstukken aan te pakken, de problemen te benoemen en te zorgen dat wij daartegen optreden.

(54) Maar ik zeg ook dat integratie van twee kanten moet komen. (55) Zoals ik al eerder zei, wij moeten integratie vooral niet religieuzer of cultureler maken dan het is, want dan lopen wij het risico op een foute diagnose en dus ook een verkeerd medicijn. (56) Een aantal zaken, bijvoorbeeld geweld tegen vrouwen, homo's of afvalligen, wordt binnen sommige gemeenschappen religieus of cultureel gelegitimeerd en soms zelfs vergoelijkt. (57) Dat is niet acceptabel en daar trekken wij als kabinet een grens. (58) Iedereen dient zich op deze punten in dit land aan de wet te houden. (59) Wij tolereren geen geweld tegen wie dan ook en wij accepteren geen discriminatie. (60) Gebeurt dat wel, dan treden wij op en bieden wij bescherming aan de slachtoffers.

(61) Ik denk dat mijn rol als minister voor integratie is om dit soort zaken aan de orde te stellen binnen de gemeenschappen waarin zij voorkomen. (62) Het gaat om het bevorderen van de emancipatie van vrouwen, het versterken van de weerbaarheid van die gemeenschappen tegen radicalisering en het bespreekbaar maken van eerdergerelateerd geweld. (63) In die gemeenschappen zelf moet duidelijk worden wat wel en niet kan. (64) Taboes rond dit soort onderwerpen moeten binnen die gemeenschappen worden doorbroken.

(65) In het integratiebeleid gaan wij uit van het behoud van verworvenheden in onze samenleving, zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht hun seksuele geaardheid of religie. (66) Het heeft in onze samenleving lang genoeg geduurd om tot een brede maatschappelijke acceptatie te komen van deze gelijkheden. (67) Ik zal deze met kracht bevorderen en verdedigen. (68) Maar ik zeg er ook bij dat dit betekent dat wij realisme en geduld nodig hebben. (69) Acceptatie van dit soort uitgangspunten onder alle lagen van de bevolking, dus ook onder nieuwkomers, is noodzakelijk, maar dat vergt een mentaliteitsverandering in die gemeenschappen. (70) Wij weten met elkaar dat deze processen niet van de ene op de andere dag te realiseren zijn. (71) Dat kost tijd, aandacht en volharding. [...]

(72) Laat er geen misverstand over bestaan dat ook ik van opvatting ben dat de joodschristelijke cultuur tot de wortels van onze samenleving behoort. (73) Daar is de Nederlandse cultuur uit voortgekomen. (74) Cultuur is echter geen statisch begrip, zodat nieuwe invloeden in een cultuur of samenleving aan de orde zijn. (75) Dat verandert de oorsprong niet. (76) Dat is immers een gegeven. (77) Het betekent dat cultuur en samenleving door invloeden van buitenaf en door nieuwe ontwikkelingen aan veranderingen onderhevig zijn. (78) Dat heb ik proberen over te brengen in het bedoelde interview. (79) In dat verband heb ik op de vraag van de journalist gezegd, dat ik mij zou kunnen voorstellen dat als je zo naar cultuur kijkt, er een situatie kan ontstaan waarin de cultuur van de miljoen moslims die wij op dit moment in Nederland hebben, na een paar eeuwen haar sporen nalaat in de Nederlandse cultuur. (80) Dat is hoe ik aankijk tegen de wijze waarop maatschappelijke processen zich voltrekken. (81) Kijkend naar hoe culturen zich door de eeuwen heen hebben ontwikkeld, heb ik vastgesteld dat dit een ontwikkeling is die je heel veel ziet. (82) Ik heb er in dat verband dan ook geen enkele behoefte aan om hier nu uit te spreken dat wij staan voor de opgave om de islamisering van de Nederlandse samenleving een halt toe te roepen, zo daarvan al sprake zou zijn. (83) Ik heb de heer Wilders in mijn schriftelijke antwoord op de Kamervragen die hij erover heeft gesteld al laten weten dat ik geen enkele behoefte heb om op die uitspraken terug te komen. (84) Ik zie ook geen aanleiding om terug te komen op wat ik in de schriftelijke beantwoording heb laten weten.

Bijlage 3. Toespraken Geert Wilders en Alexander Pechtold tijdens de APB (2008 en 2009)

Hieronder worden de toespraken van Geert Wilders (PVV) en Alexander Pechtold (D66) weergegeven die zij hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009. De precieze benamingen van de debatten waarin de toespraken zijn gehouden, zijn respectievelijk:

- de algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2009 (31700);
- de algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2010 (32123).

De toespraken zijn ontleend aan de Handelingen. De precieze vindplaatsen zijn:

APB 2008

- toespraak Wilders: Handelingen der Staten-Generaal, TK 2 52-60;
- toespraak Pechtold: Handelingen der Staten-Generaal, TK 2 69-73.

APB 2009

- toespraak Wilders: Handelingen der Staten-Generaal, TK 2 68-77;
- toespraak Pechtold: Handelingen der Staten-Generaal, TK 2 86-95.

Interrupties en reacties van Wilders en Pechtold daarop zijn niet geanalyseerd (zie paragraaf 4.3), en daarom weggelaten. Verwijderde tekst is aangegeven met [...]. De alinea-indeling is overgenomen uit de Handelingen; de nummering is door mij toegevoegd.

De volgorde waarin de toespraken worden weergegeven is als volgt:

- toespraak Wilders APB 2008 (zie vanaf bladzijde 218);
- toespraak Pechtold APB 2008 (zie vanaf bladzijde 224);
- toespraak Wilders APB 2009 (zie vanaf bladzijde 228);
- toespraak Pechtold APB 2009 (zie vanaf bladzijde 234).

Toespraak Geert Wilders tijdens de APB van 2008

(1) Mevrouw de voorzitter. (2) Wij spreken vandaag over de begroting en de Miljoenennota 2009, een flutstuk van het slechtste kabinet ooit. (3) Wij praten vandaag niet alleen over de begroting, wij praten ook over de staat van ons land. (4) Hoe ziet Nederland eruit? (5) Wie daarnaar kijkt, wordt niet vrolijk. (6) Wat ik dit kabinet het meest verwijt, is de schade die het aanricht aan onze samenleving. (7) Nederland is al lang niet meer het Nederland waarin wij zijn opgegroeid. (8) Er is ook niet meer één Nederland, er zijn twee Nederlanden. (9) Het rijk van Balkenende is een koninkrijk van twee Nederlanden. (10) Aan de ene kant onze elite met haar zogenaamde idealen van een multiculturele samenleving, van megahoge belastingen, van de waanzinnige klimaatysterie, van de onstuitbare islamisering, van de Brusselse superstaat en de zinloze ontwikkelingshulp, van de bakken met geld in de bodemloze put die de Antillen heet. (11) Die elite, daar in vak K, vindt alles best, zolang de subsidiestromen maar richting de VPRO, richting Milieudefensie en richting de kunstbobo's gaan. (12) Het zijn de volgelingen van Geert Mak, Evelien Herfkens en Al Gore, het is de linkse grachtengordel en haar kleffe vriendjes.

(13) Al die zogenaamde idealen van dat ene Nederland, van die politieke elite, zijn minderheidsprojecten. (14) Bijna niemand die er nog in gelooft, behalve een steeds kleiner clubje linksen dat aan het belastinggeldinfuus ligt en voor zichzelf een baantje heeft geregeld bij een subsidieslurper; beroepsmoslims, beroepsklimaatfundamentalisten, beroepsbestuurders, beroepslobbyisten. (15) Laat ik één voorbeeld geven van iemand die tekenend is voor die politieke elite. (16) Dat is de heer Bert Bakker. (17) Die kennen we nog. (18) Tot voor kort was hij Kamerlid voor D66. (19) En wat een stoere, politiek correcte geluiden sloeg hij uit! (20) De Partij voor de Vrijheid noemde hij racisten, allemaal tuig. (21) Hij liet het zelfs opschrijven, Bert Bakker, in de krant. (22) Maar ja, dankzij de actie van het Turkse ministerie van religieuze zaken kwam niet hij in de Kamer voor D66 maar mevrouw Koz, er Kaya. (23) En nu probeert Bert wat geld bij elkaar te sprokkelen als lobbyist voor een vliegtuigbouwer. (24) En zo kwam hij ook bij de PVV langs: een beetje likken, een beetje slijmen. (25) Nou, voorzitter, wij hebben Bert Bakker medegedeeld dat hij de rambam kan krijgen. (26) lobbyen best, maar niet bij ons. (27) En toen ineens - en dat is tekenend voor de elite - draaide Bert als een blad aan een boom om, en kijk wat ik nu in de post vind: een heuse excuusbrief van Bert Bakker. (28) Hij schrijft: "Sorry Geert, jullie zijn nu ineens toch geen racisten. (29) Het klopte niet wat ik zei, ik heb er spijt van."

(30) Kijk, voorzitter, zo ken ik onze elite weer. (31) In het openbaar stoere, politiek correcte praatjes, maar als zij een baantje hebben een excuusbriefje sturen. (32) Sommige mensen hebben idealen en staan daarvoor, anderen hebben nog een ruggengraat vol slagroom. (33) Bert Bakker staat symbool voor de elite waar ik het net over had. (34) Hij heeft liever een dikke bankrekening dan dat hij trouw is aan zijn principes. [...]

(35) Maar goed, voorzitter, er is ook een ander Nederland en dat is mijn Nederland. (36) Het andere Nederland bestaat uit de mensen die de rekening moeten betalen, letterlijk en figuurlijk, het bestaat uit de mensen die beroofd en bedreigd worden, die zuchten onder de overlast van de straatterroristen, die zuchten onder de hoge belastingen en die verlangen naar een beter, een ander en sociaal Nederland. (37) Het zijn de mensen die het thuis allemaal niet cadeau krijgen. (38) Het zijn de mensen die ons land hebben opgebouwd. (39) Het zijn de mensen die nooit hebben geloofd in het linkse project van de multicul of in de klimaatwaan of in onze donaties aan de pinacoladamaffia op de Nederlandse Antillen. (40) Het zijn de mensen die hier in de Tweede Kamer - dat is heel triest - zelden gehoord worden, die worden weggezet als Tokkies of als xenofoben of als provincialen. (41) Dit kabinet - en dat is mijn grootste verwijt aan dit kabinet zoals het daar zit in vak K - legt zich neer bij die twee Nederlanden. (42) Dit kabinet kiest consequent partij voor het Nederland van de elite en niet voor het Nederland van de gewone mensen die de rekening moeten betalen.

(43) Wie zich afvraagt hoe het komt dat Nederlanders steeds cynischer worden over de politiek, moet kijken naar die twee Nederlanden, die moet zich afvragen hoe wij weer één Nederland kunnen krijgen. (44) Nergens zijn de verschillen tussen wat Nederlanders vinden en wat de elite vindt scherper dan bijvoorbeeld op het gebied van de massa-immigratie. (45) Bijna 60% van de Nederlanders ziet de islam als de grootste bedreiging van onze identiteit. (46) Ook nog eens bijna 60% vindt de massa-immigratie de grootste vergissing sinds de Tweede Wereldoorlog. (47) Maar hier in de Tweede Kamer vindt nog geen 6% dat.

(48) Voorzitter. (49) Die multiculturele samenleving is ook een heel dure grap. (50) Dankzij een studie van het Centraal Planbureau van een aantal jaren geleden weten wij dat een gemiddeld niet-westers allochtoon gezin de Nederlandse belastingbetaler € 230.000 kost. (51) Dat is bij elkaar 100 mld. in totaal. (52) Zoveel zijn wij kwijt aan het multiculturele project: 100 mld. (53) Denk eens na, wat wij met dat geld hadden kunnen doen. (54) Wij hadden alle ouderen in verpleeghuizen al jaren geleden een eigen kamer kunnen geven, met een persoonlijke verpleegster. (55) Wij hadden bij wijze van spreken allemaal kunnen stoppen met werken op ons vijftigste. (56) Wij hadden iedereen een zeilboot cadeau kunnen doen of wij hadden zomaar voor de lol een ander land erbij kunnen kopen.

(57) Voorzitter. (58) Wij hadden kunnen zwemmen in het geld en in plaats van dat te doen volgen wij de linkse droom om de halve islamitische wereld naar Nederland te halen. (59) Hoe meer stemvee voor de linkse kerk, hoe beter. (60) Ik denk wel eens, in het vliegtuig wordt ze zeker al geleerd: jij stemmen op Wouter Bos, hij jou geven uitkering. (61) Maar, voorzitter, wie betaalt de rekening, wie betaalt die 100 mld.? (62) Dat zijn de mensen die Nederland hebben opgebouwd, dat zijn de mensen die hard werken, de mensen die keurig

sparen, die netjes hun belasting betalen, de gewone Nederlander die het niet cadeau krijgt: Henk en Ingrid betalen voor Mohammed en Fatima! [...]

(63) Bij die 100 mld. die de multiculturele samenleving ons kost, zijn bijvoorbeeld de dure Vogelaarwijken plus de exorbitante kosten van de extra criminaliteit nog niet eens meegerekend. (64) Bijna een derde van alle delicten wordt gepleegd door niet-westerse allochtonen. (65) Als het gaat om diefstal met geweld, scoren onze niet-westerse allochtonen zelfs meer dan 60%. (66) Waarom hoor ik de minister-president daar nooit over?

(67) Wat Nederland nodig heeft, zijn strengere straffen, minimumstraffen. (68) Als je de rechter zijn zin geeft, voert hij het partijprogramma van D66 uit en dat betekent dat verkrachters een taakstraf krijgen en mensen die nog ergere dingen doen, zoals een dubbele moord, een paar strafregels.

(69) Het kabinet weigert iets te doen en daarom komt de PVV binnenkort, voor de begroting van Justitie, met een initiatiefwetsvoorstel voor minimumstraffen. (70) Misdaad moet in dit land veel harder worden aangepakt. (71) Het moet niet meer zijn All you need is love, maar veel vaker Jailhouse rock.

(72) Wij raken ons land kwijt. (73) Wij raken Nederland kwijt. (74) Kwijt aan de massa-immigratie, kwijt aan een instroom die niet meer te controleren valt, kwijt aan een cultuur van achterlijkheid en geweld, kwijt aan het Marokkaanse tuig dat scheldend, spugend en onschuldige mensen in elkaar rammend door het leven gaat, dat de schoolpleinen en straten onveilig maakt, dat de middelvinger opsteekt naar rouwstoeten, ambulancepersoneel bedreigt of mishandelt, homo's in elkaar ramt, vrouwen voor hoer uitscheldt. (75) Zij accepteren maar al te graag onze uitkeringen, onze huizen, onze dokters, maar niet onze normen en waarden. (76) De elite noemt deze Marokkanen die de boel hier verzieken heel romantisch nieuwe Nederlanders. (77) Ik noem ze liever kolonisten, moslimkolonisten. (78) Zij zijn namelijk niet naar Nederland gekomen om te integreren, maar om de boel over te nemen om ons te onderwerpen. (79) Terwijl Duitsland eerwraakmoordenaars uitzet en Frankrijk boerkadraagsters de Franse nationaliteit weigert, juicht het kabinet de kolonisatie en islamisering van Nederland alleen maar toe. [...]

(80) Ik gaf al aan dat het kabinet-Balkenende IV naar ons idee niet ziet wat er gebeurt met de islamisering van ons land, dat het de andere kant op kijkt en die culturele capitulatie min of meer tekent. (81) Op de grens van die twee werelden kiest het kabinet dus niet voor democratie maar voor achterlijkheid.

(82) Dat is iets wat wij niet willen. (83) Je zou denken dat christenen een bondgenoot zijn in de strijd voor het behoud van onze cultuur en dat zij vechten tegen de islamisering omdat zij weten wat het lot van een dhimmi is, een christen in een moslimland. (84) Het is dan ook onbegrijpelijk dat staatssecretaris Huizinga-Heringa heeft gezegd dat zij zich kan voorstellen dat het Suikerfeest in Nederland een nationale feestdag wordt: een christelijke staatssecretaris van de ChristenUnie die zich kan voorstellen dat het Suikerfeest

in Nederland een nationale feestdag wordt. (85) Die staatssecretaris liet niet van zich horen toen gelovigen in Gouda - een stad die snel islamiseert - bij het uitgaan van de kerk door Marokkanen werden bespuugd en belaagd. (86) De criminaliteit explodeert daar en de sfeer in die stad wordt steeds grimmiger.

(87) Marokkanen staan in Nederland vijf keer vaker in de politiestatistieken. (88) Een Marokkaan zei onlangs tegen een journalist van Elsevier: "Over tien jaar zijn wij hier de baas en dan gooien we die kankerkoningin er ook meteen uit." (89) Dat soort verschrikkelijke, walgelijke teksten mogen wij nooit accepteren, maar zoals altijd blaast de Nederlandse overheid de aftocht. (90) Al sinds zaterdag rijden er geen bussen meer in delen van de wijk Oosterwei, omdat buschauffeurs worden bespuugd, bedreigd en beroofd. (91) Een chauffeur uit Gouda mailde mij vorige week donderdag: "Meneer Wilders, Marokkanen terroriseren ons. (92) Gisteren werd een collega door een Marokkaan tijdens zijn eerste ochtendrit met een mes op zijn keel beroofd, terwijl zijn vriendjes buiten met een auto stonden te wachten. (93) Zij reden er daarna vrolijk vandoor alsof zij naar de bank waren geweest om te pinnen." (94) Het was gewoon een man die het respectabele vak van buschauffeur uitoefende.

(95) Waarom wordt daartegen niet veel strenger opgetreden? (96) Waar zijn de politie en de burgemeester van de PvdA van Gouda? (97) Waarom kan laatstgenoemde alleen maar antwoorden met een extra subsidie voor een Marokkaans inloophuis? (98) Waar zijn de ministers van BZK, Justitie en de minister voor Wonen, Wijken en Integratie? (99) Waarom kijken al die laffe bestuurders de andere kant op? (100) Waarom laten zij Nederlanders in de steek? (101) Dat doen zij immers. (102) Zij laten Nederlanders in de steek! (103) Het zijn niet alleen Gouda en Amsterdam. (104) In heel Nederland neemt het straatterrorisme toe. (105) Het zijn al lang geen incidenten meer. (106) Het is een islamitische intifada. [...]

(107) Ik heb twee concrete voorstellen. (108) Het eerste gaat over de ordehandhaving. (109) De politie van Gouda en ook die in andere steden is blijkbaar niet meer in staat om het straatterrorisme aan te pakken. (110) De kolonisten steken de politieauto's gewoon in brand. (111) Agenten krijgen te horen - ik citeer uit een krant -: "Wij weten waar je kinderen naar school gaan." (112) Het is inmiddels echt niet meer uit te leggen dat wij wel meer dan duizend militairen inzetten om Afghanistan veiliger te maken terwijl Nederland zelf steeds onveiliger wordt. (113) Ik zou zeggen: als het niet lukt om de politie harder in te zetten op het straatterrorisme, haal dan de militairen terug uit Afghanistan en zet hen in om de steden en dorpen in de provincies van Nederland op te ruimen en schoner te maken. (114) Een veilig Nederland, een veilig Oosterwei, een veilig Rotterdam, een veilig Gouda zijn belangrijker dan een veilig Uruzgan, en in ieder geval ligt daar onze eerste verantwoordelijkheid.

(115) Mijn tweede voorstel is om al dat tuig dat de boel hier verziekt, hard aan te pakken. (116) Genoeg is genoeg. (117) Wij hebben genoeg terreur,

minachting en geweld. (118) Eruit met al die straatterroristen! (119) Eruit met al die lui die zich schuldig maken aan eerwraak, of die kleine meisjes besnijden, of zich op nog een andere verschrikkelijke manier misdragen. (120) Eruit! (121) Dat is het voorstel dat wij doen. (122) Ik hoop dat het kabinet hierop positief zal reageren.

(123) De schade van de multiculturele samenleving bedraagt, zoals ik al zei, 100 mld. (124) Maar het kan nog erger. (125) Nederland heeft sinds 1960 - vanaf dat jaar is het geregistreerd - ook nog eens meer dan 100 mld., om precies te zijn 104 mld., gegooid in de bodemloze put die ontwikkelingshulp heet. (126) Weer 100 mld.! (127) Ik had net al 100 mld., nu hebben wij weer 100 mld. (128) Wat hadden wij de afgelopen 40 jaar allemaal met dat geld kunnen doen? (129) Ik zou zeggen: investeren in Nederland, en om te beginnen in de zorg.

(130) Er werken veel te weinig mensen in de zorg. (131) Staatssecretaris Bussemaker weet dat, maar ondertussen doet zij alle misstanden in de zorg, de verpleeghuizen en de verzorgingshuizen af als incidenten. (132) De 88-jarige mevrouw Willemse zat vier jaar lang in een aftandse barrel van een rolstoel. (133) De wielen zaten scheef, een rammelend frame, een houten plaat als rugleuning. (134) Zij kreeg er doorligwonden van. (135) Mijnheer Steller, hoogbejaard, wacht al meer dan twee jaar op de zorg die hij nodig heeft. (136) Mevrouw Emons stierf vanwege de haast niet in haar bed, maar in een koelcel in het mortuarium van het verpleeghuis. (137) Dat zijn geen incidenten meer in Nederland. (138) Gelukkig is het ook niet zo dat dit in de meerderheid van de gevallen plaatsvindt, maar het zijn méér dan incidenten en dat is onaanvaardbaar. (139) Dit kabinet mag onze ouderen, gehandicapten en ernstig zieken niet in de kou laten staan. (140) Ouderen moeten zelfs nog maar afwachten of zij nog worden gereanimeerd. (141) Wij hebben de discussie hierover tijdens het zomerreces gehoord.

(142) Dit kabinet negeert de problemen. (143) Zijn oplossing bestaat eruit, het probleem anders te noemen. (144) Vergrijzing heet bij het kabinet tegenwoordig "verzilvering". (145) Probleem weg! (146) Maar veel ouderen weten hoe het echt zit. (147) Zij weten dat "verzilvering" niet klopt. (148) Zij weten dat het gaat om verpietering, vereenzaming, vervuiling, vernedering. (149) Gaan wij zo met onze ouderen om? (150) Is dat ons voorland? (151) Is dat wat de veertigers en vijftigers van vandaag te wachten staat als zij straks oud zijn? (152) Er moet veel meer geld naar de zorg. (153) De PVV maakt in haar tegenbegroting alleen voor 2009 1 mld. extra vrij voor de zorg. (154) Daarvan gaat de helft, 500 mln., naar meer salaris voor zorgmedewerkers. (155) Een kwart gaat naar duizenden nieuwe medewerkers in de verpleeg- en verzorgingshuizen en de rest naar de kwaliteit van de zorg. (156) Kortom, meer handen aan het bed, meer salaris, meer materieel en meer scholing voor medewerkers in de zorg. (157) Dat is pas sociaal beleid.

(158) Zoals ik vorig jaar al zei, wil mijn partij op de langere termijn de belastingen met minstens 16 mld. verlagen. (159) Al voor volgend jaar hebben

wij een poging gedaan. (160) Het is ons gelukt om ervoor te zorgen dat de burger wat minder kwijt is aan de Belastingdienst. (161) In onze tegenbegroting, die wij in de Kamer hebben laten ronddelen, schrappen wij miljarden op posten als ontwikkelingshulp, de Antillen en het kunstbudget. (162) Die miljarden besteden wij aan belastingverlaging. (163) Meer dan 3 mld. in één jaar tijd - cumulatief in drie jaar tijd is dat natuurlijk veel meer - gaat naar de mensen thuis. (164) Postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen gaan er in onze plannen honderden euro's netto per jaar op vooruit. (165) Ook mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen, die van het kabinet geen enkele koopkrachtverbetering kregen - er stond een grote 0 in de koopkrachtplaatjes - gaan er bij ons honderden euro's op vooruit.

(166) Dat is hard nodig, want de lastenverlichting van dit kabinet voor 2009 valt in het niet bij de lastenverzwaring voor dit jaar. (167) Balkenende en Bos zien de overheidsinkomsten, de aardgasbaten enzovoorts groeien, maar zij geven geld uit aan de verkeerde dingen. (168) Zij geven de burger niet meer dan een stuiver terug. (169) Ondertussen verhoogt het kabinet doodleuk de salarissen voor de ministers. (170) Ik kan het niet vaak genoeg herhalen. (171) De ministerssalarissen worden verhoogd en de mensen krijgen een stuiver.

(172) Ook voor de automobilisten hebben wij goed nieuws. (173) De accijnzen op benzine en diesel worden in onze tegenbegroting met 1 mld. verlaagd. (174) Het gestolen kwartje van Kok gaat meteen terug naar de automobilist, zelfs nog een beetje meer.

(175) Mijn fractie heeft oog voor belastingverlaging en zorg, maar ook voor dieren. (176) Dierenmishandelaars moeten veel fanatieker worden opgespoord en aangepakt. (177) Wij willen ook in Nederland een organisatie als Animal Cops, die veel mensen van de Amerikaanse televisie kennen. (178) Dit is een soort dierenpolitie. (179) Hiervoor hebben wij 20 mln. gereserveerd, waarmee 250 extra agenten de strijd tegen dierenmishandeling kunnen aangaan.

(180) Mijn partij staat voor een beter, sterker en socialer Nederland. (181) Dit Nederland komt op voor onze zwaar bevochten vrijheden en verzet zich tegen ideologieën die niet de onze zijn en nooit de onze mogen worden. (182) Er gloort hoop, niet hier in Den Haag of in dit gebouw. (183) Wel gloort er hoop in veel straten, wijken, dorpen en steden in Nederland. (184) Daar groeit de schreeuw om verandering. (185) Je hoort dit elke dag. (186) De Partij voor de Vrijheid mag worden verketterd door sommigen in dit huis, mag worden beschimpt door de staatsomroep, bespuugd door linkse subsidieslurpers of verguisd door de volgevreten links-liberale grachtengordel elite; zij wordt in toenemende mate gesteund door dat andere Nederland. (187) Dit is niet het Nederland van dit kabinet of het Nederland van deze politieke elite, maar dat andere Nederland, ons Nederland, het Nederland van de gewone mensen, die het niet cadeau krijgen. (188) Zij verlangen niets meer dan het behoud van hun eigen Nederland en van hun vrijheid, hun veiligheid, een redelijk salaris en een

betere toekomst voor hun kinderen. (189) Die mensen hebben geen andere stem dan de Partij voor de Vrijheid.

Toespraak Alexander Pechtold tijdens de APB van 2008

(1) Voorzitter. (2) De verhoudingen op het wereldtoneel veranderen snel. (3) China en India komen in rap tempo op. (4) Rusland presenteert zich weer als wereldmacht. (5) Dat merken de voormalige Sovjetrepublieken en satellietstaten. (6) Alle pijpleidingen van Rusland leiden naar Europa. (7) Wij zien dat als afhankelijkheid. (8) Dat geldt echter ook andersom. (9) Rusland is voor zijn inkomsten aan Europa gebonden. (10) Er is wederzijdse afhankelijkheid. (11) Met deze wetenschap is een stevige buitenlandpolitiek nodig, maar die voeren wij niet en kunnen wij ook niet voeren zonder een daadkrachtig Europa met een stevig verdrag. (12) Recent optreden van het Europees voorzitterschap stemt hoopvol, maar het blijft crisismanagement en afhankelijk van toeval, gebaseerd op het politieke leiderschap van een individueel land. (13) Als Sarkozy naar Georgië en Rusland afreist, doet hij dat als voorzitter van de Europese Unie en niet als de Franse president. (14) Dat is geen cosmetisch verschil, dat is Europees leiderschap. (15) Zien de mensen dat echter wel? (16) Zien zij mister Europe in actie voor stabiliteit op de Kaukasus, of zien zij slechts monsieur Sarkozy druk in de weer, en vragen zij zich misschien af waar zijn charmante Carla is?

(18) Dit parlementaire jaar zijn de verkiezingen voor Europa. (19) Meer dan ooit moet Europa tonen wat het waard is. (20) De EU is meer dan onderlinge vrede, een sterke economie en één munt. (21) Europa moet een factor zijn in de mondiale vraagstukken, de grootsheid opbrengen om met één mond te spreken. (22) Dat gaat beter mét verdrag dan zonder. (23) De tijd van praten is voorbij. (24) Wij moeten handelen, zei minister Verhagen onlangs tijdens een toespraak in Leiden. (25) Maar wat doet u dan? (26) U hebt minder dan negen maanden voor het nieuwe kindje, het verdrag.

(27) D66 is een internationale partij, die staat voor een geëngageerd buitenlands beleid, omdat dit binnenlandse vraagstukken raakt, omdat het klimaat zich niets van grenzen aantrekt, omdat een financiële crisis zich niets van grenzen aantrekt en omdat wij vinden dat mensenrechten en welvaart niet voorbehouden zijn aan mensen met een Nederlands paspoort. (28) Onze toekomst ligt in een sterker Europa met één veiligheids- en defensiepolitiek. (29) Als u daarvoor meer geld wilt, valt er met ons te praten, maar niet als dit wordt uitgegeven aan zigzagbeleid tussen bilateraal en multilateraal. (30) Onze betrokkenheid bij Afghanistan is niet bilateraal. (31) Het is geen project saffraan planten. (32) Waar is uw oproep voor een multilaterale strategie voor Afghanistan? (33) Als het uw bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van de Verenigde Staten, zeg het dan. (34) Als het uw bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van Europa, laat het dan. (35) Waar staat u, minister-president?

(36) Het kabinet heeft gedaan waar iedereen om vroeg. (37) De btw-verhoging is van tafel en de WW-premie is op nul gebracht. (38) Er komt lastenverlichting voor burgers en bedrijven. (39) Iedereen is blij, wij ook. (40) De financiering leek dit jaar een fluitje van een cent. (41) Er wordt ingeteerd op economische groei uit het verleden, met dank aan het vorige kabinet, met dank aan meevallers die aan individuen zijn opgelegd en met dank aan de indirecte inzet van aardgas. (42) Met zo'n dekking moet u bijna hopen op een strenge winter en op hoge olieprijsen. (43) Maar hoe moet dat volgend jaar, wanneer de kredietcrisis deze begroting reeds lang heeft ingehaald, de lonen toch iets minder zijn gematigd dan gehoopt en het kabinet tegen de grenzen van zijn financiële creativiteit aanloopt?

(44) Het kabinet boekhoudt voor het hier en heden en niet voor de toekomst. (45) "Op de winkel passen" zou ik het niet willen noemen. (46) Dit zou denigrerend zijn tegenover mensen die echt op hun winkel passen. (47) Dat is namelijk niet niks. (48) Zij moeten vernieuwen, innoveren en verbouwen. (49) Daar steekt deze stilstandbegroting bleek bij af. (50) Zelfs de parapedaardjes van uw beleid, de wijken en jeugd en gezin, verzanden door onhandig gesteggel met corporaties en doorgeslagen bemoeienis en bureaucratie. (51) Het kabinet raakt uit koers. (52) Dat is op zich knap als je stil ligt.

(53) U vertrouwt erop dat uw vaste klanten u blijven waarderen. (54) U blijft de kleine negotiant die de concurrentie niet aangaat. (55) Ziet u dan niet dat wij de slag aan het verliezen zijn? (56) Waarom vliegt u niet boven de puntenwolk van de koopkracht uit? (57) Waarom ontstijgt u de kwart procenten niet? (58) Ziet u dan niet dat mensen een visie willen? (59) Zij willen niet naar de mond gepraat worden. (60) Toon ambitie en leiderschap! (61) Wat is uw stip aan de horizon? (62) Waar willen wij heen? (63) De centrale vraag is of Nederland durft te hervormen. (64) Grijpen wij de kansen van globalisering en technologische vooruitgang? (65) Zorgen wij ervoor dat wij de bedreigingen aankunnen? (66) Willen wij ons sociale stelsel aanpassen aan de vergrijzing of moeten de volgende generaties hiervan de lasten dragen? (67) Investeren wij fors in onderwijs, kennis en innovatie of zakken wij op de route van de Europese ranglijst? (68) Zetten wij een deel van de groei in om de economie klimaatneutraal te maken of houden wij het bij de oude oplossingen? (69) Wordt het natuur of steen? (70) Hebben wij het lef om onze energievoorziening te moderniseren of blijven wij afhankelijk van het Midden-Oosten en Rusland? (71) Waar is uw ambitie voor Europese energieonafhankelijkheid in tien jaar? [...]

(72) Hervormen wij onze democratie naar de eisen van de eenentwintigste eeuw, of houden wij vast aan een stelsel uit 1848? [...]

(73) Veel beleid overleeft de situatie waarin het nodig was. (74) Ons ontslagrecht stamt nog uit de Tweede Wereldoorlog en was bedoeld om herhaling van de massawerkloosheid uit de jaren dertig te voorkomen. (75) De

arbeidsmarkt van deze eeuw is onvergelykbaar. (76) Onze woningmarkt was destijds bedoeld om eigenwoningbezit te bevorderen, maar hindert nu in deze doelstelling. (77) Bismarck stelde de pensioengerechtigde leeftijd op 65 jaar, met in het achterhoofd de levensverwachting van toen. (78) Die levensverwachting is nu 80 jaar, minister Donner. (79) Beleid creëert winnaars en verliezers, insiders en outsiders. (80) Machtige, gevestigde belangen hebben baat bij instandhouding van de status-quo. (81) Uw eigen commissie-Bakker wilde die openbreken en outsiders een kans geven. (82) Zij kreeg echter het nakijken, weg met de participatie. (83) Minister Donner, u verbijt zich. (84) Uw revolutie blijft uit. (85) Met de Raad van State zegt mijn fractie: het kan zoveel beter, minister Bos. (86) Het onvermijdelijke is niet te voorkomen, minister Donner. (87) U plukt alleen het laaghangend fruit. (88) Halve maatregelen, zeg ik.

(89) Bij D66 weten mensen waar zij aan toe zijn: hervormen voor een houdbare toekomst. (90) Wij zetten geleidelijkheid en voorspelbaarheid daarbij voorop. (91) Het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd met één maand per jaar tot 67 jaar voldoet daaraan. (92) U zet mensen op het verkeerde been, minister-president. (93) U komt met een verlaging van de AOW. (94) Laten wij het noemen zoals het is, het was uw enige verkiezingsbelofte. (95) Halve maatregelen staan ook in uw akkoord, of liever gezegd het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht. (96) Het is gepruts in de marge. (97) Dat komt toch niet uit de commissie-Bakker? (98) In het licht van de cijfers is het volkomen irrelevant, met een volstrekt arbitraire grens. (99) Het is irrelevant, want nog geen 3% van alle werknemers met een inkomen boven de € 5000 gaat dit aan. (100) Het ging ons toch niet primair om die vergoeding? (101) Het ging ons toch om mensen makkelijker naar werk te krijgen? (102) Daar gaat het mij nog steeds om. (103) Daar doet dit akkoord niets aan. [...]

(104) Voorzitter. (105) Ik vraag het kabinet en de minister-president wat zijn stip aan de horizon is. (106) Of kijkt u vooral ver voorbij uw eigen horizon, minister-president? (107) U hebt wel enthousiasme voor de Randstad in 2040 en nog meer voor het verzanden met Veerman in de tweeëntwintigste eeuw. (108) Hoe verder weg, hoe enthousiaster u wordt. (109) Ik probeer u toch iets meer bij deze tijd te brengen. (110) Er ligt een prachtige investeringsagenda voor onderwijs, kennis en innovatie. (111) En u als voorzitter van het Innovatieplatform weet daar alles van. (112) Toch wacht deze agenda al jaren op uitvoering én op middelen. (113) Waarom zet u niet door? (114) Er is 6 mld. nodig. (115) Wij zetten daarop in voor twee kabinetsperiodes lang. (116) Dat is onze stip aan de horizon, onze agenda mét ambitie. (117) Wij vragen u, dat ook te doen en ik vraag de Kamer, mevrouw Hamer, om dat samen te doen: een akkoord voor 10 jaar over politieke scheidslijnen heen, met een agenda van vroegschoolse opvang tot een levenlang leren, voor het bestrijden van de uitval in het vmbo tot het faciliteren van de bètaopleidingen in het hoger onderwijs; een agenda die investeert in top onderzoek- en kenniscentra, een stevige agenda verankerd in maatschappelijke vraagstukken; voor een zorgstelsel dat bewaakt

en verbeterd moet worden en schreeuwt om innovatie; voor een belastingdienst en een kilometerbeprijzing met adequate ict-toepassingen, maar ook harde afspraken met energiebedrijven voor een verplichte productie van schone energie. (118) De tijd van alleen convenanten is voorbij. (119) Laten wij dat nú doen. (120) De ontwikkeling van onze kenniseconomie is harde noodzaak. (121) De koele cijfers souffleren ons. (122) Nederland bungelt onderaan de Europese lijstjes. (123) Laten wij het nu doen voor banen en bedrijven in Nederland. (124) Lucent verplaatst 1000 man, Ericsson schrapt r&d activiteiten en Logica vertrok naar Engeland. (125) Wij missen de wizz kids. (126) Weet u toen TomTom 60 vacatures had voor ingenieurs, solliciteerde geen enkele Nederlander. (127) Ik kreeg geen gehoor bij uw kabinet voor een voldoende voor wiskunde. (128) Bij u is een vijfje genoeg.

(129) Een aardig belastingklimaat maakt nog geen aardig vestigingsklimaat. (130) Wij hebben de beste scholen nodig met tweetalig onderwijs, een welkom klimaat voor kennismigranten: open en tolerant, met waardering voor verscheidenheid omdat het een bron is voor creativiteit en vernieuwing, een bloeiend cultureel leven met internationale allure.

(131) Het handelen, het rentmeesterschap jegens de kunstensector past daarin niet. (132) Het handelen van minister Plasterk rond de basisinfrastructuur getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang. (133) Of is het gewoon plat geldtekort. (134) In dat geval Plasterk, zet die hoed af en ga met de pet rond.

(135) Mensen zijn cynisch over Den Haag, niet altijd onterecht. (136) Wij maken het er soms naar: koopkrachthysterie, McCarthy-achtige debatten over de jaren tachtig en een hetze rond ontwikkelingsorganisaties. (137) “Dit gaat helemaal nergens over”, zijn gevleugelde woorden en inmiddels niet meer alleen aan de borreltafel. (138) De echte zorgen van mensen liggen in hun dagelijkse werkelijkheid van promotie, ontslag, verhuizing, ziekte, ongeluk en schuldsanering, het door regels vergalde werkplezier van verpleegkundigen en leraren en de soms gefrustreerde zoektocht van ouders naar goedkope, betaalbare kinderopvang. (139) Allemaal gebeurtenissen die het CPB-model niet kent.

(140) Voor mij beginnen alle vragen bij mensen zelf, bij ieder afzonderlijk. (141) De maatschappij is gedemocratiseerd. (142) Mensen staan kritischer tegenover gezagdragers die hun legitimiteit moeten verdienen. (143) Maar de democratie wordt niet onderhouden. (144) Democratie is niet: u vraagt, wij draaien. (145) Die belofte van maakbaarheid kan de politiek niet waarmaken en die wil ik ook niet waarmaken. (146) Immers, niet ieder risico en ongemak in het leven kent een politiek antwoord.

(147) Er zijn genoeg onderwerpen waar de politiek wél over gaat, maar ook dan geeft dit kabinet niet thuis. (148) Het enige onderhoud aan onze democratie komt in de vorm van een staatscommissie. (149) Die gaat de Grondwet bestuderen. (150) Komt er bijvoorbeeld een debat over de

acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs? (151) Staan bestaande oude structuren ter discussie? (152) Geven wij mensen echt een stem, of laten wij het bij interpunctie, bij punten en komma's van de Grondwet? (153) Hoe kunt u mensen vragen om dit kabinet te vertrouwen als u geen vertrouwen aan burgers durft te geven, want dat doet u niet als u geen openheid biedt over de oorlog en over onze betrokkenheid in Irak.

(154) Ik heb u gevraagd naar de doelen, naar de stip aan de horizon. (155) Kom nu niet weer met die replica van dat VOC-schip. (156) Hoe wil dit kabinet de geschiedenisboekjes ingaan? (157) Toch niet als de moraalridders, strijdend tegen de vrijzinnigheid. (158) De ChristenUnie heeft al geschiedenis geschreven, met een boekje, een beetje plat, ik bedoel: met een enigszins dun boekje. (159) Zij heeft daarin verteld over haar successen in deze regering. (160) Zij heeft er blijkbaar weinig vertrouwen in dat het nog lang duurt.

(161) Voorzitter. (162) Wij hebben ook dit jaar tegenvoorstellen gedaan met een eigen begroting, een niet altijd populaire begroting, maar wel een begroting die meer recht doet aan de turbulente tijden die wij tegemoet gaan. (163) Ik begon anderhalf jaar geleden met oppositievoeren naast dit kabinet. (164) Wij voeren met u in flottielje, ministers, maar u hebt uw zeilen al gestreken en u dobbert rond. (165) Wij varen door, nieuwsgierig naar de toekomst. [...]

Toespraak Geert Wilders tijdens de APB van 2009

(1) [...] Voorzitter. (2) Het is over. (3) Het kabinet is vastgelopen. (4) Mijnheer Pechtold, u wordt op uw wenken bediend. (5) Het kabinet is vastgelopen als een oude auto die vastzit in het mulle zand. (6) Het piept nog een beetje en het kraakt, maar iedereen kan zien dat het beestje nooit meer een meter zal rijden. (7) De accu is leeg. (8) Het is voorbij.

(9) Dit zou om te lachen zijn, als het niet ging om de toekomst van Nederland. (10) Dan kon je pret hebben om dat clubje hulpelozen dat angstig door de beslagen ruit naar buiten kijkt, hopen dat iemand ze kan vertellen welke kant ze op moeten. (11) Ze weten zelf, als je goed kijkt, dat er geen redden meer aan is. (12) Dat ze alle verkeerde beslissingen hebben genomen. (13) Dat ze geen acht hebben geslagen op het bordje "Moeras linksaf". (14) Ze gingen toch linksaf, omdat hun ideologische tomtommetje al sinds de sixties staat afgestemd op linksaf. (15) Ze kunnen niet anders. (16) Wouter zit achter het stuur. (17) André zit in het babyzitje. (18) Jan Peter, die alles best vindt, zit vooraan omdat hij tevreden is zolang hij maar voorin mag zitten. (19) Voordat deze auto stil kwam te staan in het bos hebben ze onderweg nog geprobeerd wat ballast overboord te zetten. (20) Mevrouw Vogelaar werd als eerste aan een boom gebonden. (21) De heer Aboutaleb stapte met al zijn paspoorten uit bij de halte Rotterdam. (22) De heer Van Geel had het liefst de afslag Brabant gepakt om commissaris van de Koningin te worden. (23) Jan Peter roept steeds "ik wil naar Brussel". (24) De Al Gorepapegaai van dit gezelschap, mevrouw

Cramer, tettert vanaf de achterbank “niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen”. (25) De enige route die de Partij van de Arbeid voorstelt om te rijden, zijn nog wat extra rondjes rond de grachtengordel.

(26) Minister-president, stop er toch mee. (27) Stuur die roestbak naar de sloperij en incasseer die slooppremie. (28) Het heeft geen zin meer. (29) Er is maar één reden waarom dit kabinet doorstroomt: de angst voor verkiezingen. (30) Ik begrijp dat wel. (31) Ik snap dat ook wel. (32) Als Nederland namelijk mag stemmen, zal het laten zien dat er vooral op één plek crisis is, namelijk in dit kabinet-Balkende/Bos. (33) Dit is een kabinet dat vooral goed is in het gooien van miljarden richting de krijtstrepen; naar de grote banken. (34) Als Nederland mag kiezen, kiest het tegen die graaicultuur, tegen dikke vette bonussen en tegen die bijbanenbeunhazerij. (35) Hoe durft het kabinet de gewone burger te pakken, terwijl ze tegelijkertijd miljarden uitgeeft aan linkse hobby's, de banken subsidieert en er - zo lazen wij deze week in de krant en in de stukken van het kabinet - honderden miljoenen worden uitgegeven voor een stroom van 19.000 asielzoekers die ons volgend jaar te wachten staat. (36) Dat is ongeveer een verdubbeling van die van vorig jaar. (37) Als Nederlanders mogen zeggen hoe zij denken over al die bezuinigingen, kan ik voorspellen dat de zorg, de politie en het onderwijs worden ontzien. (38) Daar mag volgens de Nederlanders niet op worden beknibbeld. (39) Wel gaan de grenzen acuut dicht voor nog meer gelukzoekers. (40) De kraan voor ontwikkelingshulp gaat meer dicht. (41) Er gaan miljarden minder naar het moloch, dat bureaucratische project, van de Europese Unie. (42) De linkse publieke omroep zal het met veel minder geld moeten doen en dan komt er geen dure JSF. (43) Het is eigenlijk heel eenvoudig. (44) Als de kiezer het voor het zeggen heeft, past de fractie van de Partij van de Arbeid op zijn best in een Mini Cooper.

(45) Wegkijken heeft geen zin meer. (46) De vastgelopen coalitie kan haar hoofd diep onder het dashboard van die auto steken. (47) De kiezer staat op springen. (48) De kiezer telt de dagen tot de verkiezingen; uiterlijk op 11 mei 2011. (49) De kiezer wil een nieuwe Kamer en een nieuw kabinet in plaats van dit stelletje hulpelozen in dat vastgelopen autootje.

(50) Maar, eerlijk is eerlijk, het kabinet heeft ook wel een aantal dingen bereikt. (51) Zo gaat het goed met de integratie. (52) Althans, met de integratie van Nederland in de dar al-islam, de islamitische wereld. (53) Enthousiast werkt dit kabinet mee aan die islamisering van Nederland. (54) In heel Europa zet de elite de sluizen open. (55) Nog even en een op de vijf mensen in de EU is moslim. (56) Dat is goed nieuws voor dit multicultikabinet dat buigen voor de verschrikkingen van Allah als zijn belangrijkste taak ziet. (57) Dat is ook nieuws voor het CDA dat inmiddels staat voor “Christenen Dienen Allah”. (58) Dit kabinet, deze elite, heeft niet de geringste wil om zich te verzetten tegen die islamisering. (59) Het ziet het als een prachtige verrijking voor het Nederlandse landschap. (60) Al die knusse moskeeën, al die leuke hoofddoekjes, al die gezellige boerka's: Nederland wordt er echt een stuk mooier van. (61) Hier en

daar valt af en toe een dode, er wordt eens iemand verkracht en het land gaat op termijn failliet, maar dat mag de pret niet drukken. (62) Een kniesoor die daarop let. (63) Nog even geduld en dan wacht ons die islamitische heilstaat.

(64) Een beter milieu begint bij jezelf. (65) Heel veel Nederlanders ergeren zich aan de vervuiling van de publieke ruimte door de islam. (66) Oftewel, ons straatbeeld gaat op sommige plekken steeds meer lijken op het straatbeeld van Mekka en Teheran: hoofddoekjes, hardbaarden, boerka's en mannen in rare lange witte jurken. (67) Laten we daar een keer wat aan doen. (68) Laten we onze straten terugveroveren. (69) Laten we ervoor zorgen dat Nederland er eindelijk weer uit gaat zien als Nederland. (70) Die hoofddoekjes zijn echt een teken van onderdrukking van de vrouw, een teken van onderwerping, een teken van verovering. (71) Ze vormen een symbool van een ideologie die erop uit is om ons te koloniseren. (72) Daarom is het tijd voor de grote schoonmaak van onze straten. (73) Als onze nieuwe Nederlanders zo graag hun liefde voor deze zevende-eeuwse woestijnideologie willen tonen, moeten ze dat maar doen in een islamitisch land, maar niet hier. (74) Niet in Nederland.

(75) Nederland kent accijnzen. (76) Wij kennen accijnzen op benzine en diesel. (77) We kennen parkeervergunningen. (78) We kennen een hondenbelasting. (79) We hadden een vliegtaks. (80) Wij hebben nog steeds een verpakkingentaks. (81) Mijn eerste voorstel: waarom dan niet de introductie van een hoofddoekjesbelasting? (82) Ik zou het een kopvoddentaks willen noemen. (83) Gewoon één keer per jaar een vergunning halen en dan meteen even aftikken. (84) Mij lijkt € 1000 per jaar een mooi bedrag. (85) Dan gaan we eindelijk een keer terugverdienen aan hetgeen ons al zo veel heeft gekost. (86) Ik zou zeggen: de vervuiler betaalt. (87) Mijn vraag aan het kabinet is dan ook: bent u bereid een kopvoddentaks, een hoofddoekjesbelasting, in te voeren? (88) Het lijkt mij heel goed voor Nederland. [...]

(89) Het kabinet wil de burger niet vertellen wat de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen ons land kost. (90) Het kabinet weigerde onze vragen te beantwoorden. (91) Vorige week is daarover al een spoeddebat geweest. (92) Gelukkig weten we inmiddels bij benadering wat dat kost. (93) Het weekblad Elsevier sloeg aan het rekenen en kwam uit op ongeveer 200 mld. dollar in de laatste decennia. (94) Om precies te zijn: 216 mld. (95) Alleen al voor dit jaar berekende Elsevier een bedrag van 13 mld. [...]

(96) Dit kabinet wil dus niet weten wat die massaimmigratie kost. (97) Wij gaan toch ook niet uitrekenen wat bejaarden kosten?, zegt het kabinet. (98) Hoezo weten wij niet wat een bejaarde kost? (99) Iemand in een verpleeghuis kost € 165 per dag, een gevangene kost € 192 per dag en een tbs'er kost € 476 per dag. (100) Maar als het gaat om het stemvee van de PvdA, dan is het ineens: oogjes dicht en snaveltjes toe. (101) Dan moet de waarheid onder de pet blijven. (102) Als het gaat om immigratie, dan lijkt de informatie ongeveer een staatsgeheim. (103) En dat terwijl de immigratie het resultaat is van het

regeringsbeleid, het gevolg van de beslissing om de sluizen wagenwijd open te zetten.

(104) Veel van die 1 miljoen moslims die Nederland nu telt, zijn immigranten. (105) En ze komen echt niet allemaal uit liefde naar Nederland. (106) Ze komen niet allemaal hier naartoe omdat ze het zo'n ongelooflijk mooi land vinden vol met al die kafirs, die ongelovigen. (107) Waar ze bijvoorbeeld wel voor komen, zijn de uitkeringen. (108) Voordat ik daar nu op word aangevallen, zeg ik dat het mijn collega Dibi is die onlangs in een interview zei dat jongeren in Marokko Nederland zien als een Utopia waar je uitkeringen kunt krijgen. (109) Een afhaalbalie voor gratis geld, zo maak ik ervan. (110) Kortom, het is een economische calculatie voor veel mensen om naar Nederland te komen: daar geen cent te makken, hier vaak een vette uitkering. (111) Is het dan zo gek dat wij ons ook een keer afvragen hoeveel die linkse hobby ons kost en dat wij ook een economische calculatie uitvoeren? (112) Als zij het doen, waarom doen wij het dan niet? (113) De boodschap van het kabinet is: betalen en je kop houden en weet je wat? (114) Het immigratiefeest moet doorgaan, blijf maar lekker twee jaar langer doorwerken, twee jaar zwoegen en zweten om dit rare experiment te financieren. (115) Wat een visie. [...]

(116) Ik had het over de kosten van immigratie. (117) Het kabinet - de heer Van der Laan en zijn collega's - zet de Grondwet opzij door onze vragen niet te beantwoorden. (118) Wij hebben, ook na het debat van vorige week, nagedacht over wat wij daarmee gaan doen. (119) Inderdaad, mijnheer Pechtold, wij zullen dat morgen belonen met een motie van wantrouwen tegen het hele kabinet. (120) Wij zullen ook een eigen onderzoek starten, want heel Nederland is welkom om mee te denken: wat moeten we allemaal meetellen, welke posten zijn we vergeten, wat kost die massa-immigratie ons? (121) Terecht kan iedereen binnenkort meedoen op de nieuwe website die wij zullen openen: www.watkostdemassaimmigratie.nl. (122) Binnenkort is deze website online. (123) We zullen bekijken wat Nederland hiervan vindt en we zullen het onderzoek op de een of andere manier zelf doen of uitbesteden.

(124) Ik zei het al: al het geld dat wij zouden kunnen besparen als wij die massa-immigratie anders zouden doen in de toekomst, zouden we kunnen besteden aan de AOW. (125) Wij vinden als Partij voor de Vrijheid dat er niet moet worden gekort op de AOW. (126) Dat is ook inhoudelijk een onzinnig voorstel, want van de 63- en 64-jarigen werkt nu minder dan 15%. (127) Wat ons betreft, hoeven die mensen in de toekomst niet twee jaar langer door te ploeteren. (128) Het kabinet, dat met die voorstellen komt, heeft daar geen enkel goed argument voor. (129) De mensen op straat weten wel wat het probleem is. (130) Het probleem is niet zozeer de AOW-leeftijd; het probleem is ook die massa-immigratie. (131) Die heeft ons de afgelopen jaren 216 mld. gekost. (132) Het kabinet wil nu 4 mld. bezuinigen op de AOW. (133) Moet je zien welke verschillende grootheden dat zijn: 216 mld. bij de massa-immigratie

en 4 mld. bij de AOW. (134) Ik vind dat het kabinet dit niet in het hoofd moet halen. (135) Ik vind dat het kabinet, wat de toekomst betreft, de immigratie uit moslimlanden zou moeten stoppen en het bedrag dat dit in 10 à 15 jaar oplevert - want ook die AOW-maatregel zou pas in 2025 moeten ingaan - aan de AOW zou moeten besteden. (136) De keuze is glashelder. (137) We staan op een kruising: kiezen we voor meer massa-immigratie of voor onze ouderen? (138) De Partij voor de Vrijheid kiest voor onze ouderen. [...]

(139) Voorzitter. (140) Solide economisch beleid begint met lagere belastingen. (141) Die lagere belastingen zijn nodig om de eerste stapjes op weg naar een beter Nederland te zetten. (142) Dat kan volgend jaar al. (143) Daarom hebben wij ook een tegenbegroting gemaakt, waarmee wij voor volgend jaar 7 mld. aan ombuigingen voorstellen. (144) Daarbij gaat het vooral om subsidies en linkse hobby's. (145) Heel veel mensen krijgen daardoor al in 2010 meer geld in hun portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen. (146) Dat betekent voor een modaal gezin niet een paar honderd euro minder bruto per jaar, maar een paar honderd euro erbij. (147) Ook dringen wij het financieringstekort met een extra 1% terug, geven wij 1 mld. extra aan de zorg en geven wij het gestolen kwartje van Kok aan de pomp terug. (148) Wat ons betreft, komen er ook geen bezuinigingen op de politie: geen cent. (149) Wij maken de onverantwoorde bezuinigingen van het kabinet op de politie helemaal ongedaan.

(150) Behalve de genoemde belastingverlaging heeft de Partij voor de Vrijheid nog twee plannen om de economische crisis waar het kan iets te verzachten; twee plannen die goed kunnen zijn voor de economie. (151) Ten eerste willen wij een maatregel nemen die goed is voor de woningmarkt, die ervoor zorgt dat het kopen van een huis goedkoper wordt. (152) Dat doen wij door de overdrachtsbelasting voor volgend jaar te halveren. (153) Ten tweede trekken wij in onze tegenbegroting voor volgend jaar 320 mln. uit om mensen die werkloos zijn geworden, sneller aan een baan te helpen in de marktsector. (154) Wij schrappen voor een jaar de sociale lasten voor werkgevers die mensen vanuit werkloosheid aannemen. (155) Volgens het Centraal Planbureau is dat genoeg geld om volgend jaar 100.000 mensen die vermoedelijk door de crisis worden ontslagen, sneller aan een baan te helpen. (156) Gelet op het grootste banenverlies sinds de Tweede Wereldoorlog, lijkt het scheppen van 100.000 banen me veel effectiever dan het blijven uitnodigen van hordes Poolse arbeidsimmigranten, zoals dit kabinet doet. [...]

(157) Het kabinet maakt zich op voor de grootste bezuinigingsoperatie ooit. (158) Alle politieke taboes zijn bespreekbaar, zei Wouter Bos, de man - ik zei het al - die de banken met miljarden heeft gespekt en nu gaat zoeken hoe de gewone man de prijs kan betalen. (159) Het financiële beleid van dit kabinet is niet te verdedigen. (160) Vandaar natuurlijk dat de financiële woordvoerder van de Partij van de Arbeid, de heer Tang, er alles aan heeft gedaan om volgende week het debat daarover maar niet te hoeven voeren.

(161) Ik zei het al, de heer Bos zou eens moeten beginnen met het snijden in zijn eigen linkse, taaie vlees. (162) Afblijven van de zorg, afblijven van de politie, afblijven van het onderwijs. (163) Het zal niet gemakkelijk zijn om de eigen achterban te pakken, maar het kan wel.

(164) Snij in die linkse publieke omroep, minimaliseer de contributie van de Europese Unie, stop met de kunstsubsidies, stop met de ontwikkelingshulp - behalve noodhulp - stop met de JSF, laat minder asielzoekers toe en ga zo maar door. (165) Dat zijn allemaal mogelijkheden. (166) Ik vind het onvoorstelbaar dat het kabinet wil gaan nadenken over de manier waarop de gewone man gepakt kan worden terwijl het eigenlijk eerst in het eigen linkse, vette vlees zou moeten snijden.

(167) Ook de misdaad in dit land moet harder worden aangepakt. (168) Ik heb daar eerder vandaag al een interruptiedebatje over gevoerd. (169) Nederland moet worden terugveroverd, straat voor straat, wijk voor wijk, strandfeest voor strandfeest. (170) Agenten moeten stevig kunnen optreden in plaats van hun prioriteit te leggen - wat niet hun eigen schuld is, maar vaak van bovenaf moet - bij het uitschrijven van bonnen voor snelheidsboetes. (171) Het tuig dat bij de kladden wordt gegrepen, moet ook echte straffen krijgen, moet langer achter de tralies. (172) Mensen die iemand hebben verkracht, mogen niet weggelaten worden met een lage straf, een taakstraf, of een lage voorwaardelijke gevangenisstraf. (173) Dat kan gewoon niet. (174) Terroristen, straatterroristen moet ik zeggen, excuses, moeten worden opgepakt en moeten worden aangepakt.

(175) In ons nieuwe Nederland, het nieuwe Nederland van de Partij voor de Vrijheid, is opsluiting in de gevangenis ook de zwaarste straf en dus niet het verpleeghuis. (176) De verpleegsters in een verpleeghuis zijn ontzettend vriendelijk, maar het zijn er veel te weinig. (177) Vandaar ook dat miljard extra in onze tegenbegroting dat wij aan de zorg besteden. (178) Een 24-uursluier vervangt nu vaak het toilet. (179) Elke dag douchen, daar is geen tijd voor. (180) Voor een sigaretje moeten de bejaarden vaak met rolstoel en al naar buiten. (181) Maar buiten, daar zijn ze vaak al dagen, soms weken, niet geweest. (182) Voor het wassen van kleding moet extra worden betaald. (183) Een koekje bij de koffie? (184) Ook dat is in verpleeghuizen helaas vaak iets van vroeger.

(185) Neem dan, zeg ik tegen het kabinet via u, voorzitter, de criminelen van Nederland. (186) Zij hebben het in de gevangenis een stuk beter. (187) Zij hebben het recht om elke dag een uur te luchten. (188) Zij hebben het recht op recreatie en sport. (189) Kleding en schoenen? (190) Helemaal gratis. (191) Cellen staan er blauw van de rook, want in een cel in Nederland mag je gewoon roken. (192) Dat mag je in een verpleeghuis niet eens.

(193) Per gevangene zijn er ook nog eens meer bewakers dan er verplegers zijn voor bejaarden. (194) Ons voorstel is glashelder: ouderen moeten het veel beter hebben dan gevangenen. (195) Nu is het andersom. (196)

Ik zou zo graag willen – ik wil hierop morgen een reactie van de minister-president – dat ouderen meer rechten kregen dan gevangenen, dat die schurken in de gevangenis het minder hebben dan ouderen. (197) Geen spelcomputers, geen tv's, geen halalvoedsel, minder sport en recreatie. (198) Geef dat geld dat u bespaart allemaal aan de ouderen in Nederland. (199) Geef de ouderen het recht om elke dag te douchen. (200) Geef ze het recht en niet alleen het recht, maar laat ook gebeuren dat zij iedere dag naar buiten kunnen en dat zij mogen roken op hun eigen kamer. (201) Het lijkt mij niet te veel gevraagd dat de mensen die tijdens de Hongerwinter nog tulpenbollen hebben gegeten en die hebben meegewerkt aan de wederopbouw van Nederland, het toch op zijn minst een stuk beter krijgen dan inbrekers, moordenaars en verkrachters.

(202) Vanwege dit soort wantoestanden beklimmen wij als Partij voor de Vrijheid graag de barricades. (203) Het kabinet wordt af en toe ook hels, maar dan om andere redenen. (204) De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties riep vlak voor de zomer op tot een heuse opstand. (205) Een opstand van wie? (206) Een opstand van de elite. (207) Heeft een Nederlandse minister ooit weleens zoiets bizars gezegd? (208) Mevrouw Ter Horst leek zich de Che Guevara te wanen van het Binnenhof: “bovenallemoedalen, verenigt u, u hebt niets te verliezen dan al uw bijbanen”. (209) Het is helder: niet de PVV radicaliseert, maar de elite radicaliseert.

(210) Ik rond af; ik zie dat ik nog maar weinig tijd heb. (211) Nederland zou er zonder dit kabinet zo veel beter kunnen uitzien, rijker, veiliger, socialer, Nederlandser. (212) De elite droomt haar zoete roze dromen, maar het volk is niet gek. (213) De mensen die al decennialang belazerd worden, pikken het niet langer. (214) Verandering hangt in de lucht. (215) Hoop gloort aan de horizon. (216) Je proeft het overal, er is ook geen houden meer aan. (217) Iedereen ziet het, behalve die mensen in vak K uit dat autootje, in het holst van de nacht, midden in het bos, vastgelopen in het mulle zand. (218) De accu is leeg, het is aardedonker en doodstil. (219) Een hondje plast tegen het voorwiel. (220) De heer Van der Laan eet zijn laatste broodje halal vlees. (221) Het kan niet veel langer meer duren. (222) De wilde dieren ruiken hun angstzweet al. (223) Niemand durft nog iets te zeggen. (224) Wouter verbergt zijn angstige blik achter zijn gedeclareerde Ray-Banzonnebril. (225) Ze zijn allemaal de weg kwijt. (226) Niemand die nog iets om ze geeft. (227) De stilte, de doodse stilte in het autootje waar u met zijn allen trillend in zit, die doodse stilte wordt alleen doorbroken door het tomtommetje dat tegen het kabinet zegt: eindpunt bereikt. [...]

(228) Het is tijd voor nieuwe verkiezingen. [...]

Toespraak Alexander Pechtold tijdens de APB van 2009

(1) [...] Voorzitter. (2) Wat een afgang, wat een deceptie. (3) Een zwaar bevochten embargoregeling, en om wat onder embargo te houden? (4) Niets! (5) Het enige beleid is de embargoregeling zelf. (6) Een menukaart zonder

gerechten, een spoorboek zonder bestemming. (7) Uw zogenaamde doorkijkje over hoe het verder moet na 2010, met veel bravoure aangekondigd, is een gênante vertoning. (8) De onmacht regeert. (9) Keuzes worden ontweken. (10) Telkens weer een nieuwe variant van uitstel: eerst de 100 dagen snuffelstage, toen de commissies van uit- en afstel en daarna uw crisis over het crisispakket. (11) En nu weer de ambtenaren, de vierde macht als vluchtheuvel. (12) Alles om maar niet te regeren.

(13) U wilt een brede maatschappelijke discussie, een debat, en ik zeg u hier en nu: daar doe ik niet meer aan mee. (14) Als u de vraag bij de bevolking wilt neerleggen, prima, maar dan maar bij verkiezingen. (15) Dan hebben wij een verkiezingsdebat. (16) Ik ben er klaar voor, want ik ben er klaar mee.

(17) Deze beleidsloze begroting bevestigt de gespletenheid van deze coalitie en gaat voorbij aan de fundamentele vraag: hoe voorkomen wij dat onze maatschappij door stuur- en visieloosheid in tweeën uiteenvalt? [...]

(18) Voorzitter. (19) Ik zie nog steeds een Nederland, vitaler en internationaler dan ooit, tegenover een Nederland dat in angst leeft voor de onbekende ander, het abstracte Europa, de onzekere toekomst. (20) Ouderen, gevangen in hun baan, tegenover jongeren zonder baan: 11% en stijgend. (21) Autochtonen, somberend over hun buurt, tegenover nieuwkomers die zich keer op keer moeten bewijzen. (22) Mannen, veroordeeld tot het kostwinnersmodel, tegenover vrouwen, aangemoedigd om thuis te blijven. (23) Ik zie een kansrijk tegenover een kansarm Nederland. (24) Ik verzet mij tegen dat angstbeeld, dat doemdenken, want als ik om mij heen kijk, zie ik wat wij gemeenschappelijk hebben. (25) Ik hoor hetzelfde verhaal. (26) We hebben als Nederlanders allen dezelfde wensen: een baan, een huis en opleiding, een gezonde leefomgeving en een betrouwbare overheid. (27) Zo simpel is het. (28) Dat kan ons binden.

(29) Ik kijk om mij heen en vraag mij af: waar is die betrouwbare overheid? (30) Waar zit die daadkrachtige regering? (31) Het kabinet zit gevangen in de eigen coalitie en in de polder: zeven verloren jaren, tussen 2006, de laatste echte begroting, en dadelijk de begroting voor 2013, de eerste mogelijkheid om de bladzijde Balkenende-Bos om te slaan. (32) Zeven verloren jaren, daar ligt u niet wakker van, want uitstel is u op het lijf geschreven. (33) Uw motto behoeft bijstelling: stilstaan, vooruitschuiven, maar nog wel samen, tot over uw politieke graf heen. (34) Dit kabinet heeft zijn eigen beschermheilige, Sint Juttemis.

(35) Ik spreek de minister-president vandaag aan op zijn verantwoordelijkheid. (36) Minister-president, ik heb zo langzamerhand drie problemen met u. (37) U agendeert thema's zonder deze uit te voeren. (38) Ik noem de Kennisagenda. (39) U bent toch voorzitter van het Innovatieplatform? (40) Een ander voorbeeld is het klimaat. (41) Dat was toch uw missie, na Al Gore? (42) Ik noem zelfs de normen en waarden. (43) Het noemen is leuk, maar wat doen we eraan? (44) Mijn tweede probleem is dat u verantwoordelijkheden oppakt zonder deze aan te kunnen. (45) Ik noem de oorlog in Irak, de Westerschelde en de crisiswet. (46) Mijn derde probleem is

dat u een ministeriële en collegiale verantwoordelijkheid hebt zonder die in te vullen. (47) Ik noem het Koningshuis, van Mozambique tot Guernsey. (48) Ik noem ministers, van Verdonk tot Vogelaar. (49) Ik noem ambtenaren, de Catshuisbrand. (50) Als het erop aankomt, bestempelt u een ander als onzorgvuldig, onjuist en onvolledig maar de enige vraag die na dat debat blijft hangen is: welk oordeel past uzelf?

(51) Ik pak er vier thema's uit: kennis, klimaat, arbeidsmarkt en crisiswet. (52) Ik zie u duiken bij de Kennisinvesteringsagenda. (53) Vroeger was dit een doel en nu - ik lees het in de antwoorden - een "inspiratiebron". (54) Ik noem de Lissabonagenda die op de schroothoop ligt. (55) Er wordt vastgehouden aan de zes-mintraditie en we zakken af tot de OESO-norm. (56) Dat betekent dat onze leerlingen op het gebied van rekenen in dezelfde categorie vallen als Slovenië. (57) Achteruitgang verkopen als ambitie, dat is de lamlendigheid van het kabinet. (58) Als camouflage voor het gebrek aan visie komt er na tweeënhalf jaar een commissie voor het hoger onderwijs uit de hoed.

(59) Ik zie u ploeteren met de AOW, ik zie u lijdzaam toekijken hoe vakbonden en werkgevers de verhoging naar 67 jaar met vaste hand naar de afgrond duwen. (60) Ik zie u zweten met natuur- en klimaatbeleid. (61) Uw doelen verdampen. (62) U verschuilt zich achter de energiebedrijven en u roept op tot meer productie van duurzame energie. (63) Uw oproep blijft echter een zwaktebod. (64) Hier bent u als overheid aan zet. (65) Als het bedrijfsleven zijn verantwoordelijkheid niet neemt, moet u als overheid ingrijpen.

(66) Ik zie u spartelen met de crisiswet, uw zogenaamde pièce de résistance, een wet die onze rechtsbescherming overboord gooit, een wet waarvan het economische effect overigens omstreden is. (67) Een wet die, last but not least, onvoldoende werk oplevert. (68) Kortom, het is een wet die zijn doel voorbijschiet. (69) Paars deed het zo slecht nog niet, met die deltawet, vindt u niet? (70) Ik zie dat u het niet aankunt en dat geldt ook voor degenen die naast u zitten en toekijken.

(71) We willen tolerant zijn, maar in plaats van spanningen te verminderen of conflicten op te lossen, rakelt de politiek tegenstellingen op, versterkt ze en drijft ons verder uit elkaar. (72) Al jaren gebeurt dit als het gaat om nieuwkomers, maar dadelijk zal het ook gebeuren tussen de generaties. (73) We weten dat onze strijd tegen het internationaal terrorisme zowel een bewapende strijd is als een strijd om ideeën. (74) Toch beperken wij Afghanistan tot een discussie die slechts draait om weggaan of blijven. (75) Toch drijft onze buitenlandpolitiek tussen het opgestoken vingertje en de uitgestoken hand met geld. (76) We merken dat onze democratie verouderd, achterhaald en beschadigd is. (77) We merken dat onze structuur niet meer is toegerust voor deze tijd en dat onze cultuur een gebrek aan private moraal hindert. (78) In Noord-Holland werden miljoenen verkwanseld, maar men bleef gewoon zitten. (79) Hier, in het hart van onze democratie, worden parlementaire mores en elementair staatsrecht achteloos terzijde geschoven en weigert de premier

verantwoording af te leggen over de inval in Irak. (80) Hoe lang houden we nog vast aan een politiek stelsel uit 1848?

(81) Ik zie ook een lichtpuntje. (82) De minister van Economische Zaken bestuurt op afstand, trotseert het coalitieakkoord over de winkeltijden en geeft ook op zondag de economie de ruimte. (83) Chapeau! (84) De wijsheid komt uit het oosten, het Verre Oosten ditmaal.

(85) Ik gebruik ferme woorden. (86) Ik weet ook dat er geen gemakkelijke antwoorden zijn. (87) Nuance is geboden om de complexiteit van onze uitdagingen recht te doen. (88) Al erken ik het risico dat een gebalanceerde boodschap wordt overschreeuwd, ik ben ervan overtuigd dat waar we overdrijven, demoniseren of aandikken, we uiteindelijk zullen verliezen en dat als we het politiek debat simplificeren, we de beste oplossingen laten liggen. (89) Wat nu nodig is, is een optimistische visie, een vernieuwingsagenda met als uitgangspunt gelijke kansen voor insiders en outsiders, voor alleenstaanden en koppels, voor jong en oud, voor man en vrouw en voor huidige en toekomstige generaties, en vanuit een duidelijk perspectief, namelijk keuzes.

(90) Ik kies voor één Nederland. (91) Daarvoor definieer niet op de millimeter wat Nederlands is en wat niet. (92) Ik stel onze gezamenlijke toekomst centraal en niet onze diverse afkomst. (93) Niet voor niets komt in Nederland het beste van de wereld samen: de ambitie van New York, de handelsgeest van Rotterdam, maar ook de levendigheid van Istanboel en de nuchterheid, nou vooruit, van Zeeland.

(94) In deze verscheidenheid zijn we elkaars gelijken en daarom ook gelijke behandeling. (95) Overlast en geweld in trams, in scholen en in straten wordt niet geaccepteerd als cultuurverschil, maar aangepakt door politie en justitie, zonder onderscheid. (96) Bovendien kent deze bruisende smeltkroes één duidelijke grens: wij zullen niet toestaan dat onze vrijheden in het gedrang komen.

(97) Mijn samenleving kiest voor vernieuwing, voor een AOW die mensen aan het werk houdt, omdat ze straks weer hard nodig zijn. (98) In 2040 komt Nederland 700.000 mensen tekort op de arbeidsmarkt. (99) We koppelen een later pensioen echter aan een leven lang leren - dat werkt - met aantrekkelijke deelopleidingen, de instelling van een wettelijk collegegeld en een universeel recht op studiefinanciering, ongeacht leeftijd, want juist mensen met zware beroepen zullen hier rond hun veertigste gebruik van willen maken. (100) Vernieuwing betekent ook: van baanzekerheid naar werkzekerheid. (101) Daarbij hoort ook een modern ontslagrecht dat ouderen bevrijdt uit hun gouden kooien en jongeren perspectief biedt. (102) Om te voorkomen dat mensen buiten de boot vallen, kiezen we ook een kortere maar hogere uitkering bij werkloosheid die mensen van baan naar baan helpt. (103) Kortom, van verzorgingsstaat naar participatiestaat.

(104) Tegen het kabinet zeg ik: u hoort wel dat dit heel wat anders is dan dat boekhouden van u. [...]

(105) Mevrouw Halsema had het over de stip aan de horizon. (106) Daar ga ik op verder. (107) Ik sprak over integratie en over werk en nu kan ook de omslag worden gemaakt op de huizenmarkt. (108) Als het aan ons ligt kan de twintiger van vandaag over een jaar of tien een driekamerappartement kopen en betalen, omdat wij ons uitgewoonde systeem van verstarring, scheefhuur, belasting en subsidies hebben vernieuwd. (109) Geen taboes over de beleidsmiddelen, maar tastbare doelen. (110) De samenleving waar ik voor sta, is ambitieus en behoort tot de top vijf van de kenniseconomieën ter wereld. (111) Wij kennen daarbij dan geen voortijdige schooluitval, wij hebben gemotiveerde en gekwalificeerde leerkrachten voor elke klas en onze universiteiten zijn van wereldklasse.

(112) In onze tegenbegroting maken wij die echte keuzes. (113) Wij trekken 1 mld. extra uit voor het onderwijs en onderzoek, want dat is een van de best renderende investeringen die deze maatschappij kan doen. (114) Die samenleving vertrouwt op de eigen kracht van mensen. (115) Dat is het recept voor een goed werkende collectieve sector. (116) Reken scholen af op de kwaliteit van de scholieren die ze afleveren, niet op het aantal schooluren. (117) Reken ziekenhuizen af op de kwaliteit en toegankelijkheid van de zorg, niet op de ingevulde formulieren. (118) Reken politiekorpsen af op opgeloste misdaden, niet op het uitschrijven van bonnen. (119) Regels moeten namelijk sturen en niet verstikken. [...]

(120) Voorzitter. (121) Mijn samenleving staat midden in de wereld, omdat wij ons brood steeds meer in en dankzij het buitenland verdienen. (122) Maar wij kiezen wel een rol voor ons die ons past. (123) Onze invloed in Europa komt voort uit onze rol als bruggenbouwer. (124) Onze invloed in de wereld danken wij aan onze hightech kennis op het gebied van water en energie. (125) Onze invloed in internationale instellingen hangt samen met onze bijdragen aan vredesmissies en onze ontwikkelingssamenwerking is doelgericht en met een duidelijke focus. [...]

(126) Mijn samenleving kent meer vrijheid, niet minder, maar dan wel een vrijheid die niet in de eerste plaats draait om de ikpersoon, maar om de ander. (127) Een vrijheid die mensen ertoe uitnodigt om over het eigen belang heen te stappen en om de ander toe te staan wat hun zelf misschien niet aanstaat, zoals winkelen op zondag of de gelijkheid van homo's. (128) Een vrijheid die garandeert dat de moeilijke keuzes, zoals voor abortus of euthanasie, niet in schaamte of zelfs in illegaliteit gemaakt hoeven te worden. (129) Een vrijheid om je leven in te richten naar eigen smaak, voorkeur, overtuiging of geloof. (130) Een vrijheid met maar één beperking: geweld en aanzetten tot haat. (131) Dat is mijn perspectief: een land met gelijke kansen voor ieder individu, voor mensen die hun eigen belangen verbonden zien met de belangen van anderen.

(132) In tegenstelling tot het kabinet hoeven wij niet meer te studeren. (133) Echte keuzes kenmerken onze vernieuwingsagenda, die Nederland slim, schoon en solide maakt. (134) Wat komt de trits uit de Miljoenennota mij

bekend voor! (135) Maar ja, beter goed gestolen. (136) De vernieuwingsagenda kan morgen in de steigers. (137) Voor mij is de vraag niet meer wat er moet gebeuren. (138) De vraag is alleen nog wie het gaat doen.

Bijlage 4. Corpusoverzicht toespraken Wilders (2004-2009)

Voor de stilistische analyse in hoofdstuk 5 is een corpus van 47 parlementaire toespraken van Geert Wilders (PVV) samengesteld. De 47 toespraken zijn verdeeld over 36 debatten: in een aantal gevallen naast de eerste termijn ook de tweede termijn in het corpus opgenomen (zie ook paragraaf 5.3.1).

De teksten uit het corpus zijn ontleend aan de Handelingen. Om welke teksten het precies gaat, is te vinden in onderstaande Tabel. De eerste twee kolommen geven de data en titels van de debatten waarin Wilders zijn toespraken hield; de derde en vierde kolom geven respectievelijk het aantal woorden en de precieze vindplaats van de toespraak in de Handelingen weer.

Datum	Titel van het debat	Aantal woorden	Vindplaats in Handelingen
28-09-2004	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2005, 1 ^e termijn	1090	TK 4 120
29-09-2004	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2005, 2 ^e termijn	383	TK 5 185
01-11-2004	Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2005	2667	29 800 V, nr. 53, p.40
02-11-2004	Wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Justitie (met uitzondering van het deel Vreemdelingenbeleid) (VI) voor het jaar 2005	1458	TK 17 1001
11-11-2004	Debat over de moord op dhr. Th. van Gogh	1763	TK 22 1278
21-12-2004	Debat over de Europese Top	1056	TK 37 2481
09-02-2005	Debat over terrorismebestrijding	1162	TK 48 3071
23-02-2005	Debat over de verpleeghuiszorg	542	TK 51 3291
02-06-2005	Debat naar aanleiding van de uitslag van het referendum van 1 juni 2005 over het Europees grondwettelijk verdrag	953	TK 86 5134
16-06-2005	Debat over het tbs-beleid	1431	TK 92 5492
01-09-2005	Debat over zakelijke belangen van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit	735	TK 101 6156
15-09-2005	Debat over het onderzoek naar het optreden van politie en justitie in de Schiedamse moordzaak, 1 ^e termijn	1332	TK 107 6435
16-09-2005	Debat over het onderzoek naar het optreden van politie en justitie in de	462	TK 107 6482

	Schiedamse moordzaak, 2 ^e termijn		
21-09-2005	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2006, 1 ^e termijn	1075	TK 2 65
22-09-2005	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2006, 2 ^e termijn	454	TK 3 149
11-10-2005	Behandeling van de brief van de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie over nieuw beleidskader betreffende aanscherping vreemdelingenrechtelijke openbare-ordebeleid	954	TK 10 586
15-02-2006	Debat over overlast en criminaliteit in steden	1371	TK 50 3332
18-04-2006	Vragen van het lid Wilders aan de minister van Buitenlandse Zaken over de terreuraanslagen in Tel Aviv, het feit dat deze aanslagen door de Hamasregering als “geoorloofd” zijn betiteld en de wenselijkheid de Nederlandse (diplomatieke) vertegenwoordiger te Ramallah terug te roepen naar Nederland	386	TK 72 4528
16-05-2006	Debat over het oordeel van de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie over de nationaliteit van mevrouw A. Hirsi Ali	1170	TK 78 4842
28-06-2006	Debat over het kabinetsbesluit inzake de nationaliteit van mevrouw Hirsi Ali	1405	TK 96 5977
7-07-2006	Debat naar aanleiding van de regeringsverklaring	845	TK 98 6068
14-09-2006	Debat over de uitspraken van de minister van Justitie over de sharia	760	TK 107 6515
27-09-2006	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2007, 1 ^e termijn	1119	TK 5 266
28-09-2006	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2007, 2 ^e termijn	624	TK 6 338
19-12-2006	Debat over de Europese Top	519	TK 28 1825
19-12-2006	Debat met informateur Hoekstra	231	TK 28 1846
19-06-2007	Debat over het Beleidsprogramma 2007-2011, 1 ^e termijn	2220	TK 82 4403
19-06-2007	Debat over het Beleidsprogramma 2007-2011, 2 ^e termijn	463	TK 82 4452
6-09-2007	Debat over het kabinetsstandpunt ten aanzien van het rapport “Dynamiek in	1352	TK 93 5260

	islamitisch activisme” van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)		
19-09-2007	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de miljoenennota voor het jaar 2008, 1 ^e termijn	2890	TK 2 55
20-09-2007	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de miljoenennota voor het jaar 2008, 2 ^e termijn	608	TK 3 154
7-11-2007	Wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2008	1313	TK 20 1391
1-04-2008	Debat over de verklaring van de minister-president, de minister van Algemene Zaken, over de internetfilm Fitna, 1 ^e termijn	878	TK 70 4894
1-04-2008	Debat over de verklaring van de minister-president, de minister van Algemene Zaken, over de internetfilm Fitna, 2 ^e termijn	285	TK 70 4934
22-05-2008	Verantwoordingsdebat over de jaarverslagen over het jaar 2007 en de rapporten van de Algemene Rekenkamer bij de jaarverslagen (31444, 31445, 31472) en de Verantwoordingsbrief 2007	2094	TK 87 6160
5-06-2008	Spoeddebat over de beveiliging van mevrouw Verdonk	722	TK 93 6629
17-09-2008	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2009, 1 ^e termijn	2894	TK 2 52
18-09-2008	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2009, 2 ^e termijn	400	TK 3 160
30-09-2008	Debat over de situatie op de internationale financiële markten	764	TK 7 412
18-02-2009	Interpellatie-Wilders, gericht tot de minister-president en de minister van Buitenlandse zaken, over het feit dat hij niet toegelaten is tot het Verenigd Koninkrijk	636	TK 56 4515
18-02-2009	Spoeddebat over maatregelen in het kader van de kredietcrisis	776	TK 56 4547
10-03-2009	Interpellatie-Rutte, gericht tot de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken, over het niet uitvoeren van een motie over de	282	TK 61 4898

	weigering van het Verenigd Koninkrijk om toegang te verlenen aan het lid Wilders		
28-05-2009	Verantwoordingsdebat over de jaarverslagen over het jaar 2008 en de rapporten van de Algemene Rekenkamer bij de jaarverslagen (31924) en de Verantwoordingsbrief 2008 (31951), 1 ^e termijn	2015	TK 89 6955
28-05-2009	Verantwoordingsdebat over de jaarverslagen over het jaar 2008 en de rapporten van de Algemene Rekenkamer bij de jaarverslagen (31924) en de Verantwoordingsbrief 2008 (31951), 2 ^e termijn	295	TK 89 7013
16-09-2009	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2010, 1 ^e termijn	3150	TK 2 68
17-09-2009	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2010, 2 ^e termijn	958	TK 3 186

Index

Onderstaande index bevat verwijzingen naar de stijlmiddelen die in dit proefschrift worden geanalyseerd. Verwijzingen naar de Checklist Nederlandse Stijlmiddelen (zie paragraaf 2.2.2) zijn niet opgenomen.

A

aanspreekvormen, 91, 101, 149, 150, 178
aanspreken
 in de tweede of derde persoon, 107-108, 149, 150, 178
 met voornaam, 27, 106
 neutraal of pejoratief, 104-106, 149
aanwijzende voornaamwoorden. *Zie* verwijswwoorden
abstracte naamwoorden, 58-59, 85-86, 132-133, 138, 140, 149, 179
adjectieven. *Zie* bijvoeglijke naamwoorden
afzwakkers. *Zie* extensiveerders
anafoor, 82, 83, 85
anekdote. *Zie* narratieve passages

B

bevelzinnen. *Zie* imperatieven
bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen
 met extensiverende functie, 58
bijvoeglijke naamwoorden
 graadaanduidende, 32
 met intensiverende functie, 55-56
bijwoorden
 met intensiverende functie, 55-56
 met positive connotatie, 135
bijzinnen
 aan- of afwezigheid, 71, 72-74, 85
 beperkende, 119, 158
 complementzin. *Zie* complementatie
 uitbreidende, 70, 119, 144

C

cirkeltechniek, 101-102
citaat, 101, 121-122, 132, 135, 138-139, 140, 142, 149, 150
coherentie
 referentiële, 28, 31, 65
complement. *Zie* informatie
 presenteren als subject, complement of toevoeging
complementatie, 74-82, 85-86, 87, 153-174, 178
complementconstructies. *Zie* complementatie
complexe of niet-complexe zinnen. *Zie* zinscomplexiteit
concrete naamwoorden, 58-59, 85, 132-133, 179

D

definietheid, 53, 64-65, 85
details. *Zie* veelzeggende details
diminutieven. *Zie* verkleinwoorden
directe rede. *Zie* citaat

E

exclusief 'wij', 146-148, 149
extensiveerders, 57-58, 85, 178

G

gebiedende wijs. *Zie* imperatief
graden van inbedding, 71, 73-74, 85

H

heldere verwijswwoorden, 65-70, 85-86, 87, 179
herhalingsfiguur, 82-83, 168
hyperbool, 56-58

I

ik, gebruik van, 126
imperatief, 32, 34, 82, 161, 162
inbedding. *Zie* graden van inbedding
inclusief 'wij', 89, 91, 146-148, 149, 160
indefinietheid, 53, 64-65, 85-86
individuele opvoering als representatief
voor een grotere groep, 105, 132, 134-136, 139, 140, 149, 150, 180
inferenties wel of niet expliciteren, 101, 143-146, 149
informatie presenteren als subject, complement of toevoeging, 112-120, 149, 150, 178
intensiveerders, 54-57, 85

J

jargon, 127, 129-131, 136, 140, 149, 150

L

lidwoorden
definitief / indefinitief, 64-65, 86
lijdende vorm, 20, 37, 38, 46, 110, 134, 178

M

metafoor, 83-84

N

naamwoordstijl, 20-21, 27, 38, 46, 59-64, 68, 85, 86, 133-134, 140, 149, 178
narratieve passages, 129, 132, 140-143, 149

nominalisatie. *Zie* naamwoordstijl

O

onderwerpszinnen. *Zie* complementatie
onheldere verwijswwoorden, 65-70, 85-86, 87, 179
onpersoonlijke
complementconstructie, 155, 164
oordeelspartikel
met intensiverende functie, 56

P

parallelisme, 82-83, 85, 168
passivering. *Zie* lijdende vorm
pejoratief taalgebruik, 104-106, 149
perspectiverende werkwoorden. *Zie* werkwoord van cognitie, emotie of perceptie

R

referentiële coherentie, 65
retorische vraag, 144-145

S

stijlfiguur
anafoor, 82-83, 85
anekdote. *Zie* narratieve passages
cirkeltechniek, 101-102
herhalingsfiguur, 82-83, 168
hyperbool, 56-58
metafoor, 83-84
parallelisme, 82-83, 85, 168
retorische vraag, 144-145
woordfiguur, 82
structuurmarkeringen
expliciete / impliciete, 146
subject. *Zie* informatie presenteren als subject, complement of toevoeging
substantieven. *Zie* zelfstandige naamwoorden

T

taalintensiteit. *Zie* intensiveerders
telwoorden
met intensiverende functie, 56
toevoeging. *Zie* informatie presenteren
als subject, complement of
toevoeging

U

„, gebruik van. *Zie* aanspreken in de
tweede of derde persoon

V

veelzeggende details, 132, 135, 136-
138, 139, 140, 149, 151, 178
verkleinwoorden, 34, 106
verwijswoorden
heldere / onheldere, 65-70, 85-86,
87, 179
terugslaan op één / meerdere
proposities, 70
voornaamwoordelijke bijwoorden. *Zie*
verwijswoorden
voornamen, 27, 106
voorvoegsels
met intensiverende functie, 55
voorwerpszinnen. *Zie* complementatie
voorzetselbepalingen
toevoegen van, 110
voorzetselstijl, 61
vragen
retorische. *Zie* retorische vraag

W

wel of niet verwijzen naar kiezers, 52,
108-112, 149
werkwoord

leeg / bleek / vaag, 62-63, 86
met intensiverende functie, 55
met pejoratieve bijklank, 106
subject portretterend als bewust
handelende instantie, 102
van cognitie, emotie of perceptie,
52, 121-126, 149
werkwoordelijke formulering, 21, 60,
63, 134
werkwoordstijd
onvoltooid verleden tijd, 141-142,
150
verhalende tijd, 141-143, 150
voltooid tegenwoordige tijd, 141
werkwoordstijl. *Zie* werkwoordelijke
formulering
wij, inclusief of exclusief, 89, 91, 146-
148, 149, 160

Z

zelfstandige naamwoorden
abstract / concreet. *Zie* abstracte
naamwoorden
definiete / indefiniete, 65
die een handeling beschrijven. *Zie*
nominalisaties
met intensiverende functie, 55
zin
bevelzin. *Zie* imperatieven
complementzin. *Zie* complementatie
matrixzin. *Zie* complement
onderwerpszin. *Zie* complementatie
parallel opgebouwde, 82-83, 85
subject-predikaatverbinding, 71, 73
volzin, 71, 72, 73, 80
voorwerpszin. *Zie* complementatie
zinscomplexiteit, 71-74, 85, 87, 178
zinsinbedding. *Zie* graden van
inbedding
zinslengte, 53, 54, 71-72, 85

Curriculum Vitae

Maarten van Leeuwen (1981) studeerde Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit Leiden, met als specialisatie Taalkunde. Na zijn afstuderen in 2006 werkte hij een jaar als cursusontwikkelaar bij het Tekstbureau van het Taalcentrum-VU. Bij het Academisch Talencentrum van de Universiteit Leiden was hij werkzaam als NT2-docent (2003-2008).

Van 2007-2012 was Van Leeuwen aangesteld als aio bij het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL). Zijn onderzoek naar stijl in parlementaire toespraken maakte deel uit van het NWO-project Stilistiek van het Nederlands (projectnummer 360-70-260).

Sinds 2008 is Van Leeuwen binnen het LUCL werkzaam als docent bij de Leerstoelgroep Taalbeheersing van het Nederlands. In die hoedanigheid verzorgt hij onderwijs op het terrein van discourse analyse en stilistiek, argumentatie en klassieke en moderne retorica, bij de opleidingen Nederlandse Taal en Cultuur, International Studies en het Leiden University College The Hague.